

ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ

ЎЗБЕК ФИЛОЛОГИЯСИ ФАКУЛЬТЕТИ

ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИ КАФЕДРАСИ

**Ҳозирги ўзбек адабий тили
фанидан маъруза матнлари**

Тузувчи:

проф. Б.Менглиев

Тошкент – 2012

MA'RUZA MATNLARI

1-MAVZU: MORFEMIKA-MORFOLOGIYA FANIGA KIRISH

Reja:

1. Grammatika haqida.
2. Grammatikaning tarkibiy qismlari, o'rganish obyekti.
3. Grammatika va milliy mafkura.
4. Zotiy yondashuvda grammatika. Morfologiya va sintaksis munosabati.
5. Morfemika-morfologiya fanining o'rganish obyekti.

Mavzu bo'yicha tayanch tushunchalar: morfologiya va sintaksis, grammatik shakl, grammatik kategoriya, umumiy grammatik ma'no, xususiy grammatik ma'no, oraliq grammatik ma'no.

Grammatika haqida. Grammatika ko'plab tilshunoslik atamalarini kabi ikki ma'noli (bu esa terminlar bir ma'noli bo'ladi degan da'volarning unchalik ham to'g'ri emasligini ko'rsatadi)dir. Bir ma'nosida tilning grammatik qurilishi tushunilsa, ikkinchi ma'nosida tilshunoslikning shu grammatik qurilishni o'rganuvchi sohasi anglashiladi. Demak, u so'z va gapning formal-grammatik tomonlarini – so'z o'zgarishlarini, sintaktik birliklar va ularning turli ko'rinishlarini, strukturasini va hosil qiluvchi vositalarini, shuningdek, ifodalaydigan grammatik ma'nolarini o'rganadi.

Tilning o'ziga xosligi fonetik, leksik, grammatik strukturalarning yaxlitligidan iborat. Ular bir-biridan ajralgan holda emas, yaxlit sistema sifatida mavjuddir. Bu yaxlitlikni zohiriy va botiniy tushunish mumkin. Yaxlitlikning zohiriy alomati tovushlarning so'z va qo'shimchalarni, so'zlarning gap va so'z birikmalarini tashkil etishida namoyon bo'ladi. Yaxlitlikning botiniy idrokida fonetik omilning qo'shimcha, so'z, so'z birikmalari ma'nolarini, leksik omilning shu tarzda fonetik, grammatik, grammatik omilning fonetik va leksik hodisalarni farqlashi va nutqqa olib chiqishi kabi bir qarashda ko'zga tashlanmaydigan holatlar e'tiborga olinadi. Grammatika ongda nutqiy qo'llanishga shay turgan leksemalarni grammatik vositalar bilan shakllantirib, so'zga aylantiradi, bu so'zlarni o'zaro biriktiradi va fikr almashtirish vositalari sifatidagi vazifasini reallashtiradi.

Tillar o'zaro grammatik xususiyatlariga ko'ra ham tasniflanadi. Masalan, o'zbek tilida kesimning gap markazi sifatida boshqa barcha bo'laklarni o'z atrofida uyushtirishi, eganing fakultativligi, sifatlovchining sifatlanmishdan oldin kelishi, bunda inversiyaning bo'lmasligi, ega va kesim, qaratuvchi va qaralmishning ikki yoqlama aloqaga egaligi, to'ldiruvchi va to'ldirilmish, hol va hollanmish, sifatlovchi va sifatlanmish, izohlovchi va izohlanmishning bir yoqlama aloqada ekanligi va boshqalar boshqa qarindosh tillar bilan birgalikda uning bir til oilasiga kirishini ta'minlaydi. Ammo bu bir til oilasiga kiruvchi barcha tillar orasidagi farqlarning mavjudligini inkor qilmaydi. Masalan, turkiy tillarning sintaktik qurilishida o'xshashliklar, morfologik qurilishida esa farqlar ko'proqdir.

Til hamisha taraqqiyotdadir. Bunda ustuvorlik, asosan, tilning leksik sathiga beriladi. Ijtimoiy hayotning o'zgarishi leksikada keskin o'zgarishlar yasaydi. Yangi so'zlarning vujudga kelishi, so'zlarning «tirilishi», iste'moldan chiqib ketishi kabilar bunga misoldir. Tilning fonetik va grammatik sathlari ijtimoiy o'zgarishlarga befarq bo'lib, unda faqat vaqt o'z izlarini qoldiradi. Chunki yaqin yillarda tubdan o'zgarishga uchragan ijtimoiy hayotning ta'siri natijasida, masalan, o'zbek tilining morfologik strukturasini, sintaktik qurilishida o'zgarish kuzatilmaganligi buning yorqin dalilidir. Lekin asrlar davomida bunday o'zgarishlar bo'lib turadi. Masalan, eski o'zbek tilida *-gu* affiksi yordami bilan yasalgan ish otiga *-m*, *-ng* affikslarining qo'shilib, ushbu so'zning kesim ekanligini ko'rsatgan: *Men ko'rgum* tipida. Bu hozirgi o'zbek tilida kuzatilmaydi. *Ul, alar, andin, anda, ko'zun ko'rub* (ko'zi bilan ko'rib) kabi qator so'zshakllar fikrimizning dalilidir. Yoki eski o'zbek tilida *Bu sening, Bu mening* ko'rinishidagi sintaktik qurilma mavjud bo'lgan. U hozirgi kunda u *Bu seniki, Bu meniki* ko'rinishiga ega.

Grammatikaning tarkibiy qismlari, o'rganish obyekti. Grammatika deganda tor ma'noda morfologiya va sintaksis yaxlitligi, keng ma'noda tilning barcha qurilish sathlari tushuniladi. Aytilganidek, grammatika tilning so'z o'zgartirish va so'z biriktirish qoidalari haqida bo'lib, bunda so'z o'zgartirish doirasida so'z shakllari, so'z shakllarini hosil qiluvchi grammatik kategoriyalar va o'zgarishi asosida farqlanuvchi so'zlarning grammatik guruhlari - so'z turkumlari hamda bu hodisalarning mahsuli bo'lmish so'z birikmasi va gaplar bir vujudning ikki tomoni sifatida ajraladi. Bu o'z-o'zidan ularni o'rganuvchi ikki soha – morfologiya va sintaksisni farqlashni ham taqozo qiladi.

Morfologiyaning obyekti so'zning o'zgarish bilan bog'liq, ya'ni morfologik strukturasidir. So'zning morfologik strukturasini – grammatik morfemalar, grammatik morfemalar sistemasi – morfologik kategoriyalar, so'zning o'zgarishlar asosidagi sistemasi (masalan, *kitob, kitobning, kitobni, kitobga, kitobda, kitobdan kitob* so'zining kelishik kategoriyasi asosidagi o'zgarishlar sistemasidir), so'zshakllarning hosil bo'lish yo'l va usullari, vositalari, bu vositalarning turlaridir.

Grammatika va milliylik, milliy mafkura. Til va tafakkur, til va ruh ajralmasdir. Har bir tilning grammatik qurilishi ma'lum me'yorlarga, qonun-qoidalarga ega bo'lib, bu shu tilda so'zlashuvchi kishilarning ijtimoiy ruhiyati bilan belgilanadi. Shu boisdan nazariy tilshunoslik asoschisi V.Humboldt bundan qariyb ikki asr ilgari har qaysi tilning o'z sistemasini bo'lib, tilni tadqiq qilishni shundan boshlash kerak degan edi. Grammatikada aks etuvchi milliylikni uning har ikki tarkibiy qismi - morfologiyada ham, sintaksisda ham kuzatish mumkin. Tilshunoslikda u shunday sharhlanadi. Ma'lumki, o'zbek tilida so'zning o'zak-negizi mustaqil qo'llanadi. Jumladan, fe'lning o'zak-negizi lug'aviy, grammatik va kommunikativ ma'no ifodalab, asosiy va qo'shimcha tushunchadan tashqari fikr ham bildiradi. Shunga ko'ra, u asosiy tushuncha ifodalab lug'aviy unsur (leksema)lik, qo'shimcha tushuncha bildirib grammatik shakl (so'zshakl)lik, fikr ifodalab kommunikativ birlik (gap)lik vazifasini bajaradi. Masalan, *ol, ishla* fe'llarining lug'aviy ma'nosi harakatni bildirish bo'lib, grammatik ma'nosi sakkizta: buyruq, kelasi zamon, II shaxs, birlik, hurmatga betaraflik, bosh nisbat, bo'lishlilik, tarz-yo'sin (aspekt)ga betaraflik. Grammatik ma'nodan beshtasi kesimlikni shakllan-tirganligi sababli bu o'zak-negizlar ohang yordamida gap ham bo'lib keladi. Rus tilida tamoman boshqa holni ko'ramiz. Fe'lning o'zak-

negizi (*pisa-*, *prochita-*) lug'aviy ma'no anglatish uchun xoslangan bo'lib, faqat leksema hisoblanadi. Grammatik ma'no boshqa vosita bilan ifodalanib, grammatik shakl hosil bo'ladi (*nuca-l*, *npochuma-l*). Shuning uchun morfologiyada ana shunday vosita (qo'shimcha, tovush o'zgarishi, yordamchi so'z) va ular ifodalaydigan ma'no o'rganiladi. Grammatik shakl ifodalaydigan ma'nolar kesimlik uchun etarli emas: shaxs ma'nosi, ya'ni ish-harakatni bajaruvchi (subyekt) noaniq.. Shu sababli ega (subyekt)ni ko'rsatuvchi so'z qo'llangandan keyingina gap hosil bo'ladi: **Я нисал. Ты нисал. Он нисал...** Demak, rus tilida leksik, morfologik va sintaktik unsurlar bir-biridan keskin farq qiladi.

Qisqacha chog'ishtirishdan ma'lum bo'ladiki, rus tilida qo'shimcha va so'z bilan ifodalanadigan grammatik ma'nolar o'zbek tilida birgina fe'lning o'zak-negizidan anglashiladi. Buning ustiga qo'shimcha va so'z tejalib, tushuncha va fikrni ixcham ifodalashga erishiladi. Bu esa grammatik tejankorlik o'zbek tilining bosh milliy xususiyatlaridan biri ekanligini ko'rsatadi.

Milliy fanlarda milliy mafkura aks etadi. O'zbek tilshunosligi milliy fan bo'lib, u ham o'zida milliy mafkura va milliy g'oyani aks ettirish bilan birgalikda, uni targ'ib qiluvchi vositalar sirasidan ham o'rin oladi.

Til ijtimoiy-ruhiy hodisa bo'lganligi sababli uning me'yorlarini belgilash davlatning til siyosati bilan ham bog'liqdir. Yurtimiz bir asrdan ko'proq mustamlaka bo'ldi. Hukmron xalq va uning tiliga har jihatdan imtiyoz berilib, qaram xalqlarning ruhiyati va tiliga tajovuz qilindi. Faqat istiqloq natijasi o'laroq, til va tilshunosligimiz istibdod kishanlaridan xalos bo'ldi. O'zbek tilshunosligi tom ma'nodagi mustaqil fan sifatida o'zbek tilining o'zbekona tabiatini ochiq-oydin o'rganib, uni milliy g'oya va milliy mafkurani targ'ib qilishning tarkibiy qismiga aylantirdi. Bugungi kunda morfologiyada grammatik kategoriya va shakl-larning, so'z turkumlarining yangicha tasnifi, sintaktik hodisalar-ning yangi nuqtayi nazardan tadqiq qilinishi natijasida ta'limga olib kirilayotgan ilmiy yangiliklar – gapning markazi sifatida kesimning qaralishi, gap va so'z kengaytiruvchilarining farqla-nishi, gap bo'laklarining darajalanishi, sodda va qo'shma gap oralig'ida uyushgan gaplarning ajratilishi, gap markaziga tayangan holda qo'shma gaplarning yangicha tasniflanishi kabilar fikrimizning dalilidir. Bular esa grammatika, milliylik va milliy mafkura tushunchalarining jinsdoshligini ko'rsatadi.

Zotiy yondashuvda grammatika. Morfologiya va sintaksis munosabati. Morfologiya va sintaksis o'zaro shunday zich aloqadorlikka egaki, ular bamisoli bir varaqning ikki betiga o'xshaydi. Shuning uchun bir-birini taqozo va, shu bilan birgalikda, inkor etuvchi, dialektik bog'langan sathlar hisoblanadi. Morfologiya grammati-kaning so'zshakl ma'nosi haqidagi, sintaksis esa so'zshakl vazifasi haqidagi sohasidir.

Tilning asosiy vazifasi aloqa-aralashuv, kishilar orasida fikr almashtirish vositasi bo'lganligi sababli, sintaksisning o'rganish manbai bo'lgan gaplarda barcha sathlar - fonologiya-fonetika, leksika va semantikaning, morfemika va morfologiyaning birliklari voqelanadi, yuzaga chiqadi. Masalan, 1.*Kitobni ukamga oldim – Kitobni ukam uchun oldim* gap juftligi an'anaviy talqinlarda sintaktik sinonimiya sifatida qaralardi. Lekin bunda morfologik birliklar, ya'ni kelishik va ko'makchi ma'nodoshligi mavjud. Ko'rinadiki, morfologiya va sintaksis chegarasini aniqlash oson emas. Bu esa ularning yaxlit holda mavjudligidan kelib chiqadi. Yoki *Lola keldi-yu/-da/lekin/ammo/yoki/shuning uchun/chunki/deb men ketdim* kabi gaplar bog'langan gaplar, ergashgan gaplar va ularning ko'rinishlari sifatida o'rganib kelingan. Agar diqqat qilinsa, bu misollarda turli xil gaplar (sintaktik hosilalar)ni emas, balki turli bog'lovchi vositalar sinonimiyasi – paradigmasini ko'rish mumkin. Bu erda ham morfologik birliklarning sintaksisga «qorishganligi»ni sezish mumkin.

Morfologiyada morfologik shaklning turli nutqiy sharoit-larda voqelanuvchi ma'nolari sintezlangan holda, yaxlit mohiyat sifatida mavjud bo'ladi. Bu yaxlitlik sintaksisda turli sintaktik «obyekt»larga sochilgan holda namoyon bo'ladi. Masalan, qarat-qich kelishigi shakli turli sintaktik qurshovlarda turlicha ma'no-larini yuzaga chiqaradi. Bir qurshovda u «qarashlilik» (*mening kitobim*), ikkinchi qurshovda «qism-butun» (*kitobning varag'i*), uchinchi qurshovda «subyekt-harakat» (*ukamning yig'lashi*) va h. ma'nolarni voqelantiradi. Bunday ma'nolarni ko'plab ajratish mumkin. Bu morfologik zotning sintaktik hodisalarda sochilgan holda yuzaga chiqishidir. Biroq ular soni sintaksisda qanchalik cheksiz bo'lmasin, morfologiyada u «yig'ilgan», sintezlangan holda yashaydi. Buni yorug'lik manbai va unda hosil bo'lgan yorug'likka qiyoslash mumkin. Yorug'lik manbaida jamlangan energiya morfologik zotga o'xshasa, tarqalgan yorug'likni morfo-logik zotning sintaktik sathga sochilishiga qiyoslash mumkin. Bu morfologiyaning sintaksisga zotiy munosabatidir. O'z o'rnida sintaksis ham morfologiyaga ana shunday munosabatda bo'ladi. Masalan, sintaktik kategoriya bo'lgan ma'lum bir gap bo'lagi turli morfologik shakllar yordamida ifodalanadi. Uning gap bo'lagi sifatidagi mohiyati morfologik asosdadir.

Grammatik shaklni o'z xossa va munosabatlarini tashuvchi zot sifatida idrok qilish undagi ikki yoqlama qarama-qarshilik mavjudligini anglashni taqozo qiladi. Grammatik ma'no grammatik shaklning konkret aloqalarigacha mavjud bo'ladi (morfologiya), shu bilan birgalikda u alohida aloqalardagina ro'yobga chiqadi (sintaksis). Grammatik shaklni bunday tushunishda uning morfo-logik xususiyatlarining ichki birligi kelib chiqadi: grammatik shaklning sintaktik xususiyati shunday belgisiki, unga shakl muayyan ma'nolarga egaligi evaziga kirishadi, morfologik mohi-yati esa uning sintaktik qo'llanishlari bilan belgilanuvchi ma'nolari jamidir.

Demak, til grammatik qurilishining tarkibiy qismlari bo'lgan morfologiya (grammatikaning so'zshakl ma'nosi haqidagi sohasi) va sintaksis (grammatikaning so'zshakl vazifasi haqidagi sohasi)ning o'zaro munosabatlarini kuzatish natijasida aytish mumkinki, zot - umumiylik sifatida mavjud bo'lgan grammatik shakl ma'nosi sintaktik munosabatlarda voqelanadi, muayyan-lashadi. Shuning uchun muayyan sintaktik maqada kelayotgan so'zshakl xususiylik qiyofasida grammatik shaklning yuzaga chiqish usuli sifatida u bilan umumiylik-xususiylik munosabatida bo'ladi. Alohida olingan grammatik shakl ma'nosi (masalan, tushum kelishigi ma'nosi) umumiylik, uning ma'lum bir muayyan so'z ma'nosi tarkibida voqelantirgan ma'nosi xususiylikdir. Aytilganlar asosida, morfologiya va sintaksisning o'zaro zotiy aloqadorligini chizmada quyidagicha tasvirlash mumkin (1-jadval)

Umumiylik	Xususiylik
Grammatik shakl	Xususiylik
	Xususiylik
	Xususiylik
	Xususiylik
MORFOLOGIYA	SINTAKSI
	S

Xususiylik	Umumiylik
Xususiylik	Grammatik shakl
Xususiylik	
Xususiylik	
Xususiylik	
SINTAKSIS	MORFOLOGIY
	A

Asosiy adabiyotlar

1. Mengliyev B.R. Hozirgi o'zbek tili. Morfemika. Derivatsiya. Morfologiya. II qism. Qarshi-2005.
2. Abuzalova M.Q. Hozirgi o'zbek tili. Morfologiya, 1-qism. Mustaqil so'z turkumlari. (Ma'ruza matnlari). Buxoro-2003.
3. Nurmonov A., Shahobiddinova Sh., Iskandarova Sh. va boshqalar. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. Morfologiya.-T.: Yangi asr avlodi. 2001.- 182 b.
4. O'zbek tili grammatikasi. I tom. Morfologiya. Max.muh. G'.A.Abdurahmonov va boshq. T.: Fan, 1972.-610 b.
5. Zamonaviy o'zbek tili: Morfologiya\ Mualliflar jamoasi. Max. muh. H.G'.Ne'matov va boshqalar. T. Mumtoz so'z, 2008.
6. Sayfullaeva R.R., Mehgliyev B.R. va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. O'quv qo'llanma.-T., Fan va texnologiya,2009. -416.

Yordamchi adabiyotlar

1. Mengliyev B.R. Morfologik vositalarning ma'noviy xususiyatlari va sintaktik imkoniyatlari: Filol. fan. nomz ... diss. Buxoro. 1995, - 144 b.
2. Nigmatov X.G. Funktsionalnaya morfologiya tyurkoyazchnx pamyatnikov XI-XII vv. -T.: Izd. Fan, 1989.-191 s.
3. Nigmatov X.G. Vkluychennoe tret'ye v morfologicheskoy sisteme tyurkskix yazkov// Sov.tyurkologiya. 1976. - №3. -S. 31-36.
4. Shahobiddinova Sh. Grammatik ma'no talqini haqida: Filol.fan.nomz... .diss. -Samarqand, 1993.-152 b.
5. Musulmanova N.R. Grammatik shakllarda kategorial, yuondosh va hamroh ma'no (zamon va mayl kategoriyalari misolida) Filol.fan.nomz...diss. -Toshkent, 2007.-116 b.
6. Bahriddinova B.M. Fe'l lug'aviy shakllari tizimi (tur kategoriyasi) Filol.fan.nomz...diss. -Samarqand, 2002.- 146 b.
7. Shukurov O. Harakat tarzi shakllari paradigmasi. Filol. fan. nomz ... diss. Avt. Qarshi. 2005, - 22 b.

MAVZUNI MUSTAHKAMLASH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Grammatikaning tarkibiy qismlari haqida gapiring. Uning o'rganish obyekti nimalardan iborat.
2. Grammatika va milliy mafkura mutanosibligi haqida fikr bildiring.
3. An'anaviy va zotiy yondashuvda grammatikaga qarash. Ularning farqli va o'xshash tomonlari.
4. Morfologiya va sintaksis sathlarining bog'ligini misollar asosida ko'rsatib bering.
5. Morfemika-morfologiya fanining o'rganish obyekti haqida gapiring.

2-MAVZU: MORFEMIKA VA MORFONOLOGIYA.**Reja:**

1. Morfemika va uning birligi haqida umumiy ma'lumot.
2. Morfemalarning funktsional-semantik tasnifi.Morfemalarning struktural tasnifi.
3. Morfemalarning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turlari.
4. Morfonema haqida.So'z va bo'g'in tuzilishi. So'z va morfema variatsiyalari.

Mavzu bo'yicha tayanch tushunchalar: *so'zning ma'noli qismlari, morfema, so'z yasovchi, lug'aviy shakl yasovchi, aloqa-munosabat shakllari, sodda, mu so'z yasash qoliplari, unumli va unumsiz qoliplar, yasama so'z, ixtisoslashish, soddalashish, tublashish, qo'shma so'z.rakkab; omonim, sinonim, antonim, polisemantik morfemalar, fonetik o'zgarishlar*

Morfemika va uning birligi haqida umumiy ma'lumot. Morfemika so'zning nomustaqil tarkibiy qismlari haqidagi ta'limot. Ma'lumki, o'zbek tilida, flektiv tillardagidan farqli o'laroq, o'zak mustaqil ma'no anglatish xususiyatiga ega. So'zning o'zakdan boshqa qismlari esa undan ayricha qo'llanmaydi va ma'no anglatmaydi. Shuning uchun ular *morfemalar* deyiladi. Masalan, *paxtakorlarga so'zi paxta-, -kor, -lar, -ga* qismlaridan iborat. Ajratilgan har

bir tarkibiy qism bu soʻz doirasida oʻziga xos elementar va semantik mavqega ega. Ular lisonda ana shunday ajralgan holda oʻz «xonacha»larida guruh-guruh boʻlib yashaydi.

Paxta- va *-kor*, *-lar*, *-ga* qismlari oʻzaro semantik va qoʻllanish xususiyatlari jihatidan farqlanadi. *Paxta* birligi mustaqil lugʻaviy maʼnoga egaligi va bu maʼnoni qolgan qismlarsiz ham anglata olish xususiyati bilan boshqa tarkibiy qismlardan ajralib turadi. Shuning uchun u *leksema* deyiladi. Boshqa qismlar esa ajralgan holda mavhum boʻlishi, leksemasiz mustaqil maʼno anglata olmasligi bilan xarakterlanadi. Leksema shakllanuvchanlik belgisiga ega boʻlsa, morfemalar shakllantiruvchanlik belgisiga ega. Nomustaqillik tabiati va leksemaga shakl berish vazifasiga xoslanganligi ularni *morfema* deb atashga olib kelgan. Morfe-maning nutqiy koʻrinishi *qoʻshimcha* deyiladi.

Tilimizda *yordamchi soʻzlar* deb ataluvchi katta guruh ham bor boʻlib, ular leksema va morfemalar sirasida «oraliq uchinchi» maqomida boʻladi. Shuning uchun ularni *leksema-morfema* deyish mumkin. Yordamchi soʻzlarning leksemaligi shundaki, ular mustaqil soʻzlar kabi ajralganlik xususiyatiga ega. Biroq shakllanuvchanlikka ega emas. Lugʻaviy maʼnoga ega emasligi ularni morfemik maydon sari tortib turadi.

Lisoniy sathda leksemalar qoʻshimchali yoki qoʻshim-chasiz boʻlishi mumkin. Masalan, *ishchi*, *paxtakor*, *ishla* lekse-malari nutqiy yasama soʻzlarning lisoniy lashuvidir. Ular leksema sifatida lisonda *ish*, *paxta* leksemalaridan farqli oʻlaroq, soʻz yasovchi qoʻshimchalar bilan birga mavjud. Qoʻshimchalardan xoli leksema *oʻzak* atamasi bilan ham nomlanadi.

Turkiy tillarda nol morfema grammatik shakllar sirasida ustuvor mavqega ega ekan, nutqda voqelangan biror mustaqil leksema qoʻshimchasiz boʻlishi mumkin emas. Moddiy qiyofali morfemasiz leksema nol qoʻshimchalidir. Masalan, nutqdagi *Kitobni oʻqi*, *Uyga bor*, *U aʼlochi* gaplaridagi *oʻqi*, *bor*, *aʼlochi* soʻzlari nol qoʻshimchali nutqiy birliklardir.

Leksemalar tarixiy taraqqiyot natijasida morfemaga aylanib borishi, morfemalar esa soʻzning oʻzagiga singib ketishi mumkin. Masalan, *xona* leksemasi taraqqiyot natijasida ikkiga ajralgan. Bir maʼnosida «joy» semali yasama soʻzlarni hosil qiluvchi derivatsion vositaga aylanib ketgan, leksemalikdan mahrum boʻlgan. *Noma*, *goh*, *xoʻr* leksemalari ham shunday tarixiy siljishni boshidan kechirgan. Albatta, tildagi bunday hodisalar ilmiy muammo boʻlib, maxsus tekshirish natijasida tayinli xulosaga kelish mumkin. Chunki bu birliklarning turkiy unsurlar emasligi shuni taqozo qiladi.

Soʻzning morfemik strukturasidagi oʻzgarishlar. Aytilganidek, til taraqqiyoti natijasida soʻzning semantik, fonetik strukturasida boʻlgani kabi, morfemik tarkibida ham jiddiy oʻzgarishlar yuz beradi. Ularning har xil koʻrinishlari bor:

1. Soʻz va qoʻshimcha birlashib, soʻz *tublashishi* mumkin: *yuksal*, *yuksak*.

2. Soʻz va qoʻshimcha birlashib, ular *yaxlitlanishi* mumkin: *biron*, *biror*, *bezor*. Qoʻshimcha bunday zichlashishi natijasida oʻz invarianti – morfemasidan uzilishi mumkin.

3. Soʻz va qoʻshimcha orasidagi aloqa *soddalashishi* mumkin: *yumshoq*, *qattiq*.

4. Soʻz qoʻshimcha holiga kelishi, murakkab qoʻshimchalar bir-biriga qoʻshilib ketishi, yaʼni *birlashishi* mumkin: *borib yotibdi* – *borib yatipti* – *boryapti*; *ning* + *ki*=*niki*.

Keltirilgan hodisalarga mansub misollarning barchasi tarixiy yasalishga mansubdir.

Morfemalarning funksional-semantik tasnifi. Morfemalar funksional-semantik xususiyatiga koʻra 2 guruhga boʻlinadi: 1) derivatsion morfemalar; 2) grammatik morfemalar.

Derivatsion morfemalar soʻzlarga qoʻshilib, yangi soʻz hosil qiladi. Yangi soʻz yangi lugʻaviy va grammatik maʼnolarga ega boʻladi. Masalan, *paxta* leksemasi *-chi* affiksini olib, *paxtachi* soʻzi vujudga keladi. Yangi lugʻaviy maʼno yangi grammatik maʼnoni ham vujudga keltirdi: narsa-buyum oti shaxs otiga aylandi. Shu bilan birgalikda, yangi soʻzning valentlik imko-niyatlari ham asos soʻznikidan keskin farqlanadigan holga keladi.

Grammatik morfemalar asosiy xususiyatlariga koʻra uchga ajraladi: 1) lugʻaviy shakl hosil qiluvchi morfemalar; 2) lugʻaviy-cintaktik shakl hosil qiluvchi morfemalar morfemalar; 3) sintaktik shakl hosil qiluvchi morfemalar.

Lugʻaviy shakl hosil qiluvchi morfemalar leksema lugʻaviy maʼnosini nutqqa moslashtirish vazifasini bajaradi. Masalan, *kitob* leksemasining sememasida birlik va koʻplik maʼnolari nomaʼlum. Son lugʻaviy shakl hosil qiluvchisi boʻlgan *-lar* uni koʻplik tomon muayyanlashtiradi.

Lugʻaviy-cintaktik shakl hosil qiluvchi morfemalar lugʻaviy maʼnoni muayyanlashtirish, nutqqa xoslash bilan birga (*kelgan*, *oʻqigach*), soʻzlarni sintaktik aloqaga ham kiritadi: *oʻqigan bola*, *oʻqigach gapirmoq*.

Sintaktik shakl hosil qiluvchi morfemalar soʻzlarning sintaktik qurilmalardagi oʻrnini belgilaydi. Masalan, kesimlik kategoriyasi soʻzlarga kesimlik mavqeini beradi. Kesimning ega va hol bilan sintaktik aloqasini taʼminlaydi. Kelishik morfemalari oldingi mustaqil soʻzni keyingi, egalik qoʻshimchalari esa keyingi mustaqil soʻzni oldingisiga bogʻlash vazifasini bajaradi.

Morfemalarning struktural tasnifi. Morfemalar tuzili-shiga koʻra *sodda* va *murakkab* turlarga boʻlinadi:

Sodda morfemalar tarixan qanday boʻlganligidan qatʼiy nazar ajralmas, yaxlit, bir tarkibli morfemalardir: *-lar*, *-roq*, *-chi*, *-niki*, *-sin*, *-di*, *-gach*;

Murakkab morfemalar aslida mustaqil morfemalarning maʼlum funktsiya bajarish maqsadida birlashgan holda qoʻlla-nishidir: *odamgarchilik*, *uygacha*, *xafachilik*, *chorvachilik*, *borganda*.

Morfemalarning shakl va maʼno munosabatiga koʻra turlari. Morfemalarda ham shakl va maʼno munosabati barqarordir. Morfemalarning miqdoran cheklanganligi bu munosa-batning keng qamrovliligidan dalolat beradi.

Morfemik polisemiya. Morfemik polisemiya keng tarqalgan. Bu morfemalarning polifunksionalligiga bogʻliqdir. Misol sifatida *-chilik* affiksini olaylik. Darslik va qoʻllanmalarda uning quyidagi uch maʼnosi farqlanadi:

1. Asosdan anglashilgan narsa etishtiriladigan sohani ifodalovchi ot: *paxtachilik, urug'chilik, chorvachilik, uzumchilik*.
2. Asosdan anglashilgan narsa-hodisaning borlik holatini bildiruvchi ot: *pishiqchilik, mo'lichilik, arzonchilik*.
3. Asosdan anglashilgan tushuncha bilan bog'liq bo'lgan ishni bildiruvchi ot: *ulfatchilik, tirikchilik, dushmanchilik*.

Aksariyat morfemalar polisemik tabiatlidir.

Morfemik omonimiya. Shakldosh morfemalar omonim morfemalar deyiladi. Shakldoshlik bir tur morfemalar orasida ham, turli morfemalar orasida ham bo'lishi mumkin.

1. Derivatsion omonimiya:

-ki I: *turtki, tepki, ko'chki* (ot yasovchi).

-ki II: *ichki, kechki, ustki* (sifat yasaydi).

2. Grammatik omonimiya:

-(i)sh I: *borish (bormoq), kelish(kelmoq), ketish(ketmoq)* (harakat nomi shakli).

-(i)sh II: (birga) *yuvish*, (birga) *tarash*, (birga) *ishlash* (birgalik nisbat shakli).

3. Derivatsion-grammatik omonimiya:

-(i)m I: *yig'im, terim, sig'im* (ot yasovchi morfema).

-(i)m II: *uyim, kitobim, soatim* (egallik morfemasi).

Morfemik sinonimiya. Barcha tur morfemalar ma'no-doshlik munosabatida bo'ladi. Shu boisdan *derivatsion sinonimiya* hamda *grammatik sinonimiya* farqlanadi.

Derivatsion sinonimiya. Derivatsion morfemalarning bir-biriga yaqin ma'nolarni ifodalashi *derivatsion sinonimiya* deyiladi. Masalan, sifat yasovchi *-li, -dor, -ser, -ba* morfemalari o'zaro sinonim: *savlatli, savlatdor, sersavlat, basavlat* kabi. Biroq ma'nodoshlik morfemalararo to'liq emas, balki ayrim ma'no qirralari orasidadir. Ya'ni bir morfema ikkinchi morfema bilan barcha ma'nolari asosida sinonim bo'la olmaydi.

Bugungi kunda derivatsion sinonimiya va derivatsion darajalanishni farqlash tilshunosligimizda tadqiqini kutayotgan muammolardandir.

Grammatik sinonimiya. *Nonni eng - nondan eng, uyga jo'namoq - uy tomon jo'namoq* kabi hodisalarda grammatik ma'nodoshlik mavjud.

Morfemik antonimiya. Morfemik antonimiya derivatsion morfemalar orasidagina mavjuddir. Unga misol sifatida *-li* va *-siz* affikslerini keltirish mumkin: *andishali-andishasiz, barakali-bebaraka, baxtli-baxtsiz*.

Morfema variantlari. Morfema nutqda turli varinatlariga ega bo'ladi. Misol sifatida qaratqich kelishigi invariant shaklining variantlarini kuzataylik:

a) poetik variant: *bog'in mevasi*;

b) tarixiy variant: *manim*;

v) dialektal variant: *kitobting*;

g) fonetik variant: *mening*.

Kelishik paradigmasiga kirish huquqiga faqat invariant shakliga ega.

Morfonologiya. Morfonema haqida. Ma'lumki, fonema variantlari so'z va morfemalar tarkibida uni tashkil etuvchi sifatida ishtirok etar ekan, u boshqa tovushlar bilan kombinatsiyalar hosil qilish jarayonida turli o'zgarishlarga uchraydi. So'z va morfemalar tarkibidagi har qanday almashinuvlar, avvalo, fonetik xarakterdadir. Bu esa bugungi kunda til strukturasi fonetik, leksik va morfemik sathlari oralig'ida morfonologiya sathining mavjudligi haqida fikr yuritishga olib keladi.

Aksariyat tilshunoslik atamaları kabi morfonologiya ham zulma'namdir: 1) ma'lum bir qurshovdagi leksema va morfema nutqiy variantlari tarkibidagi fonetik o'zgarishlar sistemasi; 2) tilshunoslikning shu o'zgarishlarni o'rganuvchi sohasi.

Morfema nolug'aviy ma'no ifodalovchi eng kichik lisoniy birlik. Fonemaning so'zning so'z yoki qo'shimcha bilan, shuningdek, qo'shimchaning qo'shimcha bilan birikuvi natijasida yuz beradigan fonetik o'zgarishlar natijasidagi varianti *morfonema* deyiladi. Masalan, *ong, ot, son* kabi so'zlarga fe'l yasovchi qo'shimcha qo'shilganda, o'zak tarkibidagi *o* tovushi *a* tovushiga aylanadi. Demak, *o* va *a* tovushlari kompleksi bir morfonemadir, ya'ni «*o-a*» morfonemasi. Ammo bu fonetika obyekti sifatida ikki fonemaning variantlaridir.

Tilshunoslikda morfonologiya va uning birligi masalasi atrofidagi munozaralar davom etmoqda.

Morfonologiyada quyidagi masalalar o'rganilishi tavsiya etiladi:

- so'z va bo'g'inning fonetik strukturasi;

- so'z va qo'shimchaning ma'lum qurshovdagi fonetik variantlari.

So'z va bo'g'in tuzilishi. Turkiy tillarda so'zlar o'zakning bir bo'g'inli ekanligi bilan xarakterlanadi. Bu bo'g'in to'rt xil fonetik strukturaga egadir:

1) CVC;

2) CV;

3) VC;

4) V.

Hozirgi o'zbek adabiy tilida CVC tipidagi o'zak boshida *dj, ng* dan boshqa barcha undoshlar kela oladi: *bor, tor, zor, nor, kor, yor, sol, xol, lol, rol, mol, pol, shol, fol, val, jar* kabi. Demak, o'zak boshida mazkur undoshlar kelsa, bu o'zakning noturkiy ekanligidan dalolat beradi.

Turkiy o'zak boshida (SCVC tarzida (*traktor, trassa* kabi)) undoshlar qavatlanib kelmaydi.

Morfemalarning fonetik strukturasi quyidagicha:

- 1) CVC (-kaz – o'tkaz, ketkiz);
- 2) CV (-qi - chopqi, gi - kuzgi);
- 3) VC (-im - kitobim, uyim);
- 4) V (-a - tuna, ata, sana);
- 5) S (-k - kurak, tilak);

So'z va morfema variatsiyalari. Agglyutinativ morfonemalar. Turkiy tillar garchi ustuvor agglyutinatsiyaga ega bo'lsa-da, baribir ularda ham kombinatsion o'zgarishlar sodir bo'lib turadi. Morfemalarning o'zakka, o'zakning o'zakka qo'shilishi natijasidagi o'zgarishlar turkiy tillarda fuziya unsurlari majud-ligidan dalolat beradi. Bu esa agglyutinativlik, flektivlik yoki amorflik muayyan tillar uchun mutlaq hodisa emasligidan kelib chiqadi.

O'zbek tilida agglyutinatsiya jarayonidagi quyidagi morfonologik holatlar e'tiborlidir.

Unlilar almashinuvi:

- a) o-a: *ong -angla, ot- ata, son – sana, yosh - yasha;*
- b) a-o: *tarqa - tarqoq, yara - yaroq, chanqa - chanqoq, so'ra - so'roq, alda - aldoq, tara -taroq;*
- v) i-u: *sovi - sovuq, qovi - qovuq, quri - quruq;*

Undoshlar almashinuvi:

- a) q-g': *qiliq - qilig'i, bo'liq - bo'lig'i, qiziq - qizig'i;*
- b) k-g: *bilak - bilagi, tilak - tilagi, kichik - kichigi;*
- v) g-k: *bargga - barkka, eggan - ekkkan, teggan - tekkan;*
- g) n-z: *bizni - bizzi, sizni - sizzi, qizni - qizzi;*
- d) n-t: *otni - otti, o'tni - o'tti, toshni - toshti;*
- e) n-r: *qorni - qorri, shaharni - shaharri;*
- j) n-p: *gapni - gappi, qopni - qoppi;*

Bunday misollarni ko'plab keltirish mumkin.

Kompozitsion so'z yasaliishi va analitik shakl yasaliishidagi morfonemalar. Kompozitsion so'z yasaliishi va analitik shakl yasaliishi jarayonida so'zlarga fonetik-intonatsion yaxlitlik berish uchun qator fonetik va morfonologik hodisalar (urg'u, tovushlar almashinuvi, fonetik qayta bo'linish) ishtirok etadi.

Qo'shma so'z va analitik so'zshakllarni hosil qilishdagi morfonologik o'zgarishlarda urg'uning roli juda katta.

Bu tipdagi morfonoglogik o'zgarishlarning ayrimlarini ko'rib o'tamiz.

1. Har ikki uzv yopiq bo'g'inli bo'lganda:

- a) n-m: *o'n besh - o'm besh;*
- b) b-v: *belbog' - belvog';*
- v) ch-s: *uch so'm - us so'm;*
- g) b-p: *ichib qo'y - ichip qo'y;*
- d) n-m: *o'n bir - o'm bir;*

2. Birinchi uzv ochiq bo'g'in bilan tugab, ikkinchi bo'g'in yopiq bo'g'in bilan boshlanganda:

- a) b - v: *bora berdi - boraverdi;*
- b) k - g: *bu kun - bugun;*

3. Birinchi uzv yopiq bo'g'in bilan tugab, keyingi bo'g'in ochiq bo'g'in bilan boshlanganda ham uzvlar yaxlitligini ta'minlash uchun morfonologik hodisa (tovush tushishi) yuz beradi:

- a) e tushishi: *kelar emish - kelarmish;*
- b) b-v va i tushishi: *bosib oldi - bosvoldi.*

4.Fonetik qayta bo'linish:

qayn ona – qaynona - qayna
qayn ota – qaynota – qaynata
qayn ini – qaynini – qayni.

Reduplikatsiya jarayonidagi o'zgarishlar. Juft so'zlarning ko'pchiligida uzvlarni biri ikkinchisining fonetik o'zgarishi asosida bo'ladi. Bu ham morfonologik hodisalarning yorqin ko'rinishidir. Misollar:

1. Birinchi uzvi o'zgaradi:

- a) t-s: *butun –bus-butun;*
- b) t-p: *katta – kap-katta;*
- v) k-m: *ko'm-ko'k;*
- g) q-r: *qop-qora.*

2. Ikkinchi uzvi o'zgaradi:

- a) y-p: *yog'och - yog'och -pog'och;*
- b) m-s: *mol – mol - sol;*
- v) m-p: *mol – mol - pol;*
- g)t-m: *tugun – tugun-mugun.*
- g)t-p: *tugun – tugun-pugun.*

Demak, ma'lum bo'ladiki, bir leksema yoki morfemaning variantlarini yuzaga chiqaruvchi almashinuvchi tovush juftliklari morfonema deyiladi.

1. Mengliyev B.R. Hozirgi o'zbek tili. Morfemika. Derivatsiya. Morfologiya. II qism. Qarshi-2005.
2. Abuzalova M.Q. Hozirgi o'zbek tili. Morfologiya, 1-qism. Mustaqil so'z turkumlari. (Ma'ruza matnlari). Buxoro-2003.
3. Nurmonov A., Shahobiddinova Sh., Iskandarova Sh. va boshqalar. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. Morfologiya.-T.: Yangi asr avlodi. 2001.- 182 b.
4. O'zbek tili grammatikasi. I tom. Morfologiya. Max.muh. G'.A.Abdurahmonov va boshq. T.: Fan, 1972.-610 b.
5. Zamonaviy o'zbek tili: Morfologiya\ Mualliflar jamoasi. Max. muh. H.G'.Ne'matov va boshqalar. T. Mumtoz so'z, 2008.
6. Sayfullaeva R.R., Mehliyev B.R. va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. O'qov qo'llanma.-T., Fan va texnologiya,2009. -416.

Yordamchi adabiyotlar

1. Mengliyev B.R. Morfologik vositalarning ma'noviy xususiyatlari va sintaktik imkoniyatlari: Filol. fan. nomz ... diss. Buxoro. 1995, - 144 b.
2. Nigmatov X.G. Funktsionalnaya morfologiya tyurkoyazchnx pamyatnikov XI-XII vv. -T.: Izd. Fan, 1989.-191 s.
3. Nigmatov X.G. Vvlyuchennoe tretye v morfologicheskoy sisteme tyurkskix yazkov// Sov.tyurkologiya. 1976. - №3. -S. 31-36.
4. Shahobiddinova Sh. Grammatik ma'no talqini haqida: Filol.fan.nomz... .diss. -Samarqand, 1993.-152 b.
5. Musulmanova N.R. Grammatik shakllarda kategorial, yuondosh va hamroh ma'no (zamon va mayl kategoriyalari misolida) Filol.fan.nomz...diss. -Toshkent, 2007.-116 b.
6. Bahridinova B.M. Fe'l lug'aviy shakllari tizimi (tur kategoriyasi) Filol.fan.nomz...diss. -Samarqand, 2002.-146 b.
7. Shukurov O. Harakat tarzi shakllari paradigmasi. Filol. fan. nomz ... diss. Avt. Qarshi. 2005, - 22 b.

MAVZUNI MUSTAHKAMLASH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. So'zning ma'noli qismlari deganda nimani tushunasiz?
2. Fonetik o'zgarishlarga misollar keltiring.
3. Morfemikaning birligi haqida ma'lumot bering.
4. Morfemalarning funksional-semantik tasnifi deganda nimani tushunasiz?
5. Morfemalarning struktural tasnifi deganda-chi?
6. Morfemalarning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turlari haqida ma'lumot bering.
7. Morfonema nima?
8. So'z va bo'g'in tuzilishi haqida gapiring.
9. So'z va morfema variatsiyalariga izoh bering.

3-MAVZU: DERIVATSIYA NAZARIYASI

Reja:

1. So'z yasalishi tilshunoslikning alohida bo'limi sifatida.
2. So'z yasash (derivatsion) qoliplari.
3. Nutqiy yasama so'zlarning lisoniy sathga ko'tarilishi.

So'z yasalishi tilshunoslikning alohida bo'limidir. U so'z yasalishi, uning diaxron va sinxron turlari, so'z yasash usullari kabi masalalar bilan shug'ullanadi.

So'z yasalishi sof nutqiy hodisa, nutqiy jarayondir. Biroq uning lisoniy asoslari bor. Shu sababli so'z yasalishi ham lison va nutqqa birday daxldor hodisadir.

So'z yasalishi lingvistik termin sifatida ikki ma'nolidir:

- a) so'z yasash jarayoni atamasi;
- b) ushbu jarayonni o'rganuvchi soha.

So'z yasash deganda qanday usul bilan bo'lsa-da, yangi so'z hosil qilish tushunilavermaydi. Masalan, so'z yangi ma'no kasb etishi natijasida yangi so'z paydo bo'lishi mumkin. Deylik, *ishbilarmon* so'zi yangi ma'no kasb etdi. Biroq bu erda yangi so'z yasalishi yo'q. Demak, so'z yasalishi, yasama va yangi ma'no kasb etgan so'zlarning leksemalashuvi hodisalarini farqlash lozim.

So'z yasalishi ham til taraqqiyoti natijasida tarixiylik va zamonaviylikka daxldor bo'ladi. Shu boisdan tarixiy va sinxron so'z yasalishini farqlash lozim.

Tarixiy va sinxron so'z yasalishi. Hozirgi so'z yasalishida yasama so'z bilan derivatsion (so'z yasash) qolip orasida aloqa mavjud bo'lib, qolipning shakliy va mazmuniy tomoni hosila so'zda o'z izlarini qoldirgan bo'ladi. *kitobchi* yasama so'zida [ot+chi=shu ot bilan shug'ullanuvchi shaxs oti] qolipidagi tenglik alomatining chap (shakliy) va o'ng (mazmuniy) tomoni izlari shundoq ko'rinib turibdi.

Tarixiy so'z yasalishida yasama so'zning shakli va ma'nosiga mos qolip mavjud bo'lmaydi. Bu maxsus tekshirishlar natijasida aniqlanadi. Masalan, *qishloq*, *ovloq* so'zlarining ma'nosini ularning tashkil etuvchilari va derivatsion qoliplari asosida keltirib chiqarib bo'lmaydi. Chunki ular tarixiy yasalmalardir. *Qorovul*, *yasovul*, *silliq* so'zlarida ham shu hol kuzatiladi.

So'z yasash (derivatsion) qoliplari haqida. Har qanday so'z so'z yasash qoliplari asosida hosil qilinadi. Hosila lisoniylashib, o'z qolipidan uzilib ketsa ham, unda bilinar-bilinmas qolip bilan (agar qolip yashovchan bo'lsa) bog'lanishlar baribir saqlanib qoladi.

So'z yasash qolipi ikki uzvdan iborat bo'ladi:

- a) qolipning shakliiy tomoni;
- b) qolipning mazmuniy tomoni.

Yasama so'zda ana shu ikki jihat tajallilaniadi. Yasalma shaklan va mazmunan ana shu qolipga muvofiq kelsa, uni shu qolip hosilasi sifatida qarash mumkin. Masalan, *kitobchi* so'zida mazkur qolipning izlari bor. Lekin *xabarchi* so'zida qolipning mazmuniy tomoni aks etmagan. Demak, bu leksema ushbu qolip mahsuli emas.

So'z yasash qolipining shakliiy tomoni ikki qismdan tashkil topadi: *yasovchi asos* va *yasovchi vosita*. Masalan, [ot+chi=shu ot bilan shug'ullanuvchi shaxs oti] qolipining shakliiy qismi bo'lgan [ot+chi] ning *ot* qismi yasovchi asos, *-chi* qismi esa yasovchi vositadir.

Qolipning yasovchi asosi, albatta, mustaqil so'z, yasovchi vosita qismi esa so'z ham, qo'shimcha ham bo'lishi mumkin. Masalan, qo'shma, juft so'z yasash qoliplarida asos ham, vosita ham so'zdir.

Qoliplarning so'z yasash darajasi bir xil emas. Shunga ko'ra qoliplar dastlab bugungi kunda hosila berish-bermasligiga ko'ra farqlanadi. Bugungi kunda hosila berish-bermasligiga ko'ra so'z yasash qoliplari unumli va unumsiz qoliplarga bo'linadi. Qoliplarning ba'zilar til tarixida so'z yasagan, ular hosilalarining barchasi tarixiy so'z yasashga oid bo'ladi. Bunday qoliplar *unumsiz so'z yasash qoliplari* deyiladi. Masalan, *qorovul, yasovul, hirovul, shig'ovul* hosilalarini bergan qoliplar jonli qoliplar emas. Unumsiz (tarixiy) so'z yasash qoliplari hozirda hosila bermaydigan, so'z yasash uchun xizmat qilmaydigan qoliplardir. Masalan, *keskin, to'lqin, bosqin, uchqun, tuyg'un* so'zlari [[fe'l]+[gin]=ot] qolipi asosida hosil qilingan. Biroq ushbu qolipdan chiqqan hosilalar rang-barang bo'lib, ulardan anglashilgan ma'nolarni qolipning tenglik belgisidan o'ng tomondagi mazmuniy tomonidan keltirib chiqarish mumkin emas. Chunki bu hosilalar tarixiy yasama so'zlar bo'lib, davrlar o'tishi bilan ularning ma'noviy tabiatida ham, grammatik jihatlarida ham evolyutsiya jarayoni kechgan. Chunki qolip bugungi kunda ishlaymaydigan, foydalanilmaydigan holga kelgan, ularning hosilalari esa qolipdan behad uzoqlashib, ma'nolarning ixtisoslashishi va bir-biridan uzoqlashishi yuz bergan. Natijada aslida bir qolipdan chiqqan hosilalar (yasama so'zlar) mustaqil leksemalarga aylanib, bir-biriniqiga yaqin va bog'liq bo'lmagan turli-tuman ma'nolarni anglatadi. Tadqiqotchilar o'zbek tilidagi unumsiz (tarixiy) so'z yasash qoliplarining yuzga yaqin ko'rinishini ajratishadi. Shuning uchun ular unumsiz qoliplar deyiladi. Unumsiz qoliplarning o'zi *mahsuldor unumsiz so'z yasash qoliplari* va *kammahsul unumsiz so'z yasash qoliplariga* bo'linadi. Mahsuldor so'z yasash qoliplari til tarixida ko'plab hosilalar bergan bo'ladi. Kammahsul qoliplar esa sanoqli so'zlar yasagan.

Bugungi kunda ham hosila berib turgan qoliplar *unumli so'z yasash qoliplari* deyiladi. Unumli so'z yasash qoliplari hosila berish darajasiga qarab o'z o'rnida ikkiga bo'linadi: *mahsuldor unumli so'z yasash qoliplari* va *kammahsul unumli so'z yasash qoliplari*.

-gar, -kash, -mon vositali qoliplar unumli kammahsul qoliplarga misoldir. *-chi, -li, -la* vositali qoliplar mahsuldor unumli so'z yasash qoliplaridir.

Barcha til birliklari kabi yasama so'zlar ham lisoniy va nutqiy sathlarga daxldor bo'ladi. Boshqacha aytganda, yasama so'zlar nutqiy ham, lisoniy ham bo'lishi mumkin. Fikrimizni dalillash uchun quyidagi so'zlarni tahlilga tortaylik: *paxtakor, ishchi, kitobchi, domladosh, aqlli, daftarchi, sharsimon, uysimon*. So'zlarni ikki guruhga ajratamiz:

- 1) *paxtakor, ishchi, aqlli, sharsimon*;
- 2) *kitobchi, domladosh, daftarchi, uysimon*.

Har ikkala guruh so'zlari ham yasama so'zlar hisoblanadi. Biroq ulardan birinchisi qo'llash uchun qulayligi, o'zbek tilida so'zlovchi va tinglovchilarning unga odatlanganligi, shuningdek, keng iste'molliligi bilan xarakterlansa, ikkinchi guruh so'zlari unchalik qulay emasligi, kam iste'molliligi, favquloddaligi bilan birinchi guruh so'zlaridan ajralib turadi.

Demak, birinchi guruh yasama so'zlari ijtimoiy shartlan-ganlik xossasiga ega va shu boisdan yuqoridagi zikr etilgan birinchi tur belgilar ularning barchasi uchun umumiydir.

Ikkinchi guruh so'zlarida esa ular nutqiy hodisa ekanligi, endigina so'z yasash qolipidan chiqqanligi sababli, odatlanilma-ganlik, favquloddalik xossalari yaqqol bo'rtib turadi.

Ko'rinadiki, nutqiy yasama so'zlarning ayrimlari nutq bosqichidagina mavjud bo'lsa, ba'zilar o'zlarini chiqqan qoliplardan uzoqlashib, bir butun holda lisoniy sathga «ko'tarilib ketgan» bo'ladi. Shundan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, leksemalar tub yoki yasama bo'lishi mumkin. Masalan, *kitob, savdogar, nonchi* birliklarini olaylik. Qatordagi *kitob* va *savdogar* birliklari tayyorlik, umumiylik, ijtimoiylik xossalari ega. *Savdogar* leksemasi yasama bo'lsa-da, tayyorlik belgisiga ham ega. Biroq tilimizda *nonchi* degan lisoniy birlik yo'q. U *non* leksemasi va [aniq ot+chi=otdan anglashdigan narsa/predmet bilan shug'ul-lanuvchi shaxs] qolipi asosida nutq jarayonidagina hosil qilinishi mumkin hamda yuqoridagi birliklar ega bo'lgan xususiyatlardan xoli. *nonchi* birligining nutq jarayonigagina xosligi uning tayyorlik belgisiga ega emasligini ko'rsatadi.

Hosilalarining lison va nutqqa munosabati jihatidan so'z yasash qoliplari ham farqlanadi. Biz ularni unumsiz (tarixiy) va unumli (zamonaviy) so'z yasash qoliplari sifatida farqlaymiz.

Nutqiy yasama so'zlarning lisoniy sathga ko'tarilishi bir necha bosqichda kechadi. Ularni nutqdan lisonga siljishi, lisoniylashishi darajasiga ko'ra quyidagicha tartiblash mumkin:

- 1) ixtisoslashgan leksemalar;
- 2) soddalashgan leksemalar;

3) tublashgan leksemalar.

Ixtisoslashgan leksemalar nutqiy yasama soʻzlar lisoniy-lashuvining eng quyi darajasidir. Ular yasamaligini yoʻqotmagan, yaʼni oʻzida qolipning shakliiy tomoni izlarini saqlagan, biroq maʼnoviy tomondan qolipdan uzilgan, yaʼni maʼnosini qolipning oʻng (mazmuniiy) tomonidan keltirib chiqarish imkoni boʻlmagan, toraygan maʼnoli leksemalardir. Masalan, *ishchi* (worker, rabochiy) leksemasi «zavod yoki fabrikalarda ishlovchi, oʻrta maʼlumotli mutaxassis» maʼnosiga ega boʻlib, u [ot]+[chi]=otdan anglashilgan narsa ustida ishlovchi kishi] qolipi hosilasidir. Qolip hosilasi sifatida u qolipning chap tomoni xususiyatlarini oʻzida mujassam-lashtirgan. Chunki ishchi leksema-sining shakliiy tomoni, yaʼni nomemasida qolipning [ot+chi] umumiiyligi zarrasi, koʻrinishi tajallilangan. Leksema sememasi esa «shu otdan anglashilgan narsa bilan shugʻullanuvchi shaxs» mohiyati koʻrinishiga emas, balki uning toraygan, maʼlum bir ixtisosni anglatuvchi koʻrinishi holatiga ega boʻlib qolgan. *ishchi* leksemasiga qiyosan olinadigan, deylik, *kitobchi* soʻzida soʻz yasash qolipining shakliiy tomonidan ham, maʼnoviy tomonidan ham uzilishi kuzatilmaydi. Yoki *yozuvchi* leksemasi va *yozuvchi* yasama soʻzini qiyoslaylik. Har ikkala hosila ham [[feʼl]+[uvchi]=shu feʼldan anglashuvchi harakat bilan shugʻullanuvchi shaxs] qolipi mahsulidir. Ularni gap tarkibida kuzatamiz: 1.*Yozuvchi hayotni teranroq kuzatadi.* 2.*Insho yozuvchi ijodkorligini namoyon qilishi kerak.* Birinchi gapda *yozuvchi* leksemasining varianti kasbni anglatib, ixtisos-lashgan maʼnoga ega va u ot turkumiga mansub ismi foildir. Ikkinchi gapda esa ajratilgan soʻz muayyan yozish harakatini bajaruvchi shaxsni ifodalagan va mohiyatan sifatdoshdur. «Adib» maʼnosidagi *yozuvchi* leksemasi shaklan emas, balki maʼnoviy jihatdan qolip-dan uzilgan, ixtisoslashgan maʼnoli leksema-dir. Ikkinchi hosila esa ham shaklan, ham mazmunan qolipga muvofiq kelganligi bois, nutqiy yasama-dir. Leksemalar hosil boʻlishining bu usuldagi boshqa koʻrinishi sifatida soʻzlarning atamaviy maʼno kasb etishi (*qoʻshish, ayirish, boʻlish, koʻrish(salomlash), qarash (yordam-lash), yigʻin,urush* soʻzlari)ni koʻrsatish mumkin. Shuni alohida taʼkidlash lozimki, nutqda hosil qilingan *yozuvchi* hosilasini *yozuvchi* leksemasining nutqiy koʻrinishidan farqlamaslik bugungi kunda ularni goh sifatdoshd, goh shaxs oti, [-uvchi] qoʻshimchasini goh shaxs oti yasovchi, goh sifatdoshd shakli sifatida turlicha baholashlarga sabab boʻlmoqda.

Soddalashgan leksemalar yasama soʻzlar lisoniylashuvi-ning yanada yuqoriroq bosqichidir. Soddalashish deganda maʼlum bir soʻz yasash qolipining hosilasida oʻzak va qoʻshimchaning oʻzaro birikib ajralmas holga kelishi, soʻzshakldagi grammatik shakllarning qotib qolishi natijasida yangi maʼno ifodalashidir. Oʻzbek tilidagi *oldin, keyin, tashqari, ichkari, yuqori* kabi yuzlab soʻzlar soddalashgan yasama soʻzlar - leksemalardir. Soʻz birikma-larining sintaktik qoliplardan uzilish holatlari (*boshning ogʻrigi - boshogʻriq, belning bogʻi – belbogʻ, bu kun - bugun*) ni ham soddalashishga misol qilib koʻrsatish mumkin.

Tublashgan leksemalar shunday leksemalashgan yasama soʻzlarki, ularning yasaliishini, tarkibini etimologik maʼlumotga ega boʻlmasdan aniqlab boʻlmaydi. Masalan, *sin* feʼlining oʻzagi *si*, *tingla* feʼlining oʻzagi *ding*, *toʻq* soʻzi oʻzagingin *toʻ* ekanligini til tarixi boʻyicha chuqur maʼlumotga ega boʻlmasdan bilish qiyin.

Demak:

1. Yasama soʻzlar nutqiy birlik ham, lisoniy birlik ham boʻlishi mumkin.

2. Tilda leksema yasash hodisasi yoʻq, balki yasama soʻzlarning, nutqiy hosilalarning lisoniylashuvi, leksemalashuvi hodisasi mavjud.

3. Ayrim yasama soʻzlar oʻz qolipidan uziladi hamda ular tarkibidagi oʻzak va yasovchi qoʻshimcha aloqasi zichlashib, bunday yasama soʻzlar oʻzbek tili jamiyati aʼzolari uchun tayyor holga keladi - leksemaga aylanadi.

Asosiy adabiyotlar

1. Mengliyev B.R. Hozirgi oʻzbek tili. Morfemika. Derivatsiya. Morfologiya. II qism. Qarshi-2005.
2. Abuzalova M.Q. Hozirgi oʻzbek tili. Morfologiya, 1-qism. Mustaqil soʻz turkumlari. (Maʼruza matnlari). Buxoro-2003.
3. Nurmonov A., Shahobiddinova Sh., Iskandarova Sh. va boshqalar. Oʻzbek tilining nazariy grammatikasi. Morfologiya.-T.: Yangi asr avlodi. 2001.- 182 b.
4. Oʻzbek tili grammatikasi. I tom. Morfologiya. Max.muh. Gʻ.A.Abdurahmonov va boshq. T.: Fan, 1972.-610 b.
5. Zamonaviy oʻzbek tili: Morfologiya\ Mualliflar jamoasi. Max. muh. H.Gʻ.Neʼmatov va boshqalar. T. Mumtoz soʻz, 2008.
6. Sayfullaeva R.R., Mehgliyev B.R. va boshqalar. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. Oʻqv qoʻllanma.-T., Fan va texnologiya,2009. -416.
7. . Neʼmatov H., Rasulov R. Oʻzbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. -T.: Oʻqituvchi. 1995.-127 b.

Yordamchi adabiyotlar

1. Mengliyev B.R. Morfologik vositalarning maʼnoviy xususiyatlari va sintaktik imkoniyatlari: Filol. fan. nomz ... diss. Buxoro. 1995, - 144 b.
2. Nigmatov X.G. Funktsionalnaya morfologiya tyurkoyazchnx pamyatnikov XI-XII vv. -T.: Izd. Fan, 1989.-191 s.
3. Nigmatov X.G. Vkluychennoe tretye v morfologicheskoy sisteme tyurkskix yazkov// Sov.tyurkologiya. 1976. - №3. -S. 31-36.
4. Shahobiddinova Sh. Grammatik maʼno talqini haqida: Filol.fan.nomz... .diss. -Samarqand, 1993.-152 b.
5. Musulmanova N.R. Grammatik shakllarda kategorial, yuondosh va hamroh maʼno (zamon va mayl kategoriyalari misolida) Filol.fan.nomz...diss. -Toshkent, 2007.-116 b.
6. Bahridinova B.M. Feʼl lugʻaviy shakllari tizimi (tur kategoriyasi) Filol.fan.nomz...diss. -Samarqand, 2002.-146 b.
7. Shukurov O. Harakat tarzi shakllari paradigmasi. Filol. fan. nomz ... diss. Avt. Qarshi. 2005, - 22 b.

MAVZUNI MUSTAHKAMLASH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Derivatsiya nima?
2. So'z yasashi tilshunoslikning alohida bo'limimi? Avvalda qanday bo'lgan? Qaysi til bo'limining bir qismi sifatida o'rganilgan?
3. Tilshunoslikdagi *qolip* atamasiga izoh bering.
4. So'z yasash qoliplariga misollar keltiring, izohlang.
5. Ixtisoslashish, soddalashish, tublashish atamalariga izoh bering.
6. Nutqiy yasama so'zlarning lisoniy sathga ko'tarilishi.

4-MAVZU: GRAMMATIKA. GRAMMATIK MA'NO VA GRAMMATIK SHAKL. GRAMMATIK KATEGORIYA

Reja:

1. Grammatik ma'no haqida umumiy tushuncha.
2. Grammatik va leksik ma'no munosabati.
3. GM turlari. UGM, OGM, XGM haqida.
4. GM tarkibi. Kategorial, yondosh va hamroh ma'no.
5. UGMni ochish yo'llari.
6. Grammatik ma'no ifodalash usullari.
7. Grammatik shakllarning tuzilishiga ko'ra turlari.
8. Grammatik kategoriya.

Mavzu bo'yicha tayanch tushunchalar: morfologik vosita, grammatik ma'no, leksik ma'no, grammatik shakl, grammatik kategoriya, umumiy grammatik ma'no, xususiy grammatik ma'no, oraliq grammatik ma'no

Grammatik ma'no haqida umumiy tushuncha. Ma'lumki, grammatik ma'no ifodalashning turli vositalari mavjud. Masalan, fonetik, leksik, morfologik va sintaktik usullar shular jumlasidandir. Demak, grammatik ma'noni faqat so'z yoki so'zshaklga nisbat berish ma'qul emas. Nutqni shakllantiruvchi barcha lisoniy birliklar grammatik ahamiyat kasb etishi mumkin.

Grammatik ma'no deganda **til (fonetik, leksik, morfo-logik va sintaktik) birliklarning bevosita nutqni shakllan-tiruvchi umumlashma abstrakt ma'nolari tushuniladi.** Ta'rifni qisqacha sharhlaymiz. Ko'rinadiki, ta'rifda uch muhim unsur mavjud. Ular quyidagilar: a) grammatik ma'noning barcha til birliklariga xosligi; b) bevosita(!)nutqni shakllantirishi; v) umumlashma va obstraktligi.

Keyingi mavzularning birida grammatik ma'no ifodalash usullari haqida fikr yuritganimizda siz grammatik ma'no ifodalashning barcha til birliklariga xosligini anglab etasiz.

Grammatik ma'noning bevosita nutqni shakllantirishi deganda shuni tushunish lozimki, lisoniy birliklar grammatik ma'nodan xoli qilinsa, u nutqqa tayyor bo'lmay qoladi. Masalan, *bola* leksemasining lug'aviy ma'nosi nutqqa grammatik ma'no vositasida kiradi. Uning kelishik, son, subyektiv baho, hokim yoki tobe uzvlik, qaysi gap bo'lagi ekanlik grammatik ma'nolari lisoniy sathda yo'q. Demak, leksema lug'aviy ma'nosi ustiga ana shu grammatik ma'nolar qavatlangan, u nutq tarkibiga kira oladi. Shu boisdan birorta til birligi grammatik ma'nodan xoli bo'lolmaydi.

Grammatik ma'no nutqda to'g'ridan-to'g'ri voqelanaveradi. Bunga morfologik shakllarning grammatik ma'nolari asosida amin bo'lish mumkin.

Grammatik ma'no umumlashma tabiatga ega deganda uning juda ko'p lisoniy birliklarga birday tegishli, umumiy ekanligi nazarda tutiladi. Masalan, «ot», «sifat», «son» grammatik ma'nosi juda katta miqdordagi so'zlar uchun umumiydir. Lug'aviy ma'no (semema) har bir leksema o'ziga xos va yakka, xususiy bo'lsa, grammatik ma'no bir tipdagi juda ko'p leksemalar uchun umumiydir. Yoki [WPm – kesimlik ko'rsatkichlari bilan shakllangan atov birligi] sintaktik qolipining o'ng tomoni uning grammatik ma'nosi bo'lib, u chap, ya'ni shakliy tomoni bilan birgalikda o'zbek tilidagi barcha nutqiy gaplar uchun umumiydir.

Grammatik ma'noning abstraktligi deganda uning bevosita kuzatishda berilmaganligi nazarda tutiladi. Masalan, biz hozirgina keltirgan [WPm – kesimlik ko'rsatkichlari bilan shakllangan atov birligi] sintaktik qolipining grammatik ma'nosi ko'zga tashlanib turgan til birliklari orqasiga yashiringandir.

Grammatik ma'no morfologik sathda so'zlarning umumiy ma'nosi bo'lmish so'z turkumlari (masalan, otlarda umumiy predmetlik, fe'llardagi jarayonlilik), shuningdek, har bir so'z-shaklning ma'lum bir morfologik kategoriya doirasida qarama-qarshi qo'yiluvchi ma'nosi (masalan, zamon, shaxs-son, egalik, kelishik) sifatida yuzaga chiqsa, sintaksis doirasida predikativlik, so'z birikmasidagi hokim va tobe uzvlarning, gap bo'laklarining, gapning tema-rematik uzvlarining bir-biriga o'zaro munosabati sifatida namoyon bo'ladi. Keng ma'noda so'z yasash hodisasi ham grammatik ma'noga daxldor. Chunki yasash natijasida so'zning turkumlardagi o'rni o'zgarib ketadi. Bu esa ularning yangi grammatik tabiat kasb etganligini ko'rsatadi. Masalan, *aql* so'zi «ot», «mavhum ot» grammatik ma'nolariga ega. Undan *-li* so'z yasovchi shakli vositasida sifat yasashi bilan, albatta, grammatik ma'noda ham katta o'zgarish yuz berdi. Ko'rinadiki, birorta lisoniy birlik (bir planli bo'lgan fonetik birliklardan tashqari) grammatik ma'nodan xoli bo'lolmaydi. Faqat mustaqil leksemalardagina lug'aviy va grammatik ma'no dialektik bog'liqlikda bo'ladi. Sintaktik qoliplar, yordamchi leksemalar va grammatik shakllarda faqat grammatik ma'no mavjuddir.

Grammatik ma'no grammatik shakllanmagan leksema-larning lisoniy mohiyatida mavjud bo'lishi ham, grammatik shakl yoki grammatik qoliplar yordamida ifodalanishi ham mumkin. Masalan, *kitoblar* so'zshaklining

«turdosh ot» grammatik ma'nosi boshqa barcha turdosh otlarda bo'lgani kabi uning zotida mavjud, «ko'plik» ma'nosi esa ma'lum bir shakl (-lar) yordamida ifodalangan. *Kitobni o'qimoq* birikuvidagi kitob so'zining «tobe uzv» grammatik ma'nosi unga lisoniy sintaktik qolip asosida «yopishtirilgan».

Grammatik va leksik ma'no munosabati. *Bolalar qiziqarli kitobni o'qiydilar* gapini olaylik. Aytilganidek, mustaqil so'zlar o'zida bir vaqtda leksika va grammatikani birlashtiradi. *Bolalar* so'zida ikki xil ma'no anglashilib turadi: a) lug'aviy ma'no («borliqdagi odam jinsiga mansub bo'lgan, yosh jihatdan voyaga etmagan shaxsni yoki voyaga etgan kishining farzandi, avlodi»); b) turdosh ot, ko'plik son bosh kelishik, ega vazifasida. Bu so'z leksik va grammatik ma'nonini o'zida birlashtirgan. Shuning uchun so'zlar grammatik va leksik birlik sifatida so'z turkumlariga guruhlanadi. Bunda guruhlash, avvalo, leksik asoslarda, ya'ni ularning lug'aviy ma'nolariga asoslangan holda amalga oshiriladi, guruhlashning yuqori bosqichida u grammatik xarakter kasb etadi. Masalan, *o'qituvchi, doktor, ishchi, injener* otlari bir butun holda «kasb otlari» lug'aviy guruhini tashkil etadi va bu leksik asosdadir. Chunki bu so'zlar boshqa guruh otlaridan farqli o'ziga xos, qandaydir ayricha grammatik xususiyatga ega emas. Lekin bu otlarning boshqa tur otlari bilan birlashib hosil qilgan katta guruhi, deylik, turdosh otlar atoqli otlardan farqli grammatik xususiyat-larga ega. Masalan, turdosh otlar birlik va ko'plikda qo'llanadi, atoqli otlar esa asosan birlikda qo'llanadi. Shuning uchun otlarning atoqli va turdosh otlarga ajratilishi grammatik ahamiyatga egadir. Deylik, narsa-buyum otlari va o'simlik otlari orasida grammatik farqlar bo'lmaganligi sababli bu bo'linish leksik tabiatlidir. Chunki bu ikki guruhga kiruvchi so'zlar turlanish, son, tuslanish va boshqa grammatik omillarga bir xil munosabatda bo'ladi.

So'z grammatik birlik sifatida morfologik ma'nolar tizimiga egadir. Shunga ko'ra grammatik ma'nolarni quyidagi tiplarga bo'lish mumkin: a) ma'lum bir turkumga kiruvchi so'zlarning ular qaysi morfologik shaklda bo'lishidan qat'i nazar barchasi uchun birday tegishli bo'lgan grammatik ma'nolar (masalan, otlarda predmetlik, sifatlarda belgilik, fe'llarda jarayonlilik); b) bir turkumdagi biror guruhning qanday grammatik shaklda bo'lishidan qat'i nazar barcha so'zlariga xos bo'lgan grammatik ma'no (masalan, ozaytirma daraja sifatning faqat rang bildiruvchi turlariga xos); v) biror turkumdagi ma'lum bir so'zlarning ma'lum bir shakldagi turigagina xos bo'lgan grammatik ma'no (masalan, o'zlik olmoshiga kelishik qo'shimchasi faqat egalik qo'shimchasidan keyin qo'shiladi, olmoshning boshqa turlarida bunday hol kuzatilmaydi, yoki -yap qo'shimchali aniq hozirgi zamon shakli III shaxsda -di shakli bilangina voqelana oladi).

GM turlari. UGM, OGM, XGM haqida. Grammatik shakllarning fahmiy his qilinadigan alohida ma'nolari xususi grammatik ma'no deyiladi. Masalan, egalik qo'shimchalari umuman «keyingi so'zni oldingi so'zga bog'lash» mohiyatiga ega. Bu umumiy grammatik ma'no (qisq.UGM) bo'lib, u, masalan, nutqiy birlik bo'lgan *Salimning kitobi* birikuvida «*kitob* so'zini *Salim* so'ziga bog'lash», *daftarning varag'i* birikuvida esa «*varaq* so'zini *daftar* so'ziga bog'lash» tarzida xususiyatlashgan. Bu tipdagi ma'nolar tilshunoslikda *xususi grammatik ma'no* (qisq.XGM) termini bilan yuritiladi. UGM lisoniy tabiatli bo'lib, lisoniy birliklarga xos barcha belgilarga, XGM esa nutqiy ma'no bo'lganligi uchun nutqiy birliklarga xos belgilarga ega (Bu haqda «Hozirgi o'zbek adabiy tili» kursining «Kirish» qismida tanishgansiz.). UGM umumiy, mavhum, zaruriy, barqaror, invariant, uzual, ijtimoiy bo'lsa, XGM bu belgilarning aksi bo'lgan xusu-siylik, aniq, tasodifiy, beqaror, okkozional, individual kabi belgi-larga ega.

UGM va XGM xususiyatlarini idrok etish uchun barcha borliq hodisalarida umumiy yashash qonuniyati bo'lgan *umumiylik* va *xususiylik* tushunchalari munosabatini yaxshi bilish lozim.

Biz ko'ra oladigan, seza oladigan, o'lchay oladigan narsalarning barchasi xususiylikdir. Hovlimizda o'sib turgan har bir daraxt xususiylikka misol bo'la oladi. Biroq ongimizda umuman daraxt tushunchasi ham bor. Umuman daraxtning mohiyati «tanasidan shoxlanuvchi yirik o'simlik»dir. Umuman daraxt ko'rib bo'lmazligi, sezib bo'lmazligi, o'lchab bo'lmazligi, mevali-mevasizligi, katta-kichikligi noaniqligi bilan muayyan daraxtdan farq qiladi. Umuman daraxt abstrakt tushunchadir. U borliqdagi daraxtlarning o'sishi, rivojlanishi, kesilishi, qurishi yoki yonib ketishiga befarq holda ongimizda o'zgarmay, bir xil turaveradi. Bu umumiylikning barqarorlik, o'zgarmaslik belgisidir. Demak, xususiylik sifatidagi muayyan daraxt o'zgaruvchan, o'tkinchi, atrof-muhitga bog'liq, takrorlanmas bo'lib, barcha belgilari bilan umuman daraxtga zid turadi. Shu o'rinda xususi daraxtning takrorlanmasligiga diqqatni qaratmoqchimiz. Bir daraxt qurisa, uni qayta ekib, o'stirib bo'lmaydi. O'rninga ekilgan daraxt esa uning takrori emas, balki yangi daraxtdir. Umuman daraxt o'z belgilarini har bir yangi daraxtda takrorlayveradi. Masalan, biz yuqorida keltirgan «tanasidan shoxlanuvchi yirik o'simlik» umumiyli-gi har bir xususi daraxtda ko'rinish beradi. Umuman daraxt bitta, xususi daraxtlar esa cheksizdir.

Umumiyliklar mayda-chuyda ahamiyatsiz belgilarga befarqdir. Masalan, xususi daraxtning katta-kichikligi, yosh-qariligi, mevali-mevasizligi, madaniyligi yoki yovvoyiligi umumiy daraxt uchun ahamiyatsizdir. Zero, uning mohiyati «tanasidan shoxlanuvchi yirik o'simlik» bo'lib, bunda biz hozirgina sanagan belgilardan xususi daraxtga xos birortasi ham yo'q.

UGM va XGM munosabatini xuddi shunday idrok etmoq lozim bo'ladi.

Nutqiy birliklarda turli lisoniy umumiyliklarning belgilari mujassamlanganligi, qorishganligi kabi, XGMLar ham o'zida o'zi mansub UGM zarralari bilan birgalikda boshqa lisoniy zotlarning zarralarini ham o'zida birlashtirgan. Masalan, egalik qo'shimcha-sining «*kitob* so'zini *Salim* so'ziga bog'lash» XGMsida «keyingi so'zni oldingi so'zga bog'lash» UGMsi ko'rinishi bilan birgalikda «qarashlilik» ma'nosi, shuningdek, *Salim* va *kitob* leksemalarining (umumiyliklari) zarralari qorishgan holda yuzaga chiqqan.

Grammatik ma'no so'zning grammatik shakli bilan va undan xoli holdagi holatidan, ya'ni o'zak-negizidan anglashil-ganligi kabi UGM va XGMLar ham ikki xil tabiatlidir. Masalan, «predmetlik» ot turkumining, «jarayonlilik» fe'l turkumining, «belgi» sifat turkumining grammatik shaklsiz ifodalanadigan UGM sidir. *Bu Salimning kitobidir*

gapidagi *kitob* so'zining «Salimga tegishli o'qish uchun mo'ljallangan predmetni ifodalovchi turdosh ot» ma'nosi bu so'zning grammatik shaklsiz ifodalanadigan XGMsidir.

UGM va XGM grammatik shakllarda o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi. Har bir grammatik kategoriyaning ma'nosi uning shakllarining ma'nosiga nisbatan UGMdir. Masalan, barcha kelishik shakllari uchun umumiy bo'lgan «oldingi mustaqil so'zni keyingi mustaqil so'zga bog'lash» ma'nosi kelishik kategoriyasining UGMsidir. Bu kategorial umumiylik alohida shakllarning ma'nosiga nisbatan belgilanadi. Boshqacha aytganda, kelishik kategoriyasining yuqorida aytilgan UGMsi uning tarkibiga kiruvchi 6 ta kelishik shaklining ma'nosidan sintezlanadi, ya'ni keltirib chiqariladi.

Har bir kelishik shaklining ma'nosi undan quyidagi ma'nolarga nisbatan UGM hisoblanadi. Masalan, qaratqich kelishigining UGMsi oldingi ism turkumiga kiruvchi so'zni keyingi ism turkumiga kiruvchi so'zga bog'lashdir. UGM har doim ham quyi ma'nolarga nisbatan olinadi. Masalan, kelishik kategoriyasi UGMsi quyidagi kelishiklarning ma'nosiga nisbatan olinsa, har bir kelishikning UGMsi undan quyidagi bu kelishik UGMsining «parchalari»ga nisbatan olinadi. Chunki ota farzandiga nisbatan ota, otasiga nisbatan farzand bo'lganligi kabi kelishik kategoriyasi UGMsi haqida gap ketayotganda har bir kelishikning ma'nosiga nisbatan UGM termini qo'llanilmaydi. Kategoriya va shakl ma'nosi hamda uning xususiy ko'rinishi haqida bahs ketganda ularni qanday baholash muammosi ham bor. Bunda dialektikaning **umumiylik-maxsuslik-alohidalik** kategoriyasiga metodologiya sifatida tayanish lozim bo'ladi. Tilshunoslikda grammatik ma'noga nisbatan bu **umumiy grammatik ma'no-oraliq grammatik ma'no(qisq. OGM)–xususiy grammatik ma'no** tarzida tatbiq etilgan. Misol sifatida tushum kelishigi shakli ma'nosini olaylik. Kelishik kategoriyasining «oldingi mustaqil so'zni keyingi mustaqil so'zga bog'lash», tushum kelishigining «oldingi ismni keyingi fe'lga vositasiz to'ldiruvchi sifatida bog'lash» va tushum kelishigining muayyan nutq parchasi bo'lmish *kitobni o'qimoq* birikuvida voqelangan «*kitob* so'zini *o'qimoq* so'ziga vositasiz to'ldiruvchi sifatida bog'lash» nutqiy ma'nosi yaxlitlikda olinganda UGM-OGM-XGM munosabatidadir. Kelishik kategoriyasining «oldingi mustaqil so'zni keyingi mustaqil so'zga bog'lash» ma'nosi tushum kelishigining «oldingi ismni keyingi fe'lga vositasiz to'ldiruvchi sifatida bog'lash» ma'nosiga nisbatan UGM maqomida bo'lib, tushum kelishigining muayyan nutq parchasi bo'lmish *kitobni o'qimoq* birikuvida voqelangan «*kitob* so'zini *o'qimoq* so'ziga vositasiz to'ldiruvchi sifatida bog'lash» nutqiy ma'nosi XGMdir. Tushum kelishigining «oldingi ismni keyingi fe'lga vositasiz to'ldiruvchi sifatida bog'lash» ma'nosi esa UGM va XGM orasida turganligi hamda ularni bog'lovchi bo'g'in bo'lganligi uchun OGM maqomidadir. OGMning mavqei nisbiy-dir. Masalan, kelishik kategoriyasining UGMsi e'tibordan soqit qilinsa va fikr faqat tushum kelishigi va uning quyi ma'nolari haqida ketsa, mazkur OGM UGM sifatida qaraladi. Tushum kelishigining zikr etilgan XGMsi e'tibordan soqit qilinib, so'z kelishik kategoriyasi va tushum kelishigi munosabati xususida ketsa, bunda OGM ushbu UGMga nisbatan XGM sifatida ham qaralishi ham mumkin.

Demak, borliq hodisalari umumiylik-maxsuslik-xususiylik (alohidalik) munosabatida bo'lganligi kabi grammatik ma'no ham umumiy grammatik ma'no-oraliq grammatik ma'no-xususiy grammatik ma'no ko'rinishlariga ega.

GM tarkibi. Kategorial, yondosh va hamroh ma'no. Grammatik ma'no tarkibi murakkabdir. Masalan, son kategoriya-sining UGMsi predmetning miqdoriy va sifatiy tavsiflarini berishdan iborat, bu umumiy kategorial ma'no son kategoriyasi-ning [0] shaklida «miqdoriy aniqlik–noaniqlik va sifatiy bo'lin-maslik», [-lar] shaklida «miqdoriy noaniq ko'plik va sifatiy bo'li-nuvchan va bo'lin-maslik» kabi har bir shaklga ixtisoslashgan ko'rinishlarga ega bo'lib, ularni sifat va miqdor kabi turlarga ajratish mumkin. Son kategoriyasining nomidan ma'lumki, u miq-dor ifodalashga ixtisoslashgan morfologik hodisadir. Shuningdek, uning UGMsida «noaniq», «aniq», «sifat», «bo'linuvchan», «bo'lin-mas» kabi unsurlar bevosita kategoriya markazidagi «miqdor» unsuriga bevosita daxldor emas. Biroq «bevosita daxldor emaslik»ni u UGMdan tashqari deb tushunmaslik kerak. Chunki, deylik, [-lar] shakli miqdor (ya'ni ko'plik) ifodalar ekan, u bir paytning o'zida o'z-o'zidan yuqorida zikr etilgan «bo'linuvchanlik – bo'lin-maslik», «noaniq» kabi belgilarini ham ifodalab yuboradi. Demak, son kategoriyasi shaklida miqdor belgisi har doim sifat belgisi bilan baqamti yashaydi, u bilan dialektik bog'lanishda turadi. Boshqacha aytganda, miqdor belgisi hech qachon sifat belgisiz yuzaga chiqmaydi. Nutqda bu ma'nolardan birining kuchayishi boshqasining susayishiga, boshqasining kuchayishi birinchisining susayishiga olib keladi. Masalan, *Do'konda suvlar bor* gapida [-lar] shakli miqdoriy belgi ham (ya'ni «ko'plik»), sifatiy belgi ham («bo'linuvchanlik», «har xil») ifodalanmoqda. Bunda sifatiy belgi ustuvorlik kasb etib, miqdor belgisi kuchsizlanganligi sezilib turadi. Lekin baribir «ko'plik» yuzaga chiqmoqda. Ma'lum bo'ladiki, grammatik shakl UGMsi tarkibiy qismlaridan biri uning mohiyati bo'lsa (masalan, sonda «miqdor»), boshqalari unga yondosh, mohiyatga mansub bo'lmagan, biroq u bilan dialektik yaxlitlik kasb etgan ma'nodir (masalan, sonda «bo'linuvchanlik»). Shuning uchun grammatik shakl UGMsi tahlilida kategorial ma'no va unga yondosh hodisalar farqlanadi.

Kategorial va yondosh ma'no har bir grammatik shaklda mavjud.

Grammatik shakllar nutqda ba'zan UGMsida bo'lmagan ma'nolarni ham voqelantiradi. Masalan, biz ko'rib o'tgan [-lar] shakli nutqda «hurmat» ma'nosini ifodalashi ham mumkin. Bu ma'no shaklning UGMsi tarkibiga kirmaydi. U UGM bilan birga yuzaga chiqishi ham, chiqmasligi ham mumkin. Bunday ma'no *hamroh ma'no* deb yuritiladi. Demak, kategorial ma'no shaklning mohiyati va UGMning asosidir. Yondosh ma'no UGMga kirsada, mohiyat tarkibiga kirmaydi. Hamroh ma'no esa shakl mohiyatiga ham, UGM tarkibiga ham kirmaydi. Quyidagi gaplarni qiyoslang: 1. *Aqllari bormi? – ukasiga istehzoli kuldi Salim. U kishining fikrlari bizga ma'qul.* Birinchi gapda *aqllari* so'zshaklining [-la-ri] egalik qo'shimchasida «kesatish» ma'nosi ham (aslida *aqling*), «II shaxs, birlik» ma'nosi ham anglashilmoqda. «Kesatish», umu-man, egalik kategoriyasi UGMsi daxldor emas. Lekin «II shaxs birlik» ma'nosi bu kategoriyaning [- (i)ng] shakliga xos kategorial ma'no bo'lib, [-lari] shakli bu ma'noni ifodalash uchun xoslangan va UGM ko'rinishiga vaqtincha «yopishgan» tajalli hisoblanadi. Uning bunday xususiyatga egaligi ushbu «noqulay» ifodalovchi bilan nutqqa chiqishi uchun zarur nutqiy sharoit, bog'liq qurshov talab qilayotganligi bilan ham belgilanadi.

Zero, gapdan muallif gapi ("ukasiga istehzoli kuldi Salim") olib tashlansa, [-lari] shaklidan anglashilayotgan ushbu hamroh ma'no uqilmay qoladi.

UGMni ochish yo'llari. UGM nutqiy ma'no bo'lmish XGMLarni bosqichli umumlashtirish orqali ochiladi. Bunda XGMdagi o'zi mansub UGMga tegishli bo'lmagan barcha begona tajallilar idrokiy yo'l bilan e'tibordan soqit qilinadi. Quyida [-moqda] hozirgi zamon davom fe'li shakli va umuman zamon kategoriyasining UGMsini bosqichli tiklash namunasini beramiz.

1-bosqichda [-moqda] shaklining turli matniiy va uslubiiy hollarda qo'llanishini tahlil etish asosida bu shaklning nutqiy, matniiy ma'no turlari, ya'ni XGMLari aniqlanadi. Shakl XGMLariga misollar keltiramiz. 1.*Suv egatlarda jildirab oqmoqda.* 2.*Umr o'tmoqdadir.* 2. *Zamin aylanmoqda mag'rur tebranib.* Shakl 1-misolda «ish-harakat nutq paytida davom etayotganligining badiiy uslub nasriy turiga xos obrazli ifodasi», 2-misolda «ish-harakat nutq paytida davom etayotganligining badiiy uslub lirik turiga xos ko'tarinki ifodasi», 3-misolda «ish-harakat nutq paytida davom etayotganligining badiiy uslub lirik turiga xos tantanavor ifodasi» XGMLarini voqelantirgan. Misollarni davom ettirsak, XGMLar soni yana ortib boradi. Biroq umumlashtirish uchun bizga ushbu XGMLar etarli. Ular orasidagi umumiylik «ish-harakat nutq paytida davom etayotganligining ifodasi» bo'lib, XGMLarning qolgan unsurlari farqlardir (1-misolda «badiiy uslub nasriy turiga xos obrazli ifodasi», 2-misolda «badiiy uslub lirik turiga xos ko'tarinki ifodasi», 3-misolda esa badiiy uslub lirik turiga xos tantanavor ifodasi»). Farqlar e'tibordan soqit qilinib, ulardagi bir xillik (umumiylik)lar ajratib olinadi. Farqlar shu bosqich uchun qiymatga ega bo'lsa, bir xilliklar yuqori bosqich qiyoslashlari uchun ahamiyat kasb etadi.

2-bosqichda [-moqda] qo'shimchali zamon shakli birinchi bosqich xulosalari asosida [-(a)y] qo'shimchali hozirgi -kelasi zamon, [-yap] qo'shimchali aniq hozirgi zamon, [-yotir] qo'shimchali hozirgi zamon shakli kabi barcha hozirgi zamon turlari bilan munosabatlarda ko'rib, shu asosda [-moqda], [-yotir], [-yap], [-(a)y] qo'shimchali hozirgi zamon shakllarining mohiyati – UGMlari ochiladi. Keyingi bosqich uchun farqlar e'tibordan soqit qilinib, ulardagi bir xillik(umumiylik)lar ajratib olinadi. Bu bir xilliklarga keyingi bosqich qiyoslashlari uchun ahamiyatli bo'ladi.

3-bosqichda avvalgi bosqich xulosalari asosida hozirgi zamon shakllari umumiylik sifatida olinib, uning kelasi zamon shakllari umumiyliigi bilan aloqa-munosabatlari, o'xshash va farqli jihatlari oydinlashtiriladi. Joriy bosqich uchun ulardagi farqlar, keyingi bosqich uchun bir xillik(umumiylik)lar ahamiyatli bo'ladi.

4-bosqichda oldingi bosqich xulosalari asosida «sodir bo'lmagan va bo'layotgan harakat-holat»ni ifodalovchi o'tgan zamon shakli bilan munosabatlari tekshirilib, hozirgi-kelasi va o'tgan zamon shakllarining UGMlari ochiladi.

5-bosqichda 4-bosqich xulosalari asosida hozirgi, kelasi va o'tgan zamon shakllari ma'noviy xususiyatlari bilan munosabat-larini aniqlash asosida zamon va mayl kategoriyalarining UGMlari tiklanadi.

Xususiylikdan umumiylikka qarab yo'naltirilgan bu tadqiq jarayonida har bir bosqichga o'tish bilan xususiyliklarning zamiridagi UGMga chuqurlashib boriladi. Chunki [-moqda] qo'shimchali zamon shaklining nutqiy voqelanishlarida zamon kategoriyasi UGMsiga xos hozirgi-kelasi zamon shakli UGMsi ko'rinishining hozirgi zamon UGMsi ko'rinishchasiga mansub turining bevosita kuzatishda berilishini ko'ramiz va bu XGMLarda barcha oldingi bosqichlar UGMlari zarralari mavjud bo'ladi. Shuning uchun [-moqda] qo'shimchali zamon shaklining ziddiyatlari va UGMsi faqat 2-bosqichdagina ochilishi mumkin. 3-bosqichda [-moqda] va [-(a)y], [-yap-] qo'shimchali zamon shakllari mustaqil til birliklari sifatida emas, balki hozirgi zamon shaklining variantlari sifatida yuzaga chiqadi. Bu pog'ona qancha yuqorilasa, xususi ko'rinishlar shunchalik katta guruhlarga birlashib, o'z mustaqilliklarini yo'qotib, umumlashib boraveradi. Shu boisdan grammatik shakllarning ma'noviy xususiyatlari haqida gapirganda tekshirish qaysi bosqichda olib borilayotganligi hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi.

So'zshakl va uning asosiy tiplari: nol shakl, sintetik, analitik, aralash, juft va takroriy shakllar. Leksema nutqqa chiqqanda, albatta, grammatik shakllangan bo'ladi. Grammatik shakllanmagan so'z nutqda bo'lmaydi. *Men sarguzasht kitoblarni sevib o'qiyman* gapidagi so'zlarga diqqat qilaylik. *Men* olmoshi ongda leksema sifatida hech qanday grammatik shaklga ega emas. Biroq u mazkur gapda bosh kelishik shaklida va birlik sonda. *Sarguzasht* sifati oddiy daraja shaklida, *kitoblarni* tushum kelishigida va ko'plik sonda, *sevib* aniq nisbat va ravishdosh shaklida, *o'qiyman* aniq nisbat, hozirgi-kelasi zamon shakli, birinchi shaxs birlik, tasdiq shaklida. Leksemaning nutqda voqelangan ko'rinishi **so'zshakl** atamasi bilan yuritiladi. Bundan shunday xulosa chiqadi: so'zning grammatik shakli bir leksemaning nutqdagi har xil tusli o'zgarishlari bo'lib, ular bir sememanining o'zini ifodalab, yo qo'shimcha ma'no ottenkasi bilan farqlanadi yoxud bir leksemaning boshqa leksemaga nutqdagi sintaktik munosabatini ko'rsatadi. Shu sababli so'z yasovchilardan boshqa qo'shimchalarning barchasi grammatik shakl deb yuritiladi.

Bir leksemaning bir sistemaga kiruvchi grammatik shakllari bir butun holda paradigmani tashkil qiladi. Masalan, *olma, olmaning, olmani, olmaga, olmada, olmadan* so'zshakllari *olma* leksemasining kelishik paradigmasidir. Morfologik para-digma (grammatik shakllar sistemasi) har bir so'z turkumi uchun alohida (son, daraja, nisbat, o'zgalovchi) bo'lishi ham, barcha so'z turkumlari uchun umumiy bo'lishi ham (kelishik, egalik, kesimlik) mumkin.

O'zbek tilida so'z bir grammatik ko'rsatkichli yoki bir necha grammatik ko'rsatkichli bo'lishi mumkin. Masalan, yuqorida keltirilgan *sarguzasht* so'zi bir grammatik ko'rsatkichli (oddiy daraja), *kitoblarni* ikki grammatik ko'rsatkich (tushum kelishigi, ko'plik son) lidir. Shuningdek, tilimizda grammatik shakllarning ba'zilar bir grammatik ma'noni, ba'zilar bir vaqtning o'zida bir necha grammatik ma'noni ifodalashi mumkin. Masalan, keltirilgan *sevib* so'zshaklidagi -*ib* ko'rsatkichi holat ma'nosinigina, *o'qiyman* so'zshaklidagi -*man* shakli esa, ham birinchi shaxs, ham birlik ma'nosini ifodalamoqda.

Hozirgi o'zbek adabiy tilida so'zshakllarning bir necha tipi mavjud: a) affiksalar yordamida hosil bo'luvchi so'zshakl (sintetik yoki yopishgan shakl); b) nomustaqil (faqat grammatik ma'no ifodalaydigan) so'zlar bilan

ifodalanadigan soʻzshakl (analitik yoki ajralgan shakl; v) ham affiks, ham nomustaqil soʻz yordamida ifodalangan shakl (sintetik-analitik yoki aralash shakl; g) soʻzlarning takroridan hosil boʻlgan shakl yoki takroriy shakl).

Sintetik shakl affiksning tabiatiga qarab ikki koʻrinishga ega:

a) affiksi moddiy shaklga ega boʻlmagan (nol shaklli) soʻzshakl (*Shoir sheʼr oʻqiydi* gapidagi *shoir* soʻzi bosh kelishikda va birlik sonda boʻlib, bu maʼnoni ifodalovchi shakl **nol shakl** deyiladi);

b) affiksi moddiy shaklga ega boʻlgan soʻzshakl (kelti-rilgan gapdagi *oʻqiydi* soʻzshaklining hozirgi-kelasi zamon, III shaxs birlik maʼnolari moddiy shaklli vosita bilan ifodalangan).

ESLATMA. *Sheʼr oʻqidi* birikuvidagi *sheʼr* soʻzi belgisiz tushum kelishigida boʻlib, u nol shakl sifatida qaralmaydi. «Oʻzbek tilining, boshqa turkiy tillarda boʻlgani kabi, asosiy belgilaridan biri boʻlgan nol shakl masalasi hali etarlicha oʻrganilmagan va uning oʻziga xos xususiyatlarini ochish tilshunosligimiz oldida turgan dolzarb muammolardan biri sanaladi.» (H.Neʼmatov.)

Analitik soʻzshakllar nomustaqil maʼnoli (asosan, yordamchi) soʻzlar yordamida hosil qilinadi: *maktab uchun, kelajak sari*.

Sintetik-analitik shakl ham affiks, ham yordamchi soʻz yoki yordamchi soʻz vazifasidagi mustaqil soʻzlar bilan hosil qilinadi. Masalan, *oʻqib chiqdi, borgan ekan, shaharga tomon* va h. Bunda *chiqdi* soʻzi ushbu oʻrinda *-ib* affiksi, *tomon* soʻzi *-ga* qoʻshimchasi yordamida aralash soʻzshaklni vujudga keltirgan.

Takroriy shakl ham maʼlum bir grammatik maʼno ifodalash uchun xizmat qiladi. Masalan, *baland-baland* (imorat), *qator-qator* (daraxtlar), *kula-kula* kabilar «koʻplik», «takror» maʼnosini ifodalaydi. Baʼzi manbalarda takror soʻzshakllarni ravish sifatida qarashlar ham uchraydi. Biroq bunda takrorlash natijasida yangi soʻz emas, balki lugʻaviy maʼno saqlangan yangi soʻzshakl vujudga kelmoqda. Masalan, *qator-qator* soʻzshaklida yangi lugʻaviy maʼno emas, balki *qator* soʻzining kuchaygan, orttirilgan ifodali koʻrinishi mavjud.

Grammatik maʼno ifodalash usullari. Oʻzbek tilida grammatik maʼno ifodalashning quyidagi vositalari mavjud:

1. Affiksalar vositalari.
2. Sof nomustaqil va nomustaqil vazifadagi soʻzlar.
3. Soʻz tartibi.
4. Takror.
5. Ohang.
6. Sintaktik qoliplar.

Affiksatsiya tilimizda grammatik maʼno ifodalashning eng keng tarqalgan turi boʻlib, u orqali deyarli aksariyat grammatik maʼnolar ifodalanadi. Ifodalaydigan grammatik maʼnoning xarakteriga va oʻz mohiyatlariga koʻra affiksalar ikkiga boʻlinadi: *soʻz yasovchi affiksalar* va *shakl yasovchi affiksalar*.

Soʻz yasovchi affiksalar soʻzga qoʻshilib, yangi lugʻaviy maʼno hosil qiladi va soʻzning grammatik tabiatiga ham taʼsir etadi. Masalan, *ish* soʻziga qoʻshilgan *-la* soʻz yasovchi qoʻshimchasi yangi lugʻaviy maʼno vujudga keltirish bilan birga, yangi grammatik maʼno ham hosil qiladi. Qiyoslang: *ish* (gram.maʼno: *predmetlik, ot*) – *ishla* (grammatik maʼno: *jarayon, feʼl*). Koʻrinadiki, hosila leksemdagi *jarayon* va *feʼl* grammatik maʼnolari soʻz yasovchi vosita yordamida vujudga kelgan.

Soʻz yasovchi vositalar orqali har xil grammatik maʼnolar ifodalanishi mumkin. Masalan, *-kash* yasovchisi hosilasi sifat ham, ot ham boʻladi (*mehnatkash* – ot, *dilkash* – sifat). Demak, soʻz yasovchi vositalar nafaqat yangi soʻz hosil qiladi, balki yangidan-yangi grammatik maʼnolarni ham vujudga keltiradi. Bu mustaqil soʻzlarda lugʻaviy maʼnoning grammatik maʼno bilan dialektik aloqasini, ularning oʻzaro yaxlitlikda mavjudligini koʻrsatadi.

Shakl yasovchi qoʻshimchalar grammatik maʼno ifodalash-ning affiksalar vositalari sirasida eng sermahsulidir.

Ayrim shakl yasovchilar faqat bir turkumga xos grammatik maʼnolarni vujudga keltirsa (tasniflovchi, bir turkumgagina tegishli boʻlgan shakl yasovchilar, masalan, son, daraja, nisbat, boʻlishli-boʻlishsizlik), ayrimlari barcha turkumlar uchun birday tegishlidir (masalan, kelishik, kesimlik, egalik).

Affiksalar asosan sintetik shakl hosil qiladi va qisman anali-tik shakllar hosil qilishda yordamchi vositalarga koʻmaklashadi.

Sof nomustaqil va nomustaqil vazifadagi soʻzlar ham grammatik maʼno ifodalovchi vositalar sirasida muhim oʻrin tutadi.

Yordamchi soʻzlar mustaqil soʻzlar va gaplarda grammatik maʼno ifodalashning alohida turini tashkil etadi.

Koʻmakchilar mustaqil soʻzlar bilan birga kelib, oldin turgan soʻzni keyingi soʻz bilan grammatik aloqaga kiritadi. Bu bilan kelishiklarga oʻxshaydi. *Biz kelajakka ishonch bilan qaraymiz* gapida koʻmakchi yordamida «holat» grammatik maʼnosi ifodalangan. *Telefon orqali gaplashdim* gapida «vosita», *Doʻstlik biz uchun hamisha ilhom va kuch-quvvat manbai boʻlib kelgan* gapida «atalganlik» maʼnosi ifodalangan. Bu maʼnolar grammatik maʼnoning bir tomoni boʻlib, ikkinchi tomoni oldingi soʻzlarni keyingi soʻzlarga bogʻlash, sintaktik aloqaga kiritishdir.

Bogʻlovchilar teng munosabatli sintaktik birliklarni bogʻlashdan iborat sintaktik, ular orasida har xil tenglashtirish, ziddlash, ayirish kabi morfologik maʼnolarni ifodalash uchun xizmat qiladi: *olma va anor, oʻqidi lekin yozmadi*.

Koʻmakchilarning morfologik maʼno ifodalash imkoniyat-lari uning sintaktik imkoniyatlaridan kengroqdir. Chunki ular mustaqil soʻzlar va gaplarga qoʻshimcha maʼno yuklashi bilan ahamiyatlidir.

Oʻzbek tilida yordamchi soʻzlar juda katta guruhni tashkil etib, koʻmakchi, bogʻlovchi, yuklamalarning yarim bogʻlovchi, yarim koʻmakchi, yarim yuklama kabi turlari mavjud boʻlib, bunday soʻzlar ham mustaqil, ham nomustaqil maʼnoga ega. Masalan, *Ishning boshida Abdurahim turar edi*.

O'zbek tilida *juda, eng, bag'oyat, nihoyatda, o'ta, sal, bir muncha* kabi ravishlar ham, *olmoq, bermoq, qolmoq, o'tirmoq, chiqmoq, ketmoq, boshlamoq, bo'lmoq* kabi 40 dan ortiq fe'llar ham keng qo'llaniladi. Harakat tarzi shakllarini hosil qiluvchi ko'makchi fe'llar aslida lug'aviy ma'noli fe'llar bo'lib, ko'makchi fe'lga aylanganda, sof grammatik ma'no ifodalaydi. Harakat tarzi shakllari sintetik-analitik shakllardir. Masalan, *o'qib chiqdi, yoza boshladi, qo'rqib ketdi* so'zshakllari ravishdosh shakli va ko'makchi fe'ldan tashkil topganligi sababli sintetik-analitik shakl hisoblanadi.

So'z tartibi grammatik ma'no ifodalashning maxsus vositasi bo'lib, tartib o'zgarishi so'z grammatik ma'nosining o'zgarishiga olib keladi. Masalan, *Dalalar yam-yashil* birikuvi gap bo'lsa, *yam-yashil dalalar* birikuvi so'z birikmasidir. «gap» va «so'z birikmasi» grammatik ma'noning sintaktik turidir. Grammatik ma'no ifodalashda so'z tartibiga ohang hamrohlik qiladi. Ya'ni yuqoridagi gap va so'z birikmasida tartib o'zgarishi bilan ularning ohangi ham o'zgarib ketgan (so'z birikmasida tugallanmagan, gapda esa tugallangan ohang mavjud).

Ohang grammatik ma'no ifodalashning fonetik vositasidir. Bu vosita yordamida gapning turlarini, gap bo'laklarini ajratish, farqlash mumkin. *Gulnora, singlim keldi. Gulnora, singlim keldi. Gulnora singlim keldi* gaplarining birinchisida *Gulnora* va *singlim* so'zlari uyushiq bo'laklar vazifasida, ikkinchi gapda *Gulnora* so'zi undalma, *singlim* so'zi ega, uchinchi *Gulnora* so'zi aniqlovchi, *singlim* so'zi izohlanmish-ega vazifasida kelgan. Gaplarni tashkil etuvchilardagi bunday farqlar so'zlovchining maqsadiga muvofiq tarzdagi ohang yordamida yuzaga chiqmoqda.

Grammatik shakl va uning turlari. Grammatik ma'no ifodalovchi morfologik ko'rsatkich grammatik shakl deyiladi. Boshqa nofonologik birliklar kabi grammatik shakl uch tomon – shakl, ma'no va vazifaning yaxlit birligidan iborat. Grammatik shaklning moddiy tomoni *grammema* atamasi bilan ham yuritiladi.

Grammatik shakllar (resp. *grammatik ko'rsatkich, grammatik shakl, morfologik shakl, morfologik ko'rsatkich, morfologik vosita* atamaları bunda ma'nodosh terminlar sifatida qo'llanadi) tasnifi tilshunoslik, jumladan, o'rta va oliy ta'lim grammatik tizimining muhim tushunchalaridan biri bo'lganligi sababli, hamma davrning dolzarb mavzusi bo'lib kelgan. O'tgan davr mobaynida o'zbek tili grammatik ko'rsatkichlarining tasnifi yaratildi, ammo xulosalar avval arab, keyinchalik rus tili grammatik me'yorlariga asoslangan holda berib kelindi. O'zbek tilida grammatik ko'rsatkichlarga nisbatan forma hosil qiluvchilar deb qaralib, u ikkiga – so'z o'zgartiruvchi va shakl hosil qiluvchilarga bo'linardi. So'z o'zgartiruvchilar sifatida so'zlarni bir-biriga bog'lash vazifasini bajaruvchi egalik, kelishik va shaxs-son qo'shimchalari ajratilsa, shakl hosil qiluvchilarga so'z ma'nosiga biroz ta'sir etadigan, ammo yangi ma'noli so'z hosil qilmaydigan deb ta'riflanadigan ko'rsatkichlar kiritilardi. Diqqat qilinsa, bu qo'shimchalarning biri lug'aviy, ikkinchisi sintaktik vazifa bilan bog'liq.

So'z o'zgartiruvchi va forma yasovchi atamaları tilshunosligimizga ichki fleksiyaga asoslangan rus tili grammatik me'yorlari asosida kirib kelgan bo'lib, o'zbek tilining turkona tabiatini yoritib bermas, tanlangan atama va tushuncha o'rtasida nomuvofiqlik mavjud edi. Aniqrog'i, so'z o'zgartiruvchi va shakl yasovchi sifatida ajratilgan morfologik shakllar o'zbek tilida so'zning shakliga hech qanday o'zgartirish kiritmaydi va yasash darajasida ta'sir etmaydi. Bu shakllarning biri so'z lug'aviy ma'nosiga biroz ta'sir etishi bilan, ikkinchisi so'zlarga sintaktik imkoniyat (bog'lash, biriktiruvchanlik, muayyan sintaktik vazifa berish) bilan xarakterlanadi.

Bugungi kunda o'zbek tilining haqiqiy talqinini berish, o'zbek milliy tilshunosligini yaratish, uni boshqa til me'yorlari asosida qoliplashtirish asoratidan xalos qilish imkoni tug'ildi. Bu imkoniyat, avvalo, morfologik ko'rsatkichlarning asl tasnifini berishda qo'l keldi. Tilshunosligimiz o'zbek tilining turkona agglutinativ tabiati va ontologik shakl yasash xususiyatlariga tayangan holda grammatik ko'rsatkichlarning yangicha tasnifini yaratdi. Natijada grammatik shakllarga nisbatan *lug'aviy shakl hosil qiluvchilar* va *sintaktik shakl hosil qiluvchilar* deb nomlangan yangi atama va tushunchalar kirib keldi.

Xo'sh, *lug'aviy shakl* tushunchasi nima va uning an'anaviy *shakl hosil qiluvchi* tushunchasidan farqi nimada?

So'z shakli tushunchasi o'zbek tilshunosligiga XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab kirib kela boshladi. Bunda Evropa tilshunosligi va o'zbek (sart, chig'atoy) tili bo'yicha evropaliklar tomonidan yaratilgan darsliklar turtki bo'ldi. Arab tilshunosligi ichki fleksiyaga ega arab tili qoidalarini asosida ish tutganligi sababli bu asosda turkiy tillarning agglutinativ tabiatini to'g'ri baholab bo'lmaz, va mavjud darsliklarda so'zning o'zagiga qo'shib keladigan qo'shimchalar (ular arab tilidagi yuklamalar – harflarga o'xshash bo'lganligi sababli) *harflar* deb baholanar edi. Buni Mahmud Koshg'ariy, Mirzo Mahdixon tadqiqotlarida ham kuzatish mumkin.

So'zshakllari va ularning paradigmalarini ajratish o'zbek tilshunosligida E.D.Polivanov asarlari va A.Fitratning «Sarf» va «Nahv» darsliklaridan so'ng ommalasha boshladi. Bu davrda so'z shakli deganda o'zakka qo'shib, kelgan har qanday qo'shimcha tushunilib, *kitoblar* ham, *kitobim* ham, *yozdik* ham, *yozdi* ham so'z shakli deb talqin qilinardi. O'tgan asrning 40-yillaridan keyin o'zbek tilshunosligiga F.F.Fortunatov asos solgan Moskva lingvistik maktabining *forma yasash* va *so'z o'zgartirish* atamaları bir-biridan farqlangan holda kirib keldi. Forma yasovchilar deganda yangi so'z hosil qilmaydigan, ma'noni keskin o'zgartirmaydigan, balki har xil ma'noviy bo'yoq beradigan, aniqrog'i, so'zni nutqqa xoslaydigan, moslaydigan qo'shimchalar tushunildi. So'z o'zgartiruvchilar deganda so'zlarni bir-biriga bog'lash uchun xizmat qiladigan qo'shimchalar tushunilib, forma yasovchilar ham, so'z o'zgartiruvchilar ham faqat bir turkum doirasida bo'lishi ta'kidlandi.

O'zbek tilida morfologik ko'rsatkichlarning yangicha talqini akademgrammatikalardagi ta'riflarga tayanadi, biroq tasniflardagi ayrim chalkashliklarga oydinlik kiritadi.

Ma'lumki, flektiv tillarda *okonchanie* mavjud bo'lib, u so'zning ma'lum bir shakliga qo'shiladi. So'z o'zgartiruvchi sifatida faqat *okonchanie* tanlanadi, undan boshqa qo'shimchalar forma yasovchilar sirasiga kiritiladi. Masalan:

Oni uznali

Ona uznala

Oni uznavali

Ona uznavala

Bu ikki fe'lda –l o'tgan zamon formasini yasaydi, –i, –a okonchaniylari esa bu formalarni son va rodlarda o'z g a r t i r a d i . O'zbek tiliga okonchanie xos emas, shuningdek, so'zga rus tili uchun me'yoriy bo'lgan va *osnova* deb ataladigan okonchaniesiz qism ham ahamiyatsiz. Shu sababli forma yasalishi va so'z o'zgartirishni ajratishga keskin zarurat yo'q. O'zbek tilida ham o'zakka qo'shimchalarni so'z yasovchi va so'zning ayrim shakllarini yasovchilarga ajratish xosdir. So'zning ayrim shakllarini yasovchilar esa *lug'aviy shakl hosil qiluvchilar* va *sintaktik shakl hosil qiluvchilar*ga bo'linadi.

Lug'aviy shakl hosil qiluvchilar so'z ma'nosini qisman o'zgartiruvchi, muayyanlashtiruvchi qo'shimchalardir. Masalan, *kitob* so'zida birlik ma'nosi ham (*Bu kitob qiziqarli*), ko'plik ma'nosi ham (*Do'konga kitob keldi*) mujassamlangan. Nutq sharoiti, matn *kitob* so'zida birlik yoki ko'plik voqelanishini ajratib beradi. Shu so'zga –lar shakli qo'shilishi bilan u *kitob* so'zida birlik ma'nosini ko'plik ma'nosidan chegaralaydi, ya'ni lug'aviy ma'noni muayyanlashtiradi, toraytiradi. Lekin bevosita so'zlarni sintaktik aloqaga kiritish uchun xizmat qilmaydi. Lug'aviy shakl hosil qiluvchilar, asosan, to'rt yirik so'z turkumi – fe'l (nisbat, bo'lishli-bo'lishsizlik, o'zgalovchi, sintetik va analitik harakat tarzi shakllari), ot (son, kichraytirish-erkalash), sifat (daraja) va sonda (uning ma'no turini hosil qiluvchilar) mavjud bo'lib, ularning qo'llanilishi o'zi mansub so'z turkumi bilan chegaralanadi. Shu boisdan ular tasniflovchi, ya'ni so'zlarni tasniflash chog'ida bir turkumni boshqalaridan ajratuvchi shakllar deb yuritiladi.

Sintaktik (aloqa-munosabat) shakli hosil qiluvchilar so'z lug'aviy ma'nosiga ta'sir etmay, so'zlarni bir-biriga bog'lashga yoki ularga ma'lum bir sintaktik vazifa berishga xizmat qiladi. An'anaviy ta'riflardagidan farqli ravishda aloqa-munosabat shakllarining qo'llanilishi lug'aviy shakllardek bir so'z turkumi bilan chegaralanmaydi, ya'ni bu shakllar istalgan mustaqil so'zga qo'shilib, uni o'zidan keyingi yoki oldingi so'z bilan sintaktik aloqaga kiritadi. Kelishik, egalik, kesimlik shakllari shunday grammatik vositalardir.

O'zbek tilida shunday shakllar borki, ular bir tomondan so'zning lug'aviy ma'nosiga ta'sir etadi, ikkinchi tomondan, ularni sintaktik aloqaga kiritadi. O'zgalovchi kategoriya shakllari shunday ikkiyoqlama mohiyatga ega. Masalan, *shoshilib gapirmoq* birikmasida –ib ravishdosh shakli *shoshil* so'zining lug'aviy ma'nosiga ta'sir etgan, ya'ni unga ravishlik ma'nosiga yaqin ma'no bergan, shu bilan birgalikda, bu so'zni keyingi so'zga bog'lash vazifasini ham bajarmoqda. Shuning uchun o'zgalovchi kategoriya shakllari lug'aviy shakl hosil qiluvchilar va sintaktik shakl hosil qiluvchilar orasida oraliq vaziyatni egallab, *lug'aviy-sintaktik shakl hosil qiluvchi* atamasi bilan nomlanadi.

Grammatik shakllarning tuzilishiga ko'ra turlari. Grammatik shakllarning tuzilishiga ko'ra turlari bir qarashda ularning sintetik va analitik turlarining yangicha nomlanishiga o'xshaydi. Biroq sintetik shakllarning o'zi sodda yoki murakkab bo'lishi mumkin. Masalan, *uydagi*, *ko'chadagi* so'zshakllaridagi sintetik grammatik shakl (*-dagi*) murakkab shaklga misoldir (*-da+gi*).

Grammatik shakl tuzilishiga ko'ra sodda yoki murakkab bo'lishi mumkin. Sodda shakl bir grammatik ko'rsatkichdan iborat bo'ladi. Kelishik, egalik shakllari bunga misoldir. Sintetik shakl-larning ayrimlari va sintetik-analitik shakllarning barchasi murakkab shakldir.

Shakllarning so'zga qo'shilish tartibi. Affikslarning so'z tarkibidagi tartibi ma'lum qonuniyatlarga ega bo'lib, bu hodisa ularning turi bilan bog'liq: so'z yasovchi, lug'aviy shakl hosil qiluvchi va sintaktik shakl hosil qiluvchilar so'zdagi o'rni bilan farqlanadi.

Morfemalarning o'rinishidagi tartib va izchillik ularning ma'no-grammatik xususiyatlari bilan bog'liq ekan, so'zning lug'aviy ma'nosini hosil qiluvchi affikslar birinchi, lug'aviy ma'noga ta'sir qiluvchi affikslar ikkinchi va lug'aviy ma'noga ta'sir qilmaydigan affikslar uchinchi bo'lib qo'shiladi.

Qo'shimchalarning o'rinishidagi me'yoriy holat ba'zan istisno ko'rinishlar ham kasb etadi (*opa-lar-im* – *opam-lar*, *ayt-di-ng-lar* – *ayt* – *di* – *lar* – *ing* kabi). Bu kam uchraydigan hodisa bo'lsa-da, unda grammatik, uslubiy va dialektal asoslar mavjud.

«O'zak+so'z yasovchi affiks+lug'aviy shakl hosil qiluvchilar+cintaktik shakl hosil qiluvchilar» qolipidagi qoida bundagi turlarning o'zaro munosabati, har bir turning o'z ichidagi morfemalarning tartibi jihatidan bir qancha xususiyatlarga ega. Biz quyida faqat shakl hosil qiluvchilar doirasida fikr yuritamiz.

Lug'aviy shakl hosil qiluvchilarning odatdagi tartibi:

a) otlarda: subyektiv baho+son. Subyektiv baho shakl-larining kam qo'llanadiganlari ko'p qo'llanadiganlaridan avval keladi: umuman, «tirik» affikslar «o'lik» affikslardan keyin keladi (*toychoqcha*, *taylovcha*);

b) sifatlarda –*roq* affiksi –*ish*, –*imtir* affikslaridan, shuningdek, ravishdosh sifatdoshlarga qo'shilganda ham ularni hosil qiluvchi affikslardan keyin qo'shiladi (*oqishroq*, *ko'kimtirroq*, *sovinqiraganroq*, *tortinibroq* kabi);

v) sonlarda: taxmin bildiradigan –*cha* affiksi «dona» ma'nosini ifodalovchi –*ta* (urg'usiz) unsuridan keyin keladi (*o'ntacha* kabi);

g) olmoshlarda: gumon bildiruvchi –*dir* (ur-usiz) unsuri (*kimdir*, *nimadir*), umuman, yuklama xarakterida bo'lib, hamma turdagi affikslardan keyin qo'shiladi: *nima-lar-ni-dir...*;

d) fe'llarda: fe'lning daraja affikslari boshqa daraja ko'rsatkichlaridan keyin keladi: *ko'r-in*, *ko'r-il-di*, *ko'r-ish-di*, *yuv-in-tir*; lekin o'zlikdan boshqa nisbatlarning ko'rsatkichlari ortirma nisbat affiksidan keyin qo'shiladi: *tarqa-til-di*, *yugur-tir-ish-di*, *tik-tir-ish-di*; fe'lning tarz affikslari va kuchaytiruvchilari (*chayqa*, *bura*, *to'zg'i*); bo'lishsizlik affiksi (*urintirma*, *chayqatma*); zamon affikslari; shart mayli affiksi va buyruq maylining kuchay-tiruvchilari (*bordi*, *boradi*, *borsa*, *boray*, *borgin/borgil*), fe'lning o'zgalovchi shaklini hosil qiluvchi affikslar (*bormoq*, *borgan*, *borib* va boshqalar).

Sintaktik shakllarning tartibi:

a) nokesimlik shakllari: egalik affiksi+kelishik qo'shim-chasi (bolamni, o'qiganimni);

b) kesimlik shakllari: tasdiq/inkor+zamon/mayl+shaxs+ son.

Hamma turdagi affikslardan keyin affiks tipidagi yukla-malar qo'shiladi.

Qo'shimchalarga qo'shilishidagi istisnolar:

a) semantik boshqalik talabi bilan bog'liq bo'ladi;

b) til hodisalarining davrlarga ko'ra o'zgarishi (tarix), dialektal farq va o'zgarish xususiyati, poetik talab bilan bog'liq bo'ladi. Misollar: *Bilurlarerd*i (Qutb) –bilar edilar, *qilmag'aylarsiz* («Bobirnom») – qilmag'aysizlar, *solurlarerd*i quloq –quloq solurerdilar.

Bunday tartib o'zgarishlari o'zida nozik ma'noviy farqlarni aks ettiradi.

Shakllarda pleonazm va tejamkorlik. Bir so'zda ma'no-lari bir xil yoki yaqin bo'lgan qo'shimchalarning takrorlanishi (ikki, ba'zan uch) *affiks*al *pleonazm* deyiladi. Pleonazm affikslarda bir necha ko'rinishlarga ega. Masalan, bir affiksning aynan o'zi yoki tashqi shakli xar xil bo'lgan - ma'nodosh affikslar takrorlanadi: takrorlangan bu affikslar a) zich, ketma-ket holda (ayting+iz+lar) ham; b) ajralgan holda ham bo'lishi (ish+da +lig+im+da) mumkin.

Affiksal pleonazm har xil sabablarga ko'ra yuzaga kelishi mumkin. Bir affiks o'zak bilan juda ham zichlashib, o'zakning tarkibiga singib ketadi, bunda o'zak o'z mustaqilligidan mahrum bo'ladi, natijada so'zga shu qo'shimchaning ma'nodoshlaridan biri qo'shilishi mumkin, qo'shimcha arxaiklashib, undan keyin tildagi iste'molda bo'lgan qo'shimcha qo'shiladi (*ichkariga*, *tashqariga*, *nariga*, *beriga*, *barisi* kabi). Takrorlanyotgan sinonim affikslarning barchasi «tirik» bo'lsa, ular ta'kid, kuchaytirish kabi uslubiy vazifalarni o'z zimmasiga oladi (*sizlar aytingizlar* kabi). Boshqa tildan kirgan affikslar tushunarli va keng iste'molli bo'lmaganda ham uning tilimizdagi ma'nodoshi qo'llanadi (*yor+on+lar* kabi). Qo'shimcha qo'shilishi natijasidagi tovush o'zgarishlari ham ma'nodosh affikslarning qo'shilishiga sabab bo'ladi: *yarmisi*, *kichkinagina*, *unisi*, *anavinisi*, *qaysinisi*, *singlisi*, *toychoqcha* kabi.

Pleonazm aksariyat hollarda til evolyutsiyasi bilan bog'liq hodisadir. Bunga o'zbek tilining akademgrammatikasida ayrim izohlar berilgan: 1. Ot va sifat yasovchi –lik affiksi farqlanib, vazifasi ajralishishi (*-li* sifat yasaydi, *-lik* ot yasaydi) natijasida ular ketma-ket qo'llanadigan bo'lgan: *aqlilik*, *ifodalilik*, *bilimlilik*. 2. Og'zaki so'zlashuv nutqida ba'zan uchrab qoladigan mashshoqchi, xodimchi kabi so'zlarda «bajaruvchi» ma'nosi ikki marta ifodalangan: ichki fleksiya (arab tilida *mashshoq* –mashq qiluvchi shaxs, xodim – xizmat qiladigan shaxs) va *-cha* affiksi orqali. 3. Bir xil ma'nodagi ikki affiks qo'shma affiks maqomini oladi: *yog'ingarchilik*, *namgarchilik*, *rasvogarchilik* kabi. 4. Kelishik va egalik affikslarining ikki marta ifodalanishi (kitobni uch *so'mdanga* oldi, romanning *so'zboshisi*) ham pleonazmning o'ziga xos ko'rinishidir. 5. Bir qo'shimchaning o'zi takrorlanganda, ko'pincha ular morfema fonetik variantlarining qator kelishi tusida bo'ladi (fonetik, uslubiy qulaylik): *qistalang* (*-ta*, *-la*), *shoshilinch* (*-l*, *-n*), *tiqilinch* (*-l*, *-n*) kabi. 6. Bir ma'nodagi ikki affiksning ketma-ket qo'llanishi analogiya natijasida tug'ilishi ham mumkin. Masalan, *biri* - *birisi*, *yig'loq*- *yig'loqi*, *sayroq*- *sayroqi*, *o'ynoq*-*o'ynoqi*.

Tejamkorlik plenonazmning ziddidir. Tildagi tejamkorlik tamoyili so'zlovchi (indiv)ning ruhiy, psixofiziologik quvvatini til birliklarini qisqartirish, tushirib qoldirish orqali tejash, kommunikatsiyaga ketadigan vaqtni kamaytirish, tildagi ortiqchalikni bartaraf etish ehtiyojlaridan kelib chiqib, zohir bo'ladigan umumtil tendensiyasidir. *Op keling* (olib keling), *buyam* (bu ham), *qong* (qoling) kabi hodisalar bunga misol bo'ladi. Tejamkorlikning fonetik, morfologik ko'rinishlari mavjud. Morfologik tejam asosida fonetik tejam yotadi. *Yirik-irrik*, *yigit-igit*, *yiroq-iroq* qisqaruvlari fonetik tejama misol. *Olib ber-ober*, *bizim-bizning*, *sizing- sizning* kabilar morfologik qisqaruvga misoldir. *Olib ber-ober*, *bizim-bizning*, *sizing- sizning* tejallishlari nutqiy qisqaruvdir.

Tejam o'z maqomiga ko'ra yo lisoniy, yo nutqiy bo'lishi mumkin. Masalan, jo'nalish kelishigi shakli dastlab - *qaru* ko'rinishida bo'lgan, bugungi kunda u qisqarib, *-ga* shakliga kelib qolgan. Bu tejamning lisoniylashuvidir. *Olib ber-ober*, *bizim-bizning*, *sizing-sizning* tejallishlari nutqiy qisqaruvdir. Chunki, masalan, *sizing* so'zshaklidagi *-ing* lisonda *-ning* shaklida yashaydi. Tilshunoslikda faqat nutqiy qisqaruvlarnigina tejam sifatida tan olishga moyillik kuchli.

Tejam o'z mohiyatiga ko'ra nutqiy aloqani osonlash-tirishga xizmat qiladi, biroq axborot sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatmaydi.

Grammatik kategoriya. *Kategoriya* atamasi tilshunoslik-ka falsafadan kirib kelgan termindir. U falsafada «obyektiv borliq va bilishdagi mohiyatan ko'proq qonuniy aloqa va munosabatlarni aks ettiruvchi umumiy tushuncha» tarzida ta'riflanadi. Falsafada ham, tilshunoslikda ham kategoriya bir xil narsani ataydi, ya'ni kategoriya uchun juftlik va yakkalik xos bo'lishi shart. Falsafada juftlikni sabab-natija, mohiyat-hodisa, butun qism, yakkalikni borliq, miqdor, makon tashkil etsa, tilshunoslikda *kategoriya* atamasi ostida zidlangan ikkilik (son kategoriyasi) yoki ko'plik (kelishik kategoriyasi) tushuniladi.

Bugungi tilshunosligimizda *grammatik kategoriya* atamasi ostida, asosan, morfologik kategoriyalarni tan olish ustuvorlik qiladi. Umuman, sintaktik kategoriyalar ham grammatik kategoriya sifatida qaralsa-da, xususiyl hollarda, ya'ni sintaktik tekshirishlarda *kategoriya* tushunchasi e'tiborga molik ahamiyat kasb etmaydi. Bunga qo'shilib bo'lmaydi.

Butun uchun qismlar va ular orasidagi munosabat, sistema uchun element va ularni birlashtiruvchi aloqalar shart va zarur bo'lganligi kabi grammatik kategoriya (qisq.GK) uchun ham (biz ayni paytda morfologik hodisalar haqida so'z yuritayotganimiz tufayli *grammatik kategoriya* atamasi ostida morfologik kate-goriyalarni nazarda tutamiz) aloqa va aloqada turuvchi birliklar zarur. Muayyan zotiy ma'no umumiyliyi ostida birlashgan va o'zaro zotiy ma'noning parchalanishi, xususiylashuvi asosida zidlanadigan shakllar sistemasi GK hisoblanadi. GK grammatik shakllarning oddiy arifmetik yig'indisi emas, balki ma'lum bir turdagi shakllarning zotiy ma'no asosidagi barqaror munosabatlari tizmasidan iborat bo'lgan yangi bir butunlikdir. Bunda umumiylik va farqlar *z o t i y* ma'no asosida bo'lishi lozim. Buni yorqin idrok etish uchun kelishik kategoriyasi va ravishdoshlarni *grammatik kategoriya* tushunchasiga munosabat nuqtayi nazaridan kuzatish etarli.

Ma'lumki, kelishiklarning zotiy mohiyati «oldingi mustaqil so'zni keyingi mustaqil so'zga tobelab bog'lash»dir. Bu zotiy mohiyat faqat ana shu morfologik ko'rsatkichlar tizimiga xosdir. Har bir kelishik ushbu zotiy ma'noni o'ziga xos tarzda xususiylashtirib, bu xususiylashmasi bilan bir-biriga zidlanadi. Masalan, qaratqich kelishigi «oldingi ismni

keyingi ismga», tushum kelishigi «oldingi ismni keyingi fe'lga» xususiylashmasiga ega. Bu xususiylashmalar zotiy ma'noning parchalanishlari bo'lish bilan birga mazkur kelishiklarning farqlovchi belgilari hamdir. Demak, har bir kelishikka xos «parcha» kelishik zotiy mohiyati-ning xususiylashmasi, zidlanish esa ana shu parchalar asosida. Ravishdosh shakllari esa «fe'lni fe'lga bog'lash» ma'nosiga ega. Biroq ravishdosh shakllariaro farqlar o'zga kategoriyalar ma'no-larining ushbu shakllardagi tajallilari evazigadir. Masalan, *-gani* ravishdosh shaklidagi «maqsad» ma'nosi mayl kategoriyasining ushbu shakldagi tajallisidir, yoki *-gach* shaklidagi «payt» ma'nosi zamon kategoriyasi ma'nosining mazkur ko'rsatkichdagi tajallisi-dir. Agar shakllari «fe'lni fe'lga bog'lash» ma'nosining parchala-nishi asosida zidlansa edi, ravishdoshni alohida kategoriya sifatida baholash lozim bo'lur edi.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, grammatik kategoriya va unga mansub grammatik shakl o'zaro pog'onali, butun-bo'lak munosabatlarida bo'ladi. Bu esa biror grammatik shaklning qaysi-dir grammatik kategoriyaga mansub bo'lmasligi mumkin emasligi-ni ko'rsatadi. To'g'ri, ayrim kategoriyalarda moddiy ifodali grammatik shakl bitta bo'ladi. Moddiy ko'rsatkichi bitta bo'lgan kategoriyalarda muayyan morfologik formani yasovchi asosning o'zi nol ko'rsatkichli bo'lib, ikkinchi morfologik shaklni tashkil qiladi. Masalan, otning son kategoriyasida shunday holni ko'ramiz. Bunda birlik son nol shaklli grammatik ko'rsatkich bo'lib, u ushbu shakliy va shunga muvofiq ma'noviy mohiyati bilan *-lar* shakliga ziddiyatda turadi. Sifatlardagi oddiy va qiyosiy daraja shakllari ham fikrimizni dalillaydi.

Darsliklar va akademgrammatikalarda *-niki*, *-dagi*, *-dek*, *-gacha* birliklarini goh nokategorial shakl yasovchi, goh so'z yasovchi sifatida qarash hollari uchrab turadi. Agar ular grammatik shakl bo'lsa, ularning ziddi ham nol shaklli birliklar bo'lib, birgalikda grammatik kategoriyalarni tashkil etadi. Bu tilshunosli-gimizda nol shakl bilan bog'liq o'rganilishi lozim bo'lgan muammodir.

Demak, nokategorial grammatik shakl bo'lishi mumkin emas. Shuning uchun grammatik shakllarni kategorial va nokategorial kabi turlarga ajratish va zid qo'yish ilmiy asosli emas. Shunday qilib grammatik kategoriyaga quyidagicha ta'rif berish mumkin. Bir umumiy grammatik ma'no tagida birlashuvchi, shu asosda bir-birini taqozo va bu umumiy ma'noning parchalanishi asosida inkor qiluvchi shakllar tizimi grammatik kategoriya deyiladi.

O'zbek tilshunosligida tilimizdagi quyidagi GKlar mavjudligi tan olinadi:

Nisbat kategoriyasi.

O'zgalovchi kategoriyasi.

Harakat tarzi kategoriyasi.

Bo'lishli-bo'lishsizlik kategoriyasi.

Son kategoriyasi.

Daraja kategoriyasi.

Kelishik kategoriyasi.

Egalik kategoriyasi.

Kesimlik kategoriyasi.

GKlar ham serqirra mohiyatli lisoniy hodisalar bo'lganligi sababli turli tomondan tasnif qilinadi. Ulardan ayrimlarini keltiramiz:

1.Kategoriya shakllarining ma'noviy tarkibiga ko'ra.

2.Morfologik kategoriya (MK)larning so'z turkumlari yoki gap bo'laklariga xosligiga ko'ra.

3.MK sintaktik qobiliyatining yo'nalishiga ko'ra.

Birinchi tasnifga muvofiq, GKlar sodda va murakkab kategoriyalarga bo'linadi. Nisbat, son sodda kategoriyalar sifatida qaraladi. Chunki ularda ma'no sodda bo'lib, ularda faqat o'zlariga tegishli bo'lgan ma'nolarni ajratamiz. Chunonchi, son kategori-yasining ma'nosi miqdoriy va sifatiy belgilarning ma'lum yig'in-disidan iborat bo'lsa, kelishik kategoriyasi tobelikni ifodalaydi. Daraja kategoriyasi belgining qiyosan ekanligini ko'rsatsa, nisbat kategoriyasi fe'l anglatgan bajaruvchining miqdor va sifat jihatdan tavsifini beradi. Bu soddalik, albatta, nisbiydir. Chunki grammatik ma'no tarkibi kategorial, yondosh va hamroh ma'nolardan iboratligi bunday hukm chiqarishga yo'l bermaydi. Biroq bu kategoriyalarda mavjud ma'nolardagi yondosh va hamroh ma'nolar boshqa bir morfologik kategoriyaga emas, balki umuman boshqa qaysidir sathga tegishlidir.

Murakkab kategoriyalar shakllarida ma'no murakkab bo'lib, ularda boshqa kategoriyalarga mansub ma'nolar ham mujassamlashgan bo'ladi. Egalik, o'zgalovchi, harakat tarzi, kesimlik ana shunday GKlardandir. Masalan, egalik kategoriyasida uch xil ma'no mujassamlashgan bo'ladi:

a) lisoniy (so'zlarni bir-biriga bog'lash) va nolisoniy (borliqdagi bir narsa/shaxsning ikkinchi bir narsa/shaxsga mansubligi) munosabatni ifodalash;

b) shaxs ma'nosi (egalik kategoriyasi uchun nokategorial, ya'ni yondosh);

v) son ma'nosi (egalik kategoriyasi uchun nokategorial, ya'ni yondosh).

Kesimlik kategoriyasi ham murakkab bo'lib, unda tasdiq/inkor, mayl-zamon, shaxs-son va zamon ma'nolari birlashgan va ular bitta qo'shimchada yoki bir necha qo'shimchada yuzaga chiqadi. Masalan, *olmani ol* gapida *ol* so'zshakli tasdiq, buyruq mayli, ikkinchi shaxs, birlik son va hozirgi zamon ma'nolarini voqelantirib kelmoqda va bular nol shakl bilan ifodalanmoqda. *Kitobni olmadingiz* gapida inkor ma'nosi *-ma* qo'shimchasi bilan, mayl va zamon ma'nosi *-di* shakli bilan, ko'plik ma'nosi *-iz* shakli bilan ifodalanmoqda.

O'zgalovchi kategoriyasi ham murakkab bo'lib, unda ravishdosh, sifat-dosh va harakat nomi shakllari ma'nolari yondosh ma'nolar sifatida bir butunlikni tashkil etadi.

So'z turkumlari yoki gap bo'laklariga xosligi jihatidan MKlar ikkiga bo'linadi: leksik-morfologik va funksional-morfo-logik kategoriyalar. Leksik-morfologik kategoriyalar so'zlarning ayrim guruhlariga, ya'ni trkumlarga xos bo'lib, ular sirasiga nisbat, harakat tarzi, bo'lishli-bo'lishsizlik, o'zgalovchi, son, subyektiv munosabat, qiyoslash, daraja

kategoriyalari kiradi. Kelishik, egalik, kesimlik funksional-morfologik kategoriyalardir. Chunki kesimlik kategoriyasi kesim vazifasida keluvchi barcha so'zlarga xos. Kelishik kategoriyasi so'z birikmasidagi tobe uzv vazifasida keluvchi so'zlarni shakllantirsa, egalik kategoriyasi qaratuvchili birikmalardagi hokim a'zoni shakllantiruvchi grammatik kategoriyadir. An'anaviy o'zbek tilshunosligida kelishik va egalik kategoriyasining ot turkumiga, shaxs-son kategoriyasining fe'lga xosligi uqitirilar edi. Bu ham, albatta, asossiz emas. Chunki kelishik va egalik kategoriyasi ko'rsatkichlari ko'p hollarda otlarni shakllantirsa, kesim vazifasida kelishga asosan fe'llar xoslangan. Fe'l fe'l bo'lganligi uchun emas, balki kesim vazifasida kelganligi uchun tuslanadi. Ot esa ot bo'lganligi uchun emas, balki tobe a'zo vazifasida kelganligi uchun turlanadi. Chunki so'zlarning turkum-larga ajralishidagi dastlabki asos ularning sintaktik vazifasidir. «Avvalo gap bo'laklari farqlangan va, shunga muvofiq, so'z turkumlari ajratilgan» (I.I.Meshchaninov). Demak, kelishik va egalik kategoriyasini faqat otga, kesimlik kategoriyasini faqat fe'lga bog'lab qo'yish ularning imkoniyatlarini sun'iy ravishda toraytirib ko'rishdir.

MKlar sintaktik qobiliyatlarining yo'nalishlariga ko'ra tasnifida «birin-ketinlik», ya'ni grammatik kategoriyalar sintaktik qobiliyatlarining «oldingisi bilan» va «keyingisi bilan» sifatida belgilanishi nazarda tutiladi. Masalan, *kitobning* so'zshaklidagi *-ning* o'zidan keyin egalik shaklini olgan ot kelishi shartligini, *kitobi* so'zidagi *-i* bu so'zshakldan oldin qandaydir qaratqich aniqlovchi bo'lishi zarurligini ko'rsatadi. O'zbek tilida egalik, nisbat, o'zgalovchi, kesimlik, qiyoslash, son kategoriyalari so'zshaklning «oldingisi bilan» aloqalarini ko'rsatsa, kelishik va o'zgalovchi kategoriyasining ravishdosh va sifatosh shakllari so'zshaklning «keyingisi bilan» aloqasini ifodalaydi. O'zgalovchi kategoriyasining harakat nomi shakli hamda subyektiv baho kategoriyasi bu jihatdan mo'tadildir.

Asosiy adabiyotlar

1. Mengliyev B.R. Hozirgi o'zbek tili. Morfemika. Derivatsiya. Morfologiya. II qism. Qarshi-2005.
2. Abuzalova M.Q. Hozirgi o'zbek tili. Morfologiya, 1-qism. Mustaqil so'z turkumlari. (Ma'ruza matnlari). Buxoro-2003.
3. Nurmonov A., Shahobiddinova Sh., Iskandarova Sh. va boshqalar. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. Morfologiya.-T.: Yangi asr avlodi. 2001.- 182 b.
4. O'zbek tili grammatikasi. I tom. Morfologiya. Max.muh. G'.A.Abdurahmonov va boshq. T.: Fan, 1972.-610 b.
5. Zamonaviy o'zbek tili: Morfologiya\ Mualliflar jamoasi. Max. muh. H.G'.Ne'matov va boshqalar. T. Mumtoz so'z, 2008.
6. Sayfullaeva R.R., Mehliyev B.R. va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. O'qv qo'llanma.-T., Fan va texnologiya,2009.-416.
7. Ne'matov H., Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. -T.: O'qituvchi. 1995.-127 b.
8. Musulmanova N.R. Grammatik shakllarda kategorial, yuondosh va hamroh ma'no (zamon va mayl kategoriyalari misolida) Filol.fan.nomz...diss. -Toshkent, 2007.-116 b.

Yordamchi adabiyotlar

1. Mengliyev B.R. Morfologik vositalarning ma'noviy xususiyatlari va sintaktik imkoniyatlari: Filol. fan. nomz ... diss. Buxoro. 1995, - 144 b.
2. Nigmatov X.G. Funktsionalnaya morfologiya tyurkoyazchnx pamyatnikov XI-XII vv. -T.: Izd. Fan, 1989.-191 s.
3. Nigmatov X.G. Vvlyuchennoe tretye v morfologicheskoy sisteme tyurkskix yazkov// Sov.tyurkologiya. 1976. - №3. -S. 31-36.
4. Shahobiddinova Sh. Grammatik ma'no talqini haqida: Filol.fan.nomz... .diss. -Samarqand, 1993.-152 b.
5. Bahriddinova B.M. Fe'l lug'aviy shakllari tizimi (tur kategoriyasi) Filol.fan.nomz...diss. -Samarqand, 2002.-146 b.
7. Shukurov O. Harakat tarzi shakllari paradigmasi. Filol. fan. nomz ... diss. Avt. Qarshi. 2005, - 22 b.

MAVZUNI MUSTAHKAMLASH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Ma'noning turlari nechta, qaysilar?
2. Grammatik ma'no haqida ma'lumot bering.
3. Leksik ma'no nima?
4. Uslubiy ma'no-chi?
5. Kategorial, yondosh va hamroh ma'nolarning o'xshash va farqli jihatlarini ayting.
6. UGMni ochish yo'llari nimalardan iborat?
7. Grammatik ma'no ifodalash usullari haqida gapiring.
8. Grammatik shakllarning tuzilishiga ko'ra turlari nimalardan iborat?
9. Kategoriya va grammatik kategoriya atamalariga izoh bering.

5-MAVZU: MORFOLOGIYA. SO'Z TURKUMLARI

Mavzu bo'yicha tayanch tushunchalar.

Reja:

1. So'z turkumlari va ularni tasniflash tamoyillari haqida.
2. So'zlarning semantik tasnifi.
3. So'zlarning morfologik tasnifi.
4. Leksemalarning sintaktik tasnifi.

Mavzu bo'yicha tayananch tushunchalar: *mustaqil so'zlar, yordamchi so'zlar, ishora so'zlari, alohida so'zlar guruhi, o'zgaradigan va o'zgarmas so'zlar; mustaqil fe'llar, yordamchi fe'llar, harakat, holat, nutq, tafakkur fe'llari*

Leksemalar ham serqirra mohiyatli lisoniy birliklar bo'lib, ularning tasnifida bu jihat asosiy diqqat markazda turishi lozim. Chunki leksemalarning har bir qirrasini alohida bir tasnifga asos bo'ladi. Ularning har biri o'z o'rnida ahamiyatlidir.

So'z turkumlarida leksika va grammatika, lison va nutq, til va borliq munosabatlari shunday qorishadiki, bu murakkab holat ularni tasniflashning jo'n hodisa emasligini ko'rsatadi.

So'z leksika uchun ham, grammatika uchun ham asosiy va zaruriy birlikdir. Modomiki, so'z turkumlari o'zida u yoki bu belgisiga ko'ra ajratilgan so'z guruhlarini ekan, ularga ajratishga doir muammolarni leksika, morfologiya va sintaksis bilan shug'ullanuvchi tadqiqotchilar o'zlariga hal etadilar. Bunday ilmiy bahslar, avvalo, turkumlarga ajratish mezonlari, ajratiluvchi guruhlar soni va ularning tarkibi masalasidir. Boshqacha aytganda, tilshunosligimizda asosiy e'tibor so'z turkumlari tasnifiga qaratilib, boshqa bir muhim masala – so'z turkumlarining o'zaro munosabati, ularning kesishuv nuqtalari, yaqinlashuvi va uzoqlashuvi ko'p hollarda nazardan chetda qoladi.

So'z turkumlari soni va tarkibini aniqlashda dunyo tilshunosligida bo'lgani kabi, o'zbek tilshunosligida ham, so'zlarning semantik, morfologik va sintaktik xususiyatlarini inobatga olish keng tarqalgan. Biroq amaliyotda so'z turkumlarini ajratish, asosan, ularning semantik xossalari tayanish urfi bo'lgan. Ayrim tilshunolar tasnifda ma'noviy belgi bosh va yagona asos sifatida qaraladi. Ba'zilar esa mezon sifatida mazkur uch belgini tan olishganlari holda so'zlarni ma'noviy va sintaktik belgilari asosidagina guruhlashadi. So'z turkumlarining bir-biriga o'tishi, leksik va leksik-grammatik omonimiya masalasi esa bunda har xil qarama-qarshilik va ikkilanishlar yuzaga kelishiga sabab bo'ladi.

So'z guruhlararo munosabatlarning ochilishi u yoki bu belgi asosida so'z turkumlarining muayyan turlarini ajratishga, tasnifini berishga olib keladi. Shuning uchun mantiqiy qarama-qarshiliklardan qochish maqsadida formal mantiqning borliq hodisalarini tasniflashga qo'yadigan asosiy talablardan biri bo'lmish «tasnif faqat bir mezon asosida amalga oshirilishi lozim. Inchinun tasnifning ikki belgisini bir paytning o'zida qo'llab, ularni qorishtirmaslik kerak» degan qoidaga qat'iy rioya qilish lozim.

Shunday qilib, so'zlar semantik, morfologik va sintaktik belgisi asosida tasnif qilinishi maqsadga muvofiqdir. Bu uch belgi har bir so'zda dialektik birlikni tashkil etadimi degan savol tug'ilishi tabiiy. Boshqacha aytganda, ma'lum bir semantikada ma'lum bir morfologik belgi va sintaktik xususiyat mujassam-lashganmi? Masalan, predmetni ifodalovchi so'z (ya'ni predmetlik ma'nosi) son, kelishik, egalik ma'nolariga, shuningdek, subyekt, obyekt vazifalariga egami? Dalillar shuni ko'rsatadiki, ular subyekt, obyekt vazifalarida keladi. Shu bilan birgalikda, atributiv vazifada kelib, predmetning belgisini (*tilla uzuk, qum soat*), belgining belgisini (*tovushdan tez, yovdan xavfli*) bildiradi. Belgi ma'noli so'z egalik, kelishik affikslerini olishi, gapda subyekt, obyekt vazifalarida kelishi mumkin (*Olmaning qizili pishdi, gullarning oqidan terdi* kabi.)

Semantik-morfologik-sintaktik belgilar birligi asosida tasniflash tarafdorlari bunda yo omonimiya, yo substantivatsiya (otlashish) hodisasini ko'radilar. Chunki bu so'zlarda belgi ham, predmetlik ham mushtarakdir.

So'zlarning bayon etilgan semantik xususiyatlari, ya'ni belgilik va predmetlik ma'nolarining birligi shuni ko'rsatadiki, so'zlarning egalik, kelishik affiksleri hamda ma'lum bir sintaktik vazifa bilan to'g'ridan-to'g'ri aloqasi yo'q. Boshqacha aytganda, egalik, kelishik va, qolaversa, kesimlik affiksleri, shuningdek, gapda ma'lum bir sintaktik vazifa bajarish biror so'z turkumi uchun xususiyatlashmagan. To'g'ri, ayrim so'zlar faqat predmetni bildirib, belgi ifodalamaydi (masalan, *otoqli otlar*), ba'zilar esa predmetga ishora qilmasdan, faqat belgi, miqdor (masalan, *ko'p, oz, bir ikki*) ifodalashi mumkin. Bu yuqorida fikrimizga monelik qila olmaydi. Chunki ular juda oz miqdorda bo'lib, «predmetlik va belgilik mushtarakligi maydoni»ning chekkasidan o'rin oladi. Chegaradan o'rin egallovchi bunday so'zlar tasnifda, albatta, qiyinchilik tug'diradi. Shu boisdan ular sun'iy ravishda u yoki bu turkumga kiritib yuboriladi. Holbuki, bunday birliklarning o'zni ajratilayotgan so'z turkumlarining sarhadlaridir. Shu boisdan tilshunos L.V.Shcherba shunday yozadi: «Faqat guruhlar markazidagi birliklar aniqdir. So'z turkumlari chegarasidagi oraliq birliklar esa hamisha u yoq-bu yoqqa tebranib turadi. Biroq ana shu noaniq, xira va tebranib turuvchi holatlar tilshunosning diqqatini ko'proq o'ziga jalb etmogi lozim.»

Agar so'zda semantik, morfologik va sintaktik belgi butunlikni tashkil etmas ekan, bunda ular tasnif asosi bo'lib xizmat qila olmaydi. Zero, ziddiyatsiz bo'lish faqat bir asosda amalga oshiriladi. Shuning uchun ayrim manbalarda, darslik va qo'llanmalarda mualliflar so'zlarni uch belgi birligi asosida tasnif qilishib, asosan, ulardan biriga etakchi, asosiy mezon sifatida tayanishadi, shu bilan birgalikda bir tasnifning o'zida tasnif asosini bir necha marta almashtirishadi. Deylik, o'zbek tilidagi so'zlar tasnifida morfologik belgi etakchilik qiladi. Shu boisdan taqlidlar mustaqil so'zlarning barcha belgilariga ega bo'lsa-da, morfologik o'zgarmas so'z bo'lganligi uchun nomustaqil so'zlar sirasiga kiritib yuborilgan. Yoki gap bo'laklari sintaktik belgi asosida tasnif etiladi, biroq qo'shma gaplar bo'linishida tasnif sintaktik belgi asosida boshlanib, semantik belgi bilan yakunlanadi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, qayd qilingan uch mezonidan hammasi ham so'z guruhlarini belgilashda bir xil mavqega ega emas. Bu, avvalo, so'zlarning sintaktik vazifalarida yaqqol ko'zga tashlanadi. Chunki biror bir sintaktik vazifani bajarish imkoniyati barcha mustaqil so'z turkumlarida mavjud. Bu vazifa so'z turkumlarini farqlash uchun emas, aksincha ularni tenglashtirish uchun xizmat qiladi. Sintaktik vazifa nuqtayi nazaridan mustaqil va yordamchi so'zlar ajraladi, xolos. Ammo bunda ham yordamchi so'z vazifasida qo'llanadigan otlar yoki fe'llar haqida gap ketganda chalkashliklar vujudga keladi. Nomustaqil so'zlarning ichki tasnifida ularning sintaktik vazifalarini inobatga olish muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, muayyan sintaktik munosabatni ifodalash ularning mohiyatini, kategorial ma'nosini tashkil etadi.

Morfologik tasnifda soʻzlarning ikki muhim jihati eʼtiborga olinadi: soʻzlarning shakl yasalishiga potentsial qobiliyati va muayyan grammatik kategorial maʼnoning ifodalanishining maʼlum bir soʻz guruhlari bilan bogʻliqligi. Birinchi jihatga koʻra, morfologik oʻzgaruvchi soʻzlar va morfologik oʻzgarmas soʻzlar farqlansa, ikkinchi jihatga koʻra, soʻzlarning morfologik guruhlari (soʻz turkumlari) ajratiladi.

Soʻzlarning semantik tasnifi. Bunda soʻzlar quyidagi guruhlariga ajraladi:

- a) mustaqil lugʻaviy maʼnoli soʻzlar (feʼl, ot, sifat, son, ravish, taqlid);
- b) nomustaqil lugʻaviy maʼnoli soʻzlar (olmosh va soʻz-gaplar);
- v) lugʻaviy maʼnosiz soʻzlar (koʻmakchi, bogʻlovchi, yuklama).

Olmoshlar anglatadigan maʼno u almashtirayotgan soʻzlar-ning maʼnosidir. Shu boisdan u nomustaqil lugʻaviy maʼnoli soʻzlar sifatida baholanishi lozim. Soʻz-gaplar (tasdiq-inkor, taklif, undov va modal soʻzlar) esa hatto bir butun gap vazifasida ham kela oladi. Bu ularning lugʻaviy maʼnosiz soʻzlardan farqini koʻrsatadi, biroq kontekst yordamida lugʻaviy maʼno anglatadi. Masalan, *-Uyga bor. -Mayli.* gapida *mayli* soʻz-gapi *boraman* soʻzi anglatgan lugʻaviy maʼnoga teng nutqiy maʼnoga ega. Biroq bu maʼno mustaqil emas.

Soʻzlarning morfologik tasnifi. Bu tasnifga binoan, soʻzlar, aytilganidek, ikki guruhga ajraladi:

- a) oʻzgaruvchi leksemalar;
- b) oʻzgarmas leksemalar.

Oʻzgaruvchi leksemalar grammatik shakllarni qabul qila oladi. Oʻzgarmas soʻzlar esa bunday xususiyatga ega emas. Bu tasnifda soʻzlarning oʻrni quyidagicha:

Leksemalar	
Oʻzgaruvchilar	Oʻzgarmaslar
Feʼl	Koʻmakchi
Ot	Bogʻlovchi
Sifat	Yuklama
Son	Ravish
	Undov
	Soʻz-gap

Oʻzgaruvchi soʻzlar uchun tasniflovchi grammatik shakllar mavjud. Masalan, otlarda son, subyektiv baho shakllari, feʼllarda nisbat, oʻzgalovchi, harakat tarzi, sifatlarda daraja. Oʻzgarmas soʻzlar bunday shakllarga ega emas.

Ushbu tasnifda olmoshlar va taqlidlarga oʻrin berilmagan. Chunki olmoshlar oʻzlari ishora qiluvchi barcha mustaqil soʻz turkumlariga xos oʻzgarish tizimiga ega. Shuning uchun olmoshlarni ot-olmoshlar, feʼl-olmoshlar, sifat-olmoshlar, son-olmoshlar kabi turlari mavjud. Ot-olmoshlar sonlanadi (son kategoriyasiga ega boʻladi), feʼl-olmoshlar nisbatlanadi, tarzlanadi, oʻzgalanadi, sifat-olmoshlar darajalanadi, son-olmoshlar son shakllarini qabul qiladi. Taqlidlarning esa oʻziga xos morfologik kategoriyasi yoʻq. Biroq oʻzgarmas soʻzlar ham emas. Taqlidlarning morfologik kategoriyalarga ega boʻlishi gapda ularning qanday boʻlak boʻlib kelishi bilan bogʻliq. Chunki taqlidlarda leksemalarning hali ajralmagan davrdagi «embrion-diffuz» holati saqlanib qolgan.

Leksemalarning sintaktik tasnifi. Leksemalarning sintaktik tasnifida, asosan, ularning nutqda boshqa leksemalar bilan bogʻlana olish-olmasligi, gap boʻlagi boʻlib kela olish-olmaslik xususiyati oʻz aksini topadi.

Gap boʻlagi boʻlishga xoslanmagan soʻzlar: undov, modal, soʻz-gaplar.

Gap boʻlagi boʻlishga xoslangan soʻzlar: feʼl, ot, sifat, son, ravish, taqlidlar, olmoshlar.

Sintaktik aloqa vositasi boʻlishga xoslangan soʻzlar: koʻmakchi, bogʻlovchi, yuklama.

Soʻz-gaplar boshqa soʻzlar bilan sintaktik aloqaga kirish-maydi, oʻzi mustaqil gap boʻlib kelish qobiliyatiga, yaʼni ajralish xossasiga ega. Mustaqil va yordamchi soʻzlar esa bogʻlanish xususiyatiga ega boʻlib, bulardan yordamchilar gapda alohida boʻlak boʻlib kela olmaydi, balki sintaktik jihatdan bogʻlash vazifasini bajaradi. Mustaqil leksemalar esa mustaqil ravishda gap boʻlagi boʻlib kela oladi.

Oʻzbek tili leksemalarining semantik-morfologik-sintaktik belgilar majmuidan iborat serqirralik mohiyatini jadvalga quyidagicha solish mumkin (3-jadval).

	Leksema turlari	Maʼnoviy belgilari	Morfologik belgilari	Sintaktik belgilari	Ajralishning asosiy belgisi	
	Feʼl	Harakat holatni nomlash asosida atash mustaqil leksemalari	Nisbatlanuvchi, oʻzgalanuvchi, tarzlanuvchi	Cheklanmagan gap boʻlagi boʻlib kela olish	Morfologik va maʼnoviy	
	Ot	Predmet va predmetlikni nomlash asosida atash mustaqil leksemalari	Sonlanuvchi	Cheklanmagan gap boʻlagi boʻlib kela olish	Morfologik va maʼnoviy	
	Sifat	Belgini nomlash asosida atash mustaqil leksemalari	Darajalanuvchi	Cheklanmagan gap boʻlagi boʻlib kela olish	Morfologik va maʼnoviy	
	Son	Miqdorni nomlash asosida atash mustaqil leksemalari	Tartiblanuvchi	Cheklanmagan gap boʻlagi boʻlib kela olish	Morfologik va maʼnoviy	
	Ravish	Oʻrin-payt, tarz-tusni nomlash asosida atash mustaqil leksemalari	Oʻzgarmaslik	Cheklanmagan gap boʻlagi boʻlib kela olish	Morfologik va sintaktik	
	Taqlid	Tovush yoki koʻrinishga taqlid mustaqil leksemalari	Oʻzgarmaslik	Cheklanmagan gap boʻlagi boʻlib kela olish	Maʼnoviy	
	Olmosh	Ishora qiluvchi mustaqil leksemalar	Oʻzgaruvchi	Cheklanmagan gap boʻlagi boʻlib kela olish	Maʼnoviy	
	Koʻmakchi		Oʻzgarmaslik	Soʻzni soʻzga bogʻlovchi gap boʻlagi vazifasida kela olmaydigan soʻzlar	Maʼnoviy-sintaktik	
	Bogʻlovchi		Oʻzgarmaslik	Soʻzni va gapni bogʻlovchi gap boʻlagi vazifasida kela olmaydigan soʻzlar	Sintaktik	
0	Yuklama		Oʻzgarmaslik	Gap boʻlagi vazifasida kela olmaydigan soʻzlar	Maʼnoviy	
1	Soʻz-gaplar	Modal	Munosabatni atash leksemalari	Oʻzgarmaslik	Ajraluvchilik (gap boʻlklari bilan munosabatga kirisha olmaslik)	Maʼnoviy va sintaktik
		Undov	His-hayajonni tasvirlash leksemalari	Oʻzgarmaslik	Ajraluvchilik (gap boʻlklari bilan munosabatga kirisha olmaslik)	Maʼnoviy va sintaktik
		Tasdiq va inkor soʻzlar	Tasdiq-inkor maʼnoli leksemalar	Oʻzgarmaslik	Ajraluvchilik (gap boʻlklari bilan munosabatga kirisha olmaslik)	Maʼnoviy va sintaktik
		Taklif soʻzlar	Taklif maʼnoli leksemalar	Oʻzgarmaslik	Ajraluvchilik (gap boʻlklari bilan munosabatga kirisha olmaslik)	Maʼnoviy va sintaktik

O'zbek tilida so'z turkumlari mazkur belgilari asosida yangicha quyidagi ko'rinishda tartiblanadi:

I. Mustaqil so'zlar.

1. Fe'l.
2. Ot.
3. Sifat.
4. Son.
5. Ravish.
6. Taqlid.
7. Olmosh.

II. Yordamchi so'zlar.

8. Ko'makchi.
9. Bog'lovchi.
10. Yuklama.

III. Oraliq so'zlar.

11. So'z-gaplar.

Asosiy adabiyotlar

1. Mengliyev B.R. Hozirgi o'zbek tili. Morfemika. Derivatsiya. Morfologiya. II qism. Qarshi-2005.
2. Abuzalova M.Q. Hozirgi o'zbek tili. Morfologiya, 1-qism. Mustaqil so'z turkumlari. (Ma'ruza matnlari). Buxoro-2003.
3. Nurmonov A., Shahobiddinova Sh., Iskandarova Sh. va boshqalar. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. Morfologiya.-T.: Yangi asr avlodi. 2001.- 182 b.
4. O'zbek tili grammatikasi. I tom. Morfologiya. Max.muh. G'.A.Abdurahmonov va boshq. T.: Fan, 1972.-610 b.
5. Zamonaviy o'zbek tili: Morfologiya\ Mualliflar jamoasi. Max. muh. H.G'.Ne'matov va boshqalar. T. Mumtoz so'z, 2008.
6. Sayfullaeva R.R., Mehliyev B.R. va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. O'qov qo'llanma.-T., Fan va texnologiya,2009. -416.
7. Ne'matov H., Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. -T.: O'qituvchi. 1995.-127 b.
8. Musulmanova N.R. Grammatik shakllarda kategorial, yuondosh va hamroh ma'no (zamon va mayl kategoriyalari misolida) Filol.fan.nomz...diss. -Toshkent, 2007.-116 b.

Yordamchi adabiyotlar

1. Mengliyev B.R. Morfologik vositalarning ma'noviy xususiyatlari va sintaktik imkoniyatlari: Filol. fan. nomz ... diss. Buxoro. 1995, - 144 b.
2. Nigmatov X.G. Funktsionalnaya morfologiya tyurkoyazchnx pamyatnikov XI-XII vv. -T.: Izd. Fan, 1989.-191 s.
3. Nigmatov X.G. Vkluychennoe tretye v morfologicheskoy sisteme tyurkskix yazkov// Sov.tyurkologiya. 1976. - №3. -S. 31-36.
4. Shahobiddinova Sh. Grammatik ma'no talqini haqida: Filol.fan.nomz... .diss. -Samarqand, 1993.-152 b.
5. Bahridinova B.M. Fe'l lug'aviy shakllari tizimi (tur kategoriyasi) Filol.fan.nomz...diss. -Samarqand, 2002.- 146 b.
7. Shukurov O. Harakat tarzi shakllari paradigmasi. Filol. fan. nomz ... diss. Avt. Qarshi. 2005, - 22 b.

MAVZUNI MUSTAHKAMLASH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. So'z turkumlariga umumiy ta'rif berishga harakat qiling.
2. So'z turkumlari va ularni tasniflash tamoyillari nimalardan iborat?
3. So'zlarning semantik tasnifi deganda nimani tushunasiz?
4. So'zlarning morfologik tasnifi deganda-chi?
5. Leksemalarning sintaktik tasnifiga izoh bering.
1. Fe'l va kesimlik munosabati haqida gapiring.
2. Fe'lning asosiy LMGlari izoh bering.
3. Fe'llarda so'zshakllarning turlari deganda nimani tushunasiz?
4. Tafakkur fe'llariga misollar keltiring.
5. Fe'l yasalishi tizimining o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?

6-MAVZU: HAKARAT BILDIRUVCHI SO'ZLAR

TURKUMI. FE'L

Reja:

1. Fe'l va uning UGMsi.
2. Fe'lning asosiy LMGlari.
3. Fe'llarda so'zshakllarning turlari.
4. Fe'llarning yasalishi.

Fe'l va uning UGMsi. Fe'llarning umumiy grammatik ma'nosi ish-harakat va holatni jarayon sifatida ifodalashdir. Holat ifodalash boshqa so'z turkumlariga ham xosdir. Biroq fe'lda u bir holatdan ikkinchi holatga o'tish

tarzida bo'ladi. Masalan, *Daraxtlar yam-yashil* gapida sifat kesim (*yam-yashil*) turg'un holatni ifodalamoqda. *Daraxtlar ko'kardi* gapida esa holat jarayon sifatida, bir holatdan ikkinchi bir holatga o'tish tusida yuz bermoqda.

Ish-harakatning barchasi ham zamon bilan bog'liq holda yuz bersa-da, gapda ulardagi zamon ifodalanmasligi mumkin. *Daraxtlar ko'kardi* gapidagi fe'lda zamon lisoniy ifodasiga ega. *Ishga borish* gapidagi fe'lda esa bunday xususiyat lisoniy voqelanmagan.

O'zbek tilidagi fe'llar leksik-grammatik xususiyatiga ko'ra ikki asosiy guruhga ega:

- a) mustaqil fe'llar;
- b) nomustaqil fe'llar.

Mustaqil fe'llarga quyidagi xususiyatlar xos: 1) lug'aviy ma'no asosidagi harakatni ifodalaydi va shu boisdan gapda biror bo'lak vazifasida keladi; 2) biror so'zni boshqarib (*kitobni o'qidi*) yoki biror so'z tomonidan boshqarilib (*o'qilgan kitob*) keladi; 3) harakatning obyektga munosabatiga ko'ra ikkiga bo'linadi: a) o'timli fe'llar; b) o'timsiz fe'llar. O'timli fe'llar bildirgan harakat obyekt tushunchasi bilan bog'liq bo'ladi va bunda obyektни ifodalovchi birlik tushum kelishigidagi so'z bo'ladi: *ol, o'qi, boshqar*. O'timsiz fe'llar bunday xususiyatga ega bo'lmaydi: *yig'la, uxla, sevin*. O'timli-o'timsizlik fe'llning zotiy mohiyatida, lisoniy tabiatli bo'lishi ham, grammatik shakllar vositasida hosili qilinishi ham mumkin. Masalan, *uxla, yig'la, bor, ket, kel* fe'llarida o'timsizlik ma'nosi fe'llning o'zak-negizidan anglashiladi va u lisoniy tabiatlidir. Yuvinmoq, *sevinmoq, burilmoq, qirilmoq* fe'llaridagi o'timlilik esa nutqiy bo'lib, grammatik vosita yordamida vujudga kelgan. (Bu haqda yana «Nisbat kategoriyasi» mavzusi ostida so'z yuritiladi); 4) fe'l ifodalagan harakat obyektiv borliq hodisasi bo'lib, uni tilda ifodalashda bevosita inson, so'zlovchi ishtirok etadi. Tilda ifodalangan harakatda, demak, inson munosabati ham mavjud bo'ladi. Bunday munosabat fe'l mayli deb yuritiladi; 5) harakat real yoki irreal bo'lishi ham mumkin. Bunga ko'ra bo'lishli va bo'lishsiz fe'llar farqlanadi; 6) har qanday harakat bajaruvchi bilan ham bog'lanadi. Bajaruvchi aniq, noaniq, bitta yoki bir nechta bo'lishi mumkin. Ish-harakatning bajaruvchiga munosabat nuqtayi nazaridan tavsifi fe'l nisbatlari deb yuritiladi; 7) harakat zamon bilan bog'lanishi mumkin. Mantiqan zamondan tashqaridagi harakat yo'q. Yuqorida tilga olingan *borish* fe'lida zamon bevosita ifodalanmagan. Lekin uni gap ichida olsak (*Ishga borish lozim*), uning kelasi zamonda yuz beradigan harakat ekanligi mantiqan anglashilib turadi. Demak, har qanday fe'lda yo grammatik, yo mantiqiy zamon anglashilib turadi. Modomiki, til qurilishini o'rganayotgan ekanmiz, biz uchun grammatik zamon ahamiyatlidir. Shu boisdan zamonli va zamonsiz fe'llarni farqlaymiz; 8) aytilganidek, borliqda harakat, albatta, bajaruvchi bilan bog'lanadi. Biroq uning tildagi ifodasida grammatik shaxs mavjud bo'lmasligi mumkin. Masalan, *Salim keldi* gapida grammatik shaxs mavjud. U kesimlik shaklida yuzaga chiqqan. Biroq *Salim kelgach* qurilmasida mantiqiy shaxs mavjud bo'lsa-da, u o'z ifodasiga ega emas. Chunki qurilma *men kelgach, sen kelgach* tusini olsa ham, *kelgach* so'zshaklida bajaruvchi qaysi shaxsda ekanligi noaniqligicha qolmoqda. *Salim, men, sen* mantiqiy bajaruvchi, grammatik emas. Bu nutqdagi tuslangan va tuslanmagan fe'llarni farqlashni taqozo qiladi.

Tildagi mantiqiy va grammatik jihatlarni keskin farqlay bilish kerak. Ularni qorishtirish har xil chalkashliklarga olib keladi, mohiyatni anglashga to'siq bo'ladi.

Nomustaqil fe'llar bevosita lug'aviy ifodali harakat ma'nosiga ega emas. Masalan, *qaror qildi, o'qib chiqdi, ishlayotgan ekan* hosilalarida *qildi, chiqdi, ekan* birliklari oldinda turgan so'zlarning lug'aviy ma'nosini yo yangilagan, yo modifikatsiya qilgan. Biroq bu fe'llardan ham qandaydir harakat uqilmoqda. Bu harakat derivatsion, grammatik harakatdir, lekin lug'aviy emas. Aniqrog'i, ular o'zlaridan oldingi so'zlarning ma'nolariga harakat, jarayon tusini bermoqda.

Nomustaqil fe'llar mohiyat e'tibori bilan uchga bo'linadi: a) yordamchi fe'llar; b) ko'makchi fe'llar; v) to'liqsiz fe'llar. Yordamchi fe'llar yangi lug'aviy birlik hosil qiladi – so'z yasaydi, ko'makchi fe'llar harakat tarzi shaklining bir qismi bo'lib, fe'l lug'aviy ma'nosini nutqqa xoslaydi – modifikatsiya qiladi, to'liqsiz fe'llar esa fe'l va fe'l bo'lmagan so'zlarning zamonini ko'rsatadi.

Fe'lning asosiy LMGlari. LMGda markaz va qurshov leksemalari. Fe'llar anglatgan qator ma'nolariga ko'ra turli mazmuniy guruhlarga bo'linadi. Bunda harakatga xos yaratish, buzish, o'zgartirish, so'zlash, sezish, yo'naltirish, holatga xos ruhiy-psixologik, tafakkur bilan bog'liq fe'llar farqlanadi. Bulardan xarakterlilarini ko'rib o'tamiz.

Harakat fe'llari jonli va jonsiz predmetlarga xos harakatni ifodalaydi. Ular yurish, ta'sir etish, zarb berish kabi ko'rinishlarda bo'lishi mumkin. Qo'l, oyoq, yuz, og'iz, gavda bilan bog'liq harakatlarda harakatlanuvchi obyektlar yaqqol ko'rinish turadi. Oyoq bilan bog'liq harakatni ifodalovchi fe'llar: *yurmoq, kezmoq, yo'rg'alamoq, pildiramoq, lapanglamoq, gandarlamok, do'qong-lamoq, tentiramoq, tepkilamok, tepmoq, toptamoq, depsiymoq, tisarilmoq*; qo'l bilan bog'liq harakatni ifodalovchi fe'llar: *urmoq, solmoq, ushlamoq, silamoq, tirnamoq, shapaloqlamoq, chimchilamoq, uqalamoq, qitiqlamoq, changallamoq, mushlamoq, chert-moq, hovuchlamoq, chapak chalmok, paxsa qilmoq*;

YUz, gavda, og'iz, lab, quloq, burun va h.lar bilan bog'liq harakatlar ham mavjud.

Nutq fe'llari insonning gapirish faoliyati bilan bog'liq harakatlarni ifodalaydi. *Gapirmoq, so'zlamok, aytmoq, demok, bidirlamoq, to'ng'illamoq, g'o'ldiramoq, vaysamoq, vaqillamoq, javramok, bobillab berdi, javob bermadi, vag'illab ketdi* kabi.

Holat fe'llari. Inson tabiatiga xos jismoniy va ruhiy holatlar turli xususiyatlarga ega. Holatlarni to'rtga bo'lish mumkin:

- a) ichki holat (ruhiy kechinmalar bilan bog'liq: *eslash, unutish, yodlash, tubanlashmoq* kabi);
- b) tashqi holat (ichki holatning namoyon bo'lishi bilan bog'liq: *xafa bo'lmoq, shodlanmoq, esankiramoq, dovdira-mok, g'azablanmoq*);
- v) jismoniy holat (inson tanasi bilan bog'liq: *holsizlanmoq, kuymoq, kuchlanmoq, zaiflashmoq*);

g) ijtimoiy holat (jamiyat bilan bog'liq: *boyimoq, kambag'allashmoq, ko'tarilmok, urilmoq, kuvg'in bo'lmoq* kabi).

Natijali faoliyat fe'llari tizimi *yasamoq, qurmoq, bunyod etmoq, hosil bo'lmoq, chizmoq, yozmoq, barpo qilmoq, arralamoq, parchalamoq, sayqal bermoq, randalamoq, sindirmoq, emoq, o'chirmoq* kabi birliklarni o'z ichiga oladi.

Tafakkur fe'llari sirasiga insonning fikrlash qobiliyati bilan bog'liq *o'ylamoq, fikrlamoq, xayol surmoq, tafakkur qilmoq, o'yga botmoq, ko'z oldiga keltirmoq, bir qarorga kelmoq, xulosaga kelmoq* kabilar kiradi.

Munosabat fe'llari qatorierkalamoq, suymoq, yaxshi ko'rmoq, parvona bo'lmoq, rahmi kelmoq, xushomad qilmoq, yon bosmoq, maftun bo'lmoq, e'zozlamoq kabi ijobiy xarakterdagi munosabat fe'llari, beti qursin, xudo olsin, qorasi o'chsin, baloga giriftor bo'lsin, juvonmarg bo'lgur kabi salbiy xarakterdagi munosabat fe'llaridan tashkil topadi.

Fe'l ma'noviy guruhlarida ham markaz va qurshov leksemalari farqlanadi. Masalan, ma'nodosh fe'llarda bosh (dominanta) so'z, uyadoshlik paradigmasida uya (giperonim) markaz leksemasi hisoblansa, boshqa ma'nodoshlar va uyadoshlar (giponimlar) qurshov leksemalari deyiladi. *Kulmoq* fe'li dominanta sifatida bunga ma'nodosh boshqa leksemalarni, *buzmoq* esa buzishning turli ko'rinishlarini ifodalaydigan giponim leksemalarni uyushtirib turadi. So'zlar yirikroq butunliklarga birlashtirilganda, markaz leksemasigina bu butunlikdan joy oladi. Qurshov lekse-malari esa uning «soyasi» sifatida quyida qolaveradi. Masalan, *kulmoq, yig'lamoq, xursand bo'lmoq* leksemalari o'z atrofida ko'plab fe'llarni birlashtirgan. Lekin ular bu uch leksema mansub tizimga kira olmaydi, quyi bosqichda qoladi.

Fe'llarda so'zshakllarning turlari. Fe'llarda ham, boshqa turkumlarda bo'lgani kabi, so'zshakllar nol shaklli, sintetik, sintetik-analitik, takroriy ko'rinishlarda bo'ladi.

Fe'lining grammatik shakllardan xoli qilingan o'zak-negizi har doim kelasi zamon, buyruq mayli, aniq nisbat, ikkinchi shaxs, birlik ma'nolarini ifodalaydi: *bor, kel, o'qi, yoz, sev, ayt, ishon* kabi. Bunday so'zshakllar *nol shaklli* deyiladi. Yuqorida aytilgani-dek, nol shakl masalasi o'zbek tilshunosligida o'z echimini kutayotgan muammolardan biridir.

Grammatik shakli qo'shimcha tusida bo'lgan fe'llar *sintetik shaklli* so'zshakl deyiladi. *O'qiyman, bordim, kelyapman, yozayotirman, shoshib, kelgach, kelgan* kabi. Bunda grammatik shakl fe'l o'zak-negiziga «yopishgan» holdadir.

Fe'llar nomustaqil fe'llar bilan shakllanganda, albatta, sintetik-analitik ko'rinishda bo'ladi. Masalan, *o'qib chiqdi, ayta boshladi, borgan ekan* kabi. Bunda ham «yopishgan», ham «ajralgan» grammatik shakllar yaxlitlikni tashkil qilganligi uchun u *sintetik-analitik shakl* atamasi bilan yuritiladi.

Takroriy shakllarni faqat takroriy deyish unchalik to'g'ri emas. Chunki bunda takrorlanayotgan fe'l avval sintetik shakl qiyofasiga kiradi, so'ngra takroriy shaklga aylanadi. Masalan, *aytdi-aytdi, o'qidi-o'qidi, bordi-bordi* kabi. Misollar: *Aytib-aytib charchadi, chopib-chopib o'ynadi* va h. Bunda takrorlanuvchi fe'l nisbat, o'zgalovchi, kesimlik shakllarini olgan va undan keyin takrorlangan.

Ayrim manbalarda fe'llarning *juft so'zshakl* turi ham ajratilib, unga *aytdi-qo'ydi, topshirdi-qo'ydi* tipidagi misollar kiritiladi. Bunga qo'shilib bo'lmaydi. Chunki juflanayotgan fe'lining ikkalasi ham mustaqil bo'lsa va ularning juftlanishidan yangi grammatik ma'no uqilsagina, uni so'zshakllarning juftligi deyishga asos bo'lur edi. Bunda esa juftlikning ikkinchi qismi ko'makchi fe'l sifatida grammatik ma'no ifodalash uchungina xizmat qilmoqda.

Fe'llarning yasalishi. Fe'llar o'ziga xos so'z yasaliş tizimiga ega. Ular asosan affiksatsiya va kompozitsiya usullari bilan yasaladi.

Affiksatsiya usuli. Affiksatsiya usuli keng qamrovlidir. Bu usul bilan fe'l bo'lmagan so'zlardan fe'l yasaladi.

Yasash asosiga qo'shilib, yasama fe'llar hosil qiluvchi affikslarning so'z yasash darajasi ham turlicha. *-la, -lan, -lashtir, -(a)r, -(a)y* kabi affikslar ancha mahsuldor bo'lib, ko'p miqdorda fe'l hosil qiladi. Bu affikslarning har biri turli derivatsion qoliplar tarkibida fe'l yasaydi.

1. [*ot/sifat/ravish/olmosh/taqlid/undov + la = 1*] asosdan anglashigan narsa/predmetga ega holatli qilish harakati; 2) asosdan anglashilgan asbob vositasida bajariladigan harakat; 3) asosdan anglashilgan narsa/predmetni yuzaga keltirish harakati] qolipi ko'p ma'noli bo'lib, uning hosilalari quyidagicha:

1) *o'g'itla, moyla, betonla, jilovla, kishanla, tikla, tekisla, dumaloqla, to'g'rila, tushovla;*

2) *randala, qaychila, egovla, arrala;*

3) *urug'la, mog'orla, bolala, chuhla, dodla, gumburla, sizla, senla, hozirla* kabi.

2. [*ot/sifat/son + lan/lash = subyektning asosdan anglashilgan belgiga ega bo'lishi harakati*] qolipi tarkibidagi *-lan/lash* affiksi o'zining murakkab tabiati bilan xarakterlanadi.

Zohiran ular ikki affiksning birikuvi (*-la+n* va *-la+sh*) dek ko'rinadi. Chunki hozirgi o'zbek adabiy tilida *-la* so'z yasovchi va *-sh* hamda *-n* nisbat shakllari faol bo'lib, ko'p hollarda ular birgalikda keladi. Shuningdek, *-lan/lash* affikslarida birgalik va o'zlik nisbati ma'nolari ham uqilib turadi (*shodlanmoq, salom-lashmoq, afsuslanmoq, ajablanmoq, zavqlanmoq, lazzatlanmoq, janjallashmoq, ravshanlashmoq* kabi). Biroq bu misollarda *-lan/lash* affiksini ajratib bo'lmaydi. *Maydalanmoq* kabi fe'llarda esa ular ajraladi (*mayda+la+n+moq*). Demak, bunda *-la* va *-n* mustaqil affikslardir.

-lan affiksining aslida *-la* va *-n* affikslarining birikuvidan iborat ekanligini sezish qiyin emas.

3. [*taqlid+illa/ira=asos bildirgan tovush yoki obrazni harakat tarzida ifodalash*] qolipi faqat taqlid so'zlardan fe'l yasaydi: *chirqillamoq, chirsillamoq, likillamoq, guvillamoq, shuvillamoq, mo'ltillamoq, bezillamoq, yarqiramoq, sirqiramoq, mo'ltiramoq, yaltiramoq*. *-illa* va *-ira* qo'shimchalari orasida ma'noviy farq kuzatilmaydi, balki ular qaysi so'zga qo'shilishi bilan farqlanadi, xolos.

4. [ot/sifat/taqlid+a] (*oshamoq, qonamoq, o'ynamoq, bo'shamoq, qiynamoq, shildiramoq, jildiramoq*), [sifat/ravish +(a)y] (*qoraymoq, toraymoq, ko'paymoq, ozaymoq*), [sifat+(a)r] (*oqarmoq, ko'karmoq, qisqarmoq, eskirmoq*), [ot/olmosh+sira] (*qonsiramoq, suvsiramoq, tuzsiramoq, gumonsiramoq*), [son/ ot/ravish+(i)k/(i)q] (*birikmoq, yo'liqmoq, kechikmoq, zo'riqmoq*), [sifat/ot+i] (*tinchimoq, boyimoq, changimoq*), [sifat+t] (*to'latmoq, berkitmoq*) qoliplari unumsiz qoliplar bo'lib, birinchidan, ularning hosilalari sanoqli bo'lib, bugungi kunda bu qolip asosida yangi yangi so'zlar hosil qilib bo'lmaydi, ikkinchidan, bu hosilalar davr o'tishi bilan derivatsion ma'nosi jihatidan bir-biridan shu darajada uzoqlashib ketganki, ular asosida qolipning o'ng, ya'ni ma'noviy tomonini chiqarib, aniqlab bo'lmaydi. *Kamsitmoq, boshqarmoq, g'ivirmisoq, yo'qolmoq, kuchanmoq, yotsinmoq, qiziqsinmoq* kabi fe'llarning ham yasamali aniq, lekin ulardagi affiksalar ayrim so'zlar doirasida chegaralangan. Ularga nisbatan ham yuqorida aytilgan fikr o'rinli.

Eslatma: *siltala, tortqila, opichla* kabi so'zlardagi shakl yasovchi *-la* affiksini fe'l yasovchi *-la* affiksi bilan almashtir-maslik kerak. Ular omonim affikslardir.

-kila (-qila, -gila, -g'ila), -imsira, -inqira, sh/ish (to'lish, qizish, ozish), q/iq/k/ik(toliq, ko'nik), -qi/g'i affikslari hozirgi o'zbek adabiy tilida harakatning tarzini (kuchli/kuchsizligi, takroriyliigi kabi) bildirganligi uchun shakl yasovchilar sifatida qaraladi.

Kompozitsiya usuli. Bu usul vositasida qo'shma va juft fe'llar yasaladi.

Qo'shma fe'llar. Qo'shma fe'llar tarkibiga ko'ra ikkiga bo'linadi: a) ism+fe'l; b) fe'l+fe'l.

Ism+fe'l tipidagi fe'llarni hosil qilishda yordamchi fe'l vazifasida *qilmoq, etmoq, aylamoq, bo'lmoq, bermoq, olmoq, topmoq, emoaq, urmoq, ko'rmoq, kelmoq, keltirmoq* kabi birliklar keladi: *abgor qilmoq, ado bo'lmoq, ayyuhannos solmoq, javob bermoq, javob olmoq, xalal bermoq, xabar olmoq, qiron solmoq, tartibga keltirmoq, oh urmoq, tush ko'rmoq, qo'nim topmoq* kabi.

O'zbek tilida fe'l+fe'l tipidagi fe'llar barmoq bilan sanarli: *sotib olmoq, olib bormoq, olib kelmoq, olib chiqmoq, olib qochmoq, ishlab chiqarmoq* kabi.

Juft fe'llar. Juft fe'llar grammatik shakliga ko'ra ikki ko'rinishda bo'ladi:

Biri ravishdosh shaklida, ikkinchisi boshqa shaklda: *aylanib-o'rgilmoq, elib-yugurmoq, yayrab-yashnamoq, o'ynab-kulmoq, qo'llab-quvvatlammoq.*

Har ikki qismi bir xil shaklda: *aylanib-o'rgilib, o'ylamay-netmay, aralashib-quralashib, achib-bijib, tejab-tergab, qisinib-qimtinib, yuvib-tarab, yayrab-yashnab.*

Tilshunosligimizda fe'l iboralar bilan qo'shma fe'llar chegarasi aniq oydinlashtirilmagan.

Juft fe'llar tarkibiy qismlarining qo'llanishiga ko'ra quyidagi shakllarda bo'ladi:

Qismlari yakka holda ishlatiladigan juft fe'llar:

a) qismlari o'zaro sinonim: *hormay-tolmay, qo'llab-quvvatlammoq;*

b) qismlari o'zaro antonim: *kelib-ketib, o'lib-tirilib, kirib-chiqib, o'tirib-turib;*

v) qismlarining ma'nosi yaqin: *aylanib-o'rgilmoq, eb-ichmoq, o'ynab-kulmoq, oshirib-toshirib, yuvib-tarab.*

2. Ikkinchi qismi yakka (mustaqil) ishlatilmaydigan fe'llar: *aldab-suldab, yig'lab-siqtab, yamab-yasqab, qolgan-qutgan.*

Asosiy adabiyotlar

1. Mengliyev B.R. Hozirgi o'zbek tili. Morfemika. Derivatsiya. Morfologiya. II qism. Qarshi-2005.
2. Abuzalova M.Q. Hozirgi o'zbek tili. Morfologiya, 1-qism. Mustaqil so'z turkumlari. (Ma'ruza matnlari). Buxoro-2003.
3. Nurmonov A., Shahobiddinova Sh., Iskandarova Sh. va boshqalar. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. Morfologiya.-T.: Yangi asr avlodi. 2001.- 182 b.
4. O'zbek tili grammatikasi. I tom. Morfologiya. Max.muh. G'.A.Abdurahmonov va boshq. T.: Fan, 1972.-610 b.
5. Zamonaviy o'zbek tili: Morfologiya\ Mualliflar jamoasi. Max. muh. H.G'.Ne'matov va boshqalar. T. Mumtoz so'z, 2008.
6. Sayfullaeva R.R., Mehliyev B.R. va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. O'qv qo'llanma.-T., Fan va texnologiya,2009. -416.
7. Ne'matov H., Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. -T.: O'qituvchi. 1995.-127 b.
8. Musulmanova N.R. Grammatik shakllarda kategorial, yuondosh va hamroh ma'no (zamon va mayl kategoriyalari misolida) Filol.fan.nomz...diss. -Toshkent, 2007.-116 b.

Yordamchi adabiyotlar

1. Mengliyev B.R. Morfologik vositalarning ma'noviy xususiyatlari va sintaktik imkoniyatlari: Filol. fan. nomz ... diss. Buxoro. 1995, - 144 b.
2. Nigmatov X.G. Funktsionalnaya morfologiya tyurkoyazchnx pamyatnikov XI-XII vv. -T.: Izd. Fan, 1989.-191 s.
3. Nigmatov X.G. Vkluychennoe tretye v morfologicheskoy sisteme tyurkskix yazkov// Sov.tyurkologiya. 1976. - №3. -S. 31-36.
4. Shahobiddinova Sh. Grammatik ma'no talqini haqida: Filol.fan.nomz... .diss. -Samarqand, 1993.-152 b.
5. Bahriddinova B.M. Fe'l lug'aviy shakllari tizimi (tur kategoriyasi) Filol.fan.nomz...diss. -Samarqand, 2002.-146 b.
7. Shukurov O. Harakat tarzi shakllari paradigmasi. Filol. fan. nomz ... diss. Avt. Qarshi. 2005, - 22 b.

MAVZUNI MUSTAHKAMLASH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Fe'l va kesimlik munosabati haqida gapiring.
2. Fe'lning asosiy LMGLariga izoh bering.

3. Fe'llarda so'zshakllarning turlari deganda nimani tushunasiz?
4. Tafakkur fe'llariga misollar keltiring.
5. Fe'l yasalishi tizimining o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?

7-MAVZU: FE'LLARNING TASNIFLOVCHI VA VAZIFADOSH SHAKLLARI

Reja:

1. Fe'l tasniflovchi kategoriyalari haqida umumiy ma'lumot.
2. Nisbat kategoriyasi.
3. Bo'lishli-bo'lishsizlik kategoriyasi.
4. Harakat tarzi kategoriyasi.
5. O'zgalovchi kategoriyasi.
6. Fe'lining harakat tabiatini ko'rsatuvchi shakllari.
7. Sintaktik kategoriyalarning fe'llarda voqelanishi.

Mavzu bo'yicha tayanch tushunchalar: nisbat, bo'lishli-bo'lishsizlik, harakat tarzi, o'zgalovchi, zamon, mayl, shaxs-son shakllari.

Fe'l tasniflovchi kategoriyalari haqida umumiy ma'lumot. Fe'lining tasniflovchi kategoriyalari faqat shu turkumga xos grammatik shakllar sistemalaridir. Ular nisbat, o'zgalovchi, harakat tarzi, bo'lishli-bo'lishsizlik shakllaridir. Fe'l kesimlik yoki nokesimlik vazifasida bo'lishidan qat'i nazar ushbu shakllardan birida bo'lishi shart. Ular fe'l leksemaning lug'aviy ma'nosini modifikatsiya qilish vazifasini bajaradi. Tasniflovchi shakllar orasida nisbat fe'l leksemani modifikatsiya qilish darajasi jihatidan boshqalaridan ustuvorlikka ega. Shu boisdan nisbat fe'lni boshqa so'z turkumlaridan ajratib turuvchi asosiy morfologik belgi sanaladi. O'zgalovchi shakllari, nisbat shakllaridan farqli o'laroq, fe'lining nokesimlik vazifasi uchun xoslangan. O'zgalovchi kategoriyasining umumlashgan grammatik ma'nosi fe'lni kesim vazifasidan tashqarida boshqa, ya'ni hokim so'zlar bilan bog'lash vazifasini bajarishidir.

Tarz ma'nosi fe'llarda ifodalanishi ham, ifodalanmasligi ham mumkin. Masalan, *o'qidi* fe'lida u nol darajada bo'lsa, *o'qib chiqdi* so'zshaklida namoyon bo'lgan. Bo'lishli-bo'lishsizlik shakli haqida ham shunday fikrni aytish mumkin. Biroq bo'lishli-bo'lishsizlik shakli bilan kesimlik kategoriyasining tarkibiy qismi bo'lgan tasdiq-inkor kategoriyasini farqlash lozim. Tasdiq-inkor kesim vazifasida keluvchi barcha so'zlar uchun xos bo'lsa, bo'lishli-bo'lishsizlik fe'lining barchasi uchun xos bo'lgan grammatik xususiylikdir. Boshqacha aytganda, bo'lishli-bo'lishsizlik fe'lining nokesimlik, tasdiq-inkor esa barcha mustaqil so'zlarning kesimlik shaklidir. Quyida ularning har biri alohida-alohida ko'rib o'tiladi.

Nisbat kategoriyasi haqida umumiy tushuncha. Nisbat kategoriyasi harakatning subyekt (bajaruvchi)ga munosabatini ifodalaydi. Bu munosabat maxsus grammatik shakllar bilan yuzaga chiqadi. Masalan, *Shoir she'r yozdi* gapida ega bevosita ish-harakatning bajaruvchisi bo'lib, bajaruvchi va harakat munosabati nol shaklli aniq nisbat bilan ifodalgan; *o'qituvchi bolaga kitobni o'qitdi* gapida harakatning bevosita va bilvosita bajaruvchisi (o'qituvchi bilvosita, bola esa bilvosita bajaruvchi) farqlangan. *Dovul chalindi* gapida harakat bajaruvchisi noaniq, majhuldir. Demak, nisbati o'zgarishi bilan fe'ning bajaruvchisida ham o'zgarish yuz beradi. Nisbat kategoriyasi fe'ning bo'sh subyekt valentligini to'ldirib, uni nutqqa moslaydi.

Hozirgi o'zbek tilida fe'ning beshta nisbati ajratiladi: *aniq nisbat, o'zlik nisbati, orttirma nisbat, birgalik nisbati, majhul nisbat*.

Aniq nisbat. Bu nisbatda subyektga munosabat fe'ning lug'aviy ma'nosi orqali ifodalanadi va shakl UGMsi «harakatning ega bilan ifodalgan shaxs yoki predmet tomonidan bajarilishi yoki bajarilmasligini bildirish»dir: *bildi, ko'rdi, so'radi, aytdi, qaytdi* kabi. Bu nisbatdagi fe'l o'timli (*oldi*) yoki o'timsiz (*uxladi*) bo'lishi mumkin.

Nol shakl UGMsida o'zi mansub kategoriyaning mohiyati-ni boshqalariga nisbatan to'laroq aks ettiradi. Ma'lumki, fe'ning barcha shakllarini ikkiga – kategoriya ichidagi shakllarning o'zaro ziddiyatida aniq bir belgiga ega bo'lgan belgili shakllarga (masalan, aniq nisbatdan boshqa nisbat shakllari) va bu ziddiyatda aniq belgiga ega bo'lmagan shakllarga (masalan, aniq nisbat shakli) ajratish mumkin. Birinchi guruh shakllar o'zlari mansub kategoriyaning UGMsida aniq bir ko'rinishni «xususiyashtirib» oladi. Ikkinchi guruh shakllarida xususiyashtirma noaniq bo'ladi. Ikkinchi guruh shakllari (bizningcha, aniq nisbat) o'zi mansub kategoriyaning umumiy namoyandasi bo'ladi. Shuning uchun ular matn va sharoit talabi bilan boshqa shakllar ma'nosini ifodalashi mumkin. Aniq nisbat ham belgisiz shakl sifatida boshqa nisbat shakllari o'rnida bema'lol qo'llanaverishi mumkin. Yuqorida biz bunga aniq nisbatdagi fe'l (masalan, *hayajonlanmoq*) dan o'zlik nisbati ma'nosi uqilib turishi misolida amin bo'lgan edik.

O'zlik nisbati. O'zlik nisbati asosan **-(i)n**, ba'zan **-(i)l** ko'rsatkichi yordamida o'timli fe'llardan hosil bo'ladi. **-(i)sh** affiksi o'zlik nisbati hosil qilishda kammahsuldir: *kerishdi, joylashdi, qorishdi* kabi so'zshakllardagina buni kuzatish mumkin. O'zlik nisbati UGMsi «harakatning subyekt va obyektini birlashtirish, o'timli fe'lni o'timsiz fe'lga aylantirish»dir.

Ayrim hollarda grammatik shakl o'zlik nisbatniki bo'lsa-da, bu shakl harakatning bajaruvchiga qaytishini, bajaruvchi ham harakat obyektini ekanini bildirmaydi. *Bir mahal G'ulomjon tuyukdanerinib chiqayotgan tutunga qarab so'zlandi.* (M.Ism.) *So'ng uzun do'nglik ortiga o'tib, ko'rinmay ketdi.* (P.Qod.) *Yigit ko'zini yashirishga joy topolmay qiynaldi.* (S.Ahm.) *Davlatbekovning tug'ilgan qishlog'i Bodomzor bu erdan o'n bir chaqirim pastda.* (P.Qod.) O'zlik nisbati shakli o'timli fe'lni o'timsiz fe'lga aylantiradi.

O'zlik nisbat shakli har qanday o'timli fe'ldan ham yasalavermaydi. Masalan, *o'qi, hayda, kes, ek, min, tik, sug'or* kabi fe'llardan o'zlik nisbati hosil qilinmaydi. Shuningdek, orttirma nisbatdagi o'timli fe'llardan ham o'zlik nisbati hosil qilinmaydi.

Semantikasida ma'noviy siljish ro'y berayotgan o'zlik nisbati shakliga ega fe'llar bu nisbatdan xoli qaralishi lozim. Yuzlari semizlikdan tirsillagan Arabboy **kerilgan** bir holda so'radi. (P.Tur.) Bu qishloqda Avazning eng **ochilib** gaplashadigan tengdoshi shu Zamonali edi. (P.Qod.) Bunday hol ayrim mualliflarning ba'zan nisbatni so'z yasalishi sifatida qarashlariga sabab bo'ladi.

Shaklning to'laonli o'zlik nisbati ekanligi yoki emasligini aniqlashda boshqariladigan so'z yordam beradi. Aslida o'zlik nisbatdagi fe'l o'timsiz bo'lganligi sababli tushum kelishigidagi fe'l bilan bog'lanmaydi. Ayrim hollarda bu shakldagi fe'l bilan boshqacha hol kuzatiladi. Masalan, *choponini yopindi* birikuvida o'zlik nisbat shaklidagi fe'l tushum kelishigidagi fe'lni boshqarmoqda. Demak, bunda nisbat shakli bo'lsa-da, mazkur nisbatga tegishli ma'no mavjud emas. Ma'no va shakl yaxlit emas ekan, bu birikuvda o'zlik nisbatini qidirish ma'qul emas.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, o'zlik nisbatida harakat subyekti «subyekt-obyekt» qiyofasiga kirib, avvalgi obyekt yo'qoladi. Qiyoslang: *Salim kiyimini kiydi – Salim kiyindi*. Birinchi gapda *Salim* subyekt, *kiyim* obyekt, ikkinchi gapda obyekt yo'q, *Salim* esa «subyekt-obyekt»dir.

Orttirma nisbat. Orttirma nisbat shakllari quyidagilar:

-dir (-tir): *chizdir, yondir, urintir.*

-gaz (-qiz, -g'az, -g'iz, -kaz, -kiz, -qaz, -qiz): *ko'rgaz, kirgiz, turg'iz, yutqiz, o'tqaz, ketkiz, yurg'az.*

-(i)t: *o'qit, ishlat, tugat, boshlat, yurit, kirit.*

-iz: *oqiz, tomiz, emiz.*

-ir: *bitir, uchir, pishir, qochir, ochir, shoshir, oshir, botir, qotir.*

-ar: *chiqar, qaytar.*

-sat: *ko'rsat.*

Orttirma nisbat UGMsi «harakat bajaruvchisini orttirish, jarayonga «ortiqcha» bajaruvchini kiritish va o'timsiz fe'lni o'timli fe'lga aylantirish»dir. Orttirma nisbatda ish-harakatning subyekti ortib, ular bevosita subyekt va bilvosita subyektga ajraladi. *Salim o'qidi. Salim ukasini o'qitdi*. Birinchi gapda subyekt bitta. Ikkinchi gapda ular ikkita bo'lib, *Salim* bilvosita, *ukasi* bevosita bajaruvchilardir. Bevosita subyekt unchalik ahamiyatli bo'lmaydi, shuning uchun u ko'p hollarda ifodalanmay qolaveradi.

Orttirma nisbat shakli fe'lga birdan ortiq qo'shilishi mumkin. Bunda avvalgi bevosita subyekt bilvosita subyektga aylanib ketaveradi: *Salim to'ladi. Salim ukasiga to'latdi. Salim ukasiga to'lattirdi*. Jumla g'alizligi kelib chiqmasligi uchun keyingi gapdagi bevosita subyekt tushirib qoldirilgan.

Orttirma nisbat shakli fe'l semantikasida ma'noviy siljish ro'y berib, unga xos morfema ajralmaydigan holga kelib qolishi ham mumkin: *tuzatmoq, surishtirmoq, solishtirmoq, yaratmoq. Uyg'on, yupan, erkalatmoq, (dalil, misol) keltirmoq* tipidagi fe'llar ham shular jumlasidandir.

Orttirma nisbat shakli o'timsiz fe'lni o'timli fe'lga aylantiradi.

Majhul nisbat. Majhul nisbat *-(i)l* va *-(i)n* shakllari yordamida hosil qilinadi: *yuvildi, tozalandi, aytildi, gapirildi, olindi* kabi. Bu nisbatli fe'l «subyektsizlashadi», aniqrog'i, obyekt ustuvorlashib, ega vazifasiga o'tadi, mantiqiy obyekt grammatik ega maqomini oladi. *Bu erda chetan bilan o'ralgan mol qo'rasi bor* edi. (P.Qod.) *Boboxo'ja domla ishdan bo'shatildi*. (P.Tur.)

Majhul nisbat asosan o'timli (*o'ralgan, yig'ilgan, sochilgan, terilgan*), qisman o'timsiz (*bo'shatilganq, tushilgan, borilgan*) fe'llardan hosil qilinadi. O'timsiz fe'llardan yasalganda egasiz gap (shaxssiz fe'l) hosil bo'ladi: *Bu ko'cha bilan ikki-uch yuz odim yurilgach, qishloq guzariga etiladi*. (H.Shar.) *Rasmi, yomon xotindan qochiladi, zamona shum bo'lsa, yaxshi xotindan ham qochar ekan kishi*. (A.Qah.) Ba'zi hollarda majhul nisbatda qo'llanishi lozim bo'lgan fe'l aniq nisbatda bo'lsa ham, majhul nisbat ma'nosi ifodalanadi: *Anchagina yurgach, o'ng tomonda paxsa uy ko'zga tashlanadi*. (S.Nur.) Bunda shakl va ma'no muvofiqligi yo'q. Shuning uchun nisbatni aniqlashda qaysi nisbat shakli yoki qaysi nisbat ma'nosi bor tarzidagi muqobil savollardan biri qo'yilishi kerak. Bir-biriga bog'langan kontakt holatdagi ikki fe'ldan ikkinchisigina majhul nisbatda bo'ladi: *Bu dori spirtida ivitilib, qiyom qilib ichiladi*. (N.Saf.) *Eshakka teskari mindirib sazoyi qilindi*. (M.Ism.)

O'zlik va majhul nisbatlar omonimik xususiyatga ega. Masalan, *osildi, tashlandi, to'kildi* fe'llarining o'zlik yoki majhul nisbatda ekanligi qurshovda ma'lum bo'ladi.

Birgalik nisbati. Birgalik nisbat *-(i)sh* affiksi yordamida hosil qilinib, uning UGMsi «harakatni bajarishda bajaruvchining birgalashuvi»dir.

Birgalik nisbati asos fe'l boshqaruviga oddiy vositali to'ldiruvchini ko'makchili vositali to'ldiruvchiga aylantirish darajasida o'zgarish berishi mumkin.

Birgalik nisbat shaklida «birgalik yordamlashish» va «birgalik-ko'plik» oraliq grammatik ma'nolari farqlanadi. «Birgalik-ko'plik» ma'nosi uchun fe'llarning o'timli-o'timsizligi ahamiyatsiz. *Kattalar o'sha erda. Arz qil, yordam berishadi, yo'l-yo'riq ko'rsatishadi*. (P.Tur.) «Birgalik-yordamlashish» ma'nosi voqelanishi uchun esa shakl o'timli fe'llarni tanlaydi. *Bola dadasiga er haydashdi, ekin ekishdi*. (S.Nur.)

Ba'zan ko'plik shakli ham nutqiy ortiqchalik sifatida birgalik nisbat shakli ustiga «qavatlanadi». *Sharofat xolaning so'zlariga zavqlanib kulishdilar*. (N.Saf.) *Ona-bola uzoq yig'lashdilar, ko'z yoshlari bitguncha bo'zlashdilar*. (A.Qod.)

Xulosa sifatida aytish mumkinki, nisbat kategoriyasi UGMsi «harakatning bajaruvchiga munosabatini ifodalash» bo'lib, bu kategorial ma'noga «o'timli-o'timsizlikka munosabat» yondosh ma'no sifatida qorishadi.

Demak, nisbat kategoriyasi lug'aviy shakl hosil qiluvchi kategoriya sifatida fe'l leksema sememasini subyekt valentiligi va o'timli-o'timsizlik nuqtayi nazaridan modifikatsiya qiladi.

Bo'lishli-bo'lishsizlik kategoriyasi. Bo'lishli-bo'lishsizlik fe'lining asosiy belgilaridan biridir. Chunki har qanday fe'l nutqda yo bo'lishli, yo bo'lishsiz shaklda bo'ladi. Bo'lishli shakl yuz bergan /berayotgan/beradigan, bo'lishsiz shakl esa yuz bermagan/bermayotgan/bermaydigan harakatni ifodalaydi. Bo'lishli-bo'lishsizlik ma'nosini ifodalashda geterogen (har xil) tabiatli, ya'ni turli sathga mansub lisoniy birliklar ishtirok etadi. *-ma, -may, -maslik* morfologik ko'rsatkichlaridan tashqari, *na* nomustaqil so'zi ham ishtirok etadi. Ayrim adabiyotlarda shuningdek, *yo'q, emas* inkor ifodalovchi so'zlarni ham shu siraga kiritadilar. Bu fikrga qo'shilib bo'lmaydi. Chunki zikr etilgan so'zlar fe'l kesim vazifasida kelgandagina inkor ifodalaydi va bu ma'noni ifodalash uchun fe'l bilangina cheklanmaydi. To'g'ri, nutqimizda *kelgani yo'qligini bilmayman* tipidagi qurilmalarda *yo'q* so'zi ishtirok etadi. Biroq bu qurilma *Kelgani yo'q* predikativ sintagmasining transformatsiyasidir. Demak, baribir, *yo'q* so'zi kesimlikning inkor shakli bo'lib qolaveradi.

Emas inkor shakli haqida ham shunga o'xshash fikrni aytish mumkin. Ba'zan undan qiyoslanayotgan ikki harakatdan sifatdosh, ravishdosh yoki harakat nomi bilan ifodalangan harakatning inkorini ifodalash uchun foydalanilishi aytiladi: *Kulib emas, jiddiy gapirdi. Qarashi emas, kulishi chiroyli*. Bunday qurilmalar ham predikativ sintagmaning qisqaruvi natijasidir: *Kulib gapirdi emas, jiddiy gapirdi. Qarashi chiroyli emas, kulishi chiroyli*.

Bo'lishli-bo'lishsizlik kategoriyasining UGMsi «harakatning sodir bo'lish/bo'lmasligini ko'rsatish»dir. Bu kategoriyaning semantik qiymati bo'lib, uning sintaktik tomoni o'ta kuchsiz. Chunki u o'zi birikayotgan so'zning birikish imkoniyatiga juda oz ta'sir qiladi (ya'ni uning *hech, hech qachon* birliklari bilan birikuviga olib keladi, xolos).

Bo'lishlilik nol shakl orqali ifodalanadi. Bu nol shakl ham boshqa kategoriyalar nol shakllari kabi xususiyatga ega bo'lib, bo'lishlilikni ham ifodalashi mumkin. Masalan, *YOzadi-ya, yozadi* («yozmaydi» ma'nosida).

-ma affiksi fe'lining tushangan va sifatdosh shakllarida bo'lishsizlikni ifodalash uchun ishlatiladi. *Sevgi menga bo'ylama, Mehrling bilan siylama*. (M.YUsof.) *Bu erlarga nega keldim men, qiziqmasam unut chiroyga*. (A.Orif.) *O'qimagan odam, yurmagan mashina*.

Bo'lishsizlik fe'lining harakat tarzi shakllarida uch xil qo'llanadi: 1) etakchi fe'lga qo'shiladi: *yozmay tur*; 2) ko'makchi fe'lga qo'shiladi: *yoza ko'rma*; 3) har ikkalasiga qo'shiladi: *yozmay qo'yma*. Uchinchi ko'rinishda shakliyma'noviy nomuvofiqlik yuz berib, bo'lishsiz shakl bo'lishlilikni ifodalaydi.

-may/masdan bo'lishsizlik ko'rsatkichi fe'lining ravishdosh shakliga xosdir. Uni ravishdosh shakli sifatida ajratishning talay omillari bor. Masalaga tarixiylik nuqtayi nazaridan yondashilsa, uning *-ma+y* tarkibli emasligi oydinlashadi. Turkiy tillarning butun tarixi davomida O'rxun-Enisey yodgorliklaridan tortib XV asrgacha bu tillarda bo'lishsiz ravishdosh shakli *-mazib, -madin, -mayin* va h.lar ko'rinishida bo'lgan. O'zbek tilidagi *-may* qo'shimchasidagi y mana shu qadimiy *-mazib, -madin, -mayin* qo'shimchasi tarkibidagi ikki tish oralig'ida talaffuz etiluvchi *z* va uning boshqa turkiy tillardagi qimmatdoshi bo'lgan *d, t* ga nisbat beriladi. Demak, *-may* qo'shimchasi *-mazib, -madin, -mayin* qo'shimchasi tarkibidagi *-ib, -in* qismlarining tushib qolishi natijasida hosil bo'lgan. Tadqiqotchilar fikriga ko'ra, *-may* bo'lishsizlik shaklidagi *-y* tovushi bilan *o'qiy* so'zidagi *-y* boshqa-boshqa manbalardan kelib chiqadi: *o'qi-ya – o'qiy, bar-mazib – bor-may*. Ko'rindiki, *bormaydi, o'qimaydigan* fe'l shakllaridagi *-ma* va *-y* qo'shimchalari alohida-alohida grammatik ko'rsatkich-lardir. Bunda *-ma* bo'lishsizlik, *-y* esa kelasi zamon shaklidir.

Fe'ning harakat nomi uchun bo'lishsiz shakl *-maslik* ko'rsatkichidir: *ketish-ketmaslik, aytish-aytmaslik, ko'rinmoq-ko'rinmaslik* kabi.

Demak, bo'lishli-bo'lishsizlik kategoriyasining UGMsi «harakatning sodir bo'lish/bo'lmasligini fe'l birikuvchanligiga kuchsiz ta'sir ko'rsatish asosida ifodalash» bo'lib, bu UGM *-ma, -may/masdan, -maslik* ko'rsatkichlari orqali ifodalanadi.

Bo'lishli-bo'lishsizlik fe'lga nisbatchalik mutlaq va doimiy belgi emas. Chunki nisbatini yo'qotgan fe'llar (*ko'ra, osha*) fe'llikdan chiqib ketadi. Lekin fe'ning ayrim shakllari, xususan, maqsad ravishdoshi (*o'qigani, borgani*), ayrim harakat tarzi shakllari (*yiqilayozdi, tugatayozdi*) to'laqonli fe'l bo'lsa-da, bo'lishsiz shaklda yuzaga chiqmaydi. Bu bo'lishli-bo'lishsizlik kategoriyasi fe'l tasniflovchi kategoriyalari sirasida nisbat kategoriyasidan keyin turishini bildiradi.

Harakat tarzi kategoriyasi. **Harakat tarzi kategoriyasi haqida umumiy ma'lumot.** An'anaviy o'zbek tilshunosligida harakat tarzi shakllari morfologik kategoriya sifatida qaralmas edi va bu hodisaga nisbatan *ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi, ko'makchi fe'l* atamaları ishlatilar edi. Xo'sh, harakat tarzi shakllari, harakat tarzi kategoriyasi atamalarining qabul qilinishiga sabab nima?

Birinchidan, harakatning tarzi faqat ko'makchi fe'l bilangina emas, [ravishdosh shakli+ko'makchi fe'l] morfologik qolipi asosida yuzaga chiqadi. Ko'makchi fe'l ushbu shaklning bir qismidir, xolos. Shu boisdan ilmiy tadqiqotlar hamda darslik va grammatikalarda ko'makchi fe'l ma'nosi haqida so'z ketganda uning ravishdosh shakli yordamida yuzaga chiqishi ta'kidlanadi.

Ikkinchidan, *ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi* atamasidagi *qo'shilma* unsuri so'z birikmasidan teng munosabatlilik belgisi asosida farqlanuvchi *so'z qo'shilmasi (olma va anor, kitob va daftar, gulu lola)* sintaktik hodisasi bilan insbiy omonimlik kasb etadi. Holbuki, harakat tarzi sintaktik emas, balki morfologik hodisadir.

Uchinchidan, harakat tarzi shakllari morfologik kategoriyalarga berilgan ta'rifga «sig'adi».

Lisoniy birikmalar umumiylik xususiyatiga ega bo'lar ekan, manbalarda ular uch guruh qoliplari asosida shakllanishi ko'rsatiladi:

1. Yasama so'zlar qolipi;
2. So'z birikmasi qolipi;
3. Gap qolipi.

Bulardan yasama soʻzlar qolipi lisoniy derivatsion qolip sifatida til sathlarining soʻz yasalishi boʻlimida qoldirilib, sintaktik qolip sifatida soʻz birikmasi va gap qoliplari olinadi. Biroq tekshirishlarda [ravishdosh shakli+koʻmakchi feʻl]=harakat tarzi qoliplari eʼtibordan chetda qoldiriladi. Maʼlumki, [ravishdosh shakli+feʻl] qolipi orqali feʻlli birikmalar ham yuzaga keladi va bu qolip koʻplab nutqiy hosilalarni birlashtiradi. Mazkur soʻz birikmalariga shakldosh turuvchi va umumiylik xususiyatiga ega boʻlgan harakat tarzi shakli qolipi ham lisoniy morfologik qolip sifatida ajratilishi mumkin. Masalan, oʻqiy oladi, borib koʻr va topa qol misollaridagi farqlar eʼtibordan soqit qilinganda, lisoniy morfologik umumiylik sifatida [ravishdosh shakli+koʻmakchi feʻl] qolipi tiklanadi. Bunda lisoniy morfologik qolip oʻzining shakliy va mazmuniy tomonlariga ham ega boʻlib, [ravishdosh shakli+koʻmakchi feʻl]=harakat tarzi qolipining chap qismi uning shakliy tomonini tashkil etsa, oʻng qismi esa uning mazmuniy tomoniga tegishli boʻladi.

[ravishdosh shakli+koʻmakchi feʻl] qolipi barcha harakat tarzi shakllari uchun yagona lisoniy morfologik qolip boʻlsa-da, ichki boʻlinishlarda esa kichik qoliplarga ajraladi:

1. Birikish doirasi tor harakat tarzi shakllari: *-a/y+bor, -(i)b+bit (bitir), -(i)b+et, -a/y+ket, -(i)b+oʻl, -a/y+koʻr, -(i)b+bogʻ, -(i)b+boshla, -(i)b+ur, -a/y+tur, -(i)b+tuga.*

2. Birikish doirasi keng harakat tarzi shakllari: *-a/y+boshla, -(i)b+yot, -(i)b+tur, -(i)b+yur, -(i)b+oʻtir, -(i)b+bor, -(i)b+kel, -(i)b+boʻl, -(i)b+chiq, -(i)b+oʻt, -a/y+ol, -(i)b+ol, -(i)b+ber, -(i)b+qol, -a/y+qol, -(i)b+qoʻy, -(i)b+ket, -(i)b+yubor, -(i)b+tashla, -(i)b+sol, -a/y+sol, -(i)b+tush, -(i)b+koʻr, -(i)b+qara, -a/y+bil, -a/yoz, -a/y+ber.*

Endi esa oʻzi birikuvchi feʻl leksemalarga qoʻshilib, soddalashish holatidagi harakat tarzi shakllarini kuzatamiz.

1. Qoʻshimchalashayotgan harakat tarzi shakllari: *-a/y+ber, -a/yoz, -a/y+ol, -(i)b+yubor.*

2. Qoʻshimchalashgan harakat tarzi shakli: *-a/y+yot.* Shuningdek, nutqda etakchi feʻllarga ravishdosh shakllarisiz juftlashgan holatda birikuvchi koʻmakchi feʻllar soni 6 ta boʻlib, ular quyidagilar: *ol, ber, qol, qoʻy, ket, tashla.* Nutqda yozdi-*oldi*, aytdi-*qoʻydi* juftlashuvchi shakllari bilan birgalikda *tashladi-vordi* kabi koʻmakchi feʻllar ham uchrab turishi mumkin. Bunday misollar, asosan, soʻzlashuv uslubiga xos boʻlib, maʼlum bir hududda kuzatiladigan holatlardir.

Morfologik shakllarning umumiy va xususiy maʼnolarini farqlashda, asosan, ikki holat koʻzga tashlanadi:

a) umumiy grammatik maʼnoni tiklash;

b) tilning yaxlit tizim sifatida namoyon boʻlishi.

Grammatik shakllar haqida fikr yuritilganda, odatda, qoʻshimchalar, harakat tarzi shakllari, shuningdek, koʻmakchilar kabi yordamchi soʻzlar tushuniladi. Holbuki, ular GM (grammatik maʼno) ifodalashning asosiy, ammo mutlaq yagona boʻlmagan shakllaridir. Ayni bitta maʼnoni turli: lugʻaviy, sintaktik, morfologik... birliklar ham ifodalashi mumkin.

Harakat tarzi kategoriyasining ichki boʻlinishlari. Harakat tarzi shakllarining UGMsini ochishda, kategorial xususiyatlari va paradigmatic munosabatlarini oydinlashtirishga ularning tarkibli, yaʼni [qoʻshimcha+feʻl leksema] tuzilishga ega ekanligi ham maʼlum darajada monelik qilishi tabiiy. Chunki bunda masalani murakkablashtiruvchi bir necha holat mavjud:

1) shaklda uni oʻziga biriktirayotgan leksemaning ham, ravishdosh shaklining ham, shuningdek, koʻmakchi feʻlning maʼnolari ham qorishgan holda voqelanib, umumiy tarz maʼnosining koʻrinishini murakkablashtirishi;

2) harakat tarzi shaklini hosil qilishda ishtirok etayotgan koʻmakchi feʻllar maʼnolarining mustaqil qoʻllanishidagi lugʻaviy maʼnolari bilan aloqasining mavjudligi va bu aloqaning turli daraja va koʻrinishlarda ekanligi;

3) ravishdosh koʻrsatkichlarining ham, koʻmakchi feʻllarning ham maʼnoviy murakkabligi, serqirra mohiyatlilik harakat tarzi shaklining ham koʻp maʼnoliligini keltirib chiqarishi va shaklni ayni bir maʼno ifodalovchi vosita sifatida muayyan paradigмага kiritish imkoniyatining cheklanganligi.

Maʼlum boʻladiki, harakat tarzi shakllari garchi “tarz” umumiy grammatik maʼnosi ostida birlashsa-da, ularni boshqa grammatik kategoriyalarda boʻlgani kabi shakllardan kelib chiqqan holda paradigmatic tahlil qilish imkoni cheklangan. Shu boisdan harakat tarzi shakllari paradigmasi lisoniy tizim sifatida tahlilga tortilar ekan, “xususiylikdan umumiylikka” yoʻnalishida emas, balki “umumiylikdan xususiylikka” tamoyili asosida ish koʻrmoq lozim boʻladi.

Harakat tarzi shakllarining XGMLari ham bevosita nutq bilan bogʻliq boʻlib, ular faqat nutqiy hosilalardagina oʻzining XGMLarini yuzaga chiqaradi. Harakat tarzi shakllarining UGMsi esa bevosita kuzatishda berilmagan boʻlib, tayyorlik, umumiy, majburiylik, barqarorlik kabi xususiyatlarga ega. Harakat tarzi shakllarining UGMsi xususiyliklarning umumiy xossalari sifatida mazkur xususiyliklarda yashaydi va ular orqaligina nutqda reallashadi.

Harakat tarzi shakllarining xususiylashuvi umumiy grammatik maʼnoning muayyan xossalari asosida shakllanadi. Har qanday hodisa koʻplab mohiyatlar zarralaridan iborat boʻlganligi sababli, nutqda qoʻllanilgan muayyan soʻzshaklda turli UGMlarning XGMLari sifatida yuzaga chiqqan zarralar mavjud boʻlib, ular nutqiy alohidalik soʻzshakllarda shunday zich birlashganki, koʻp hollarda ularni bir-biridan ajratish qiyin boʻlib qoladi.

Miqdoran ellikdan ortiq shaklni oʻz ichiga qamrab olgan harakat tarzi shakllari, aytilganidek, “tarz” umumiy grammatik maʼnosi ostida birlashadi. Bu umumiylik muayyan nutqiy qoʻllanishlargacha bir necha oraliq bosqichlarni bosib oʻtadi. Birinchi boʻlinishi ikki aʼzoli boʻladi: “jarayonlilik” va “qobiliyat”. Ikkinchi boʻlinish - oraliqlanishda “jarayonlilik” oraliq maʼnosi “ish-harakatning boshlanishi”, “ish-harakatning davomiyligi”, “ish-harakatning tugallanganligi” quyi oraliqlanishlariga ega boʻladi. “Qobiliyat” oraliq maʼnosi “qodirlik” va “sinash” parchalariga boʻlinadi. Oʻz navbatida ikkinchi oraliq maʼnolar yana parcha-lanadi.

Maʼlumki, oʻzbek tilida shu kungacha eng katta morfologik paradigma sanalgan zamon kategoriyasi 18 aʼzodan iborat. Hajman undan-da katta boʻlgan, qariyb 50 ga yaqin aʼzoni oʻz ichiga olgan harakat tarzi shakllari paradigmasini “tarz” umumiy grammatik maʼnosi ostida birlashtirish mumkin. Bu holat quyidagi jadvalda aks etgan (4 - jadval).

Harakat tarzi kategoriyasi fe'l tasniflovchi kategoriyalari sirasida nisbat va bo'lishli-bo'lishsizlikdan keyin joylashadi. Chunki fe'lning bu kategoriyaga munosabati doimiy emas. Aniqrog'i, barcha fe'llarda tarz ma'nolaridan biri voqelanishi shart emas.

O'zgalovchi kategoriyasi. Fe'lga xos shunday grammatik shakllar borki, ular fe'lni kesimlikdan boshqa turkumlarga (*-(a)y, -(i)b, -gach, -guncha, -gancha, -ganda, -gani, -may/masdan* shakllari ravishga, *-gan, -ayotgan, -adigan/ydigan* sifatga, *-moq, -ish, -uv* otga) xos vazifalarga xoslaydi. Shunga ko'ra, ular uch guruh – ravishdosh, sifatdosh va harakat nomi shakllariga ajratiladi. Bu shakllar fe'lga nutqda o'zga turkum xossalarini «yopishtirganligi» uchun bir butun holda ***o'zgalovchi kategoriyasi*** atamasi bilan nomlanadi.

Ma'lumki, o'zgalovchi, garchi bunga o'zbek tili qurilishida etarli asos va ehtiyoj bo'lishiga qaramay, alohida kategoriya sifati-da ajratilmagan. Biroq ularning tarkibiy qismlari, ichki shakllari bo'lgan ravishdosh, sifatdosh, harakat nomi ayrim manbalarda kategoriya sifatida qaraladi. Shuning uchun turkiyshunoslikda «harakat nomi kategoriyasi», «sifatdosh kategoriyasi», «ravishdosh kategoriyasi» kabi atamalarni uchratish mumkin. Haqiqatan ham, o'zgalovchining turlari bo'lgan bu «kategoriya»lar ma'lum bir umumiy ma'no (ravishdoshda «fe'lni fe'lga bog'lash va unga ravishlik xususiyatini berish», sifatdoshda «fe'lni otga bog'lash va unga sifatlik xususiyatini berish», harakat nomida «fe'lga otlik sintaktik va semantik xususiyatlarini berish») va ularning parcha-lanishlarini ko'ramiz. Chunki an'anada grammatik kategoriya «ikki yoki undan ortiq o'zaro oppozitsiyada turuvchi, bir-birini taqozo va, o'z o'rnida, inkor qiluvchi, bir grammatik ma'no tagida birlashadigan grammatik shakllar tizimi» sifatida ta'riflab kelindi. Bu ta'rifga muvofiq, boshqa kategoriyalar shakllari kabi harakat nomining kamida uchta (*-moq, -ish, -uv*), sifatdoshning ba'zan uch, ba'zan besh (*-gan, -ayotgan, -adigan, -uvchi, -ar*), ravishdoshning oltita (*-ib, -a/y, -gach, -guncha, -gani, -gach*) shakli ajratiladi. Xo'sh, bular haqiqatan ham tom ma'noda harakat nomi, sifatdosh, ravishdosh shakllarimi? Buning uchun ular faqat shu turlarga xos UGMni xususiylashtirish, juz'iyashtirish lozim. Masalan, harakat nomi shakllari alohida ko'rinishlarda uning «ot turkumiga xos bo'lgan sintaktik va ma'noviy vazifalarni bajarish», UGMsini xususiylashtirganda edi, uni alohida kategoriya sifatida ajratish mumkin bo'lur edi. Agar ravishdosh, sifatdosh, harakat nomining ma'noviy va vazifaviy jihatlari o'zlari mansub kategoriyalar (ravishdosh, sifatdosh, harakat nomi) ning umumiy ma'nolari va sintaktik imkoniyatlari (UGMsi)ga mansub xususiylashmalar bo'lmasa, shu bilan birgalikda, o'z zotiga xos xususiyat bilan emas, balki boshqa, «begona» kategoriyalar ma'nolari bilan bir-biridan farqlansa, unda ularning alohida kategoriya ekanliklari xususida so'z yuritish maqbul emas. Chunonchi, sifatdosh shakllari bir-biridan zamon kategoriyasi ma'nolari asosida farqlansa, demak biz qayd qilgan shakllar uning alohida shakli emas, balki bir sifatdoshning zamon kategoriyasi ma'nolari asosida farqlanuvchi ko'rinishlari – variantlaridir. Bunday holni ravishdosh shakllarida ham kuzatish mumkin. Chunki ravishdosh shakllarining bir-biridan zamon, tasdiq/inkor, payt, maqsad kabi qator ma'nolar bilan farqlanishi zamon, tasdiq/inkor, modallik kategoriyalari ma'nola-rining tajallilanishi evaziga sodir bo'ladi. Bunday holni boshqa kategoriyalarda ham ko'rish mumkin. Masalan, *yo'zay, yo'zgin, yo'zsin* kabi so'zshakllardagi grammatik ko'rsatkichlar buyruq-istak maylining turli shakllarimi yoki bir shakllarning shaxs/son kate-goriyasi ma'nosi bilan farqlanuvchi variantlarimi degan savolga javob aniq. Demak, ayonki, garchi buyruq-istak mayli shakllari qatorida olti va undan ko'p shakllar, aniqrog'i, ko'rinishlar mavjud bo'lsa ham, ularning har biri bu mayl umumiy ma'nosini xusu-siylashtirishga eams, balki uni shaxs-son kategoriyasi ma'nolari bilan murakkablashtirgan holda voqelanitirishga xizmat qilayotgan-ligi uchun, aniqrog'i, shakllar bu mayl uchun zotiy bo'lmagan ma'no asosida farqlanayotganligi uchun buyruq-istak mayli alohida kategoriya sifatida qaralmaydi.

Ko'rinadiki, ravishdosh, sifatdosh va harakat nomi o'zaro o'zgalovchi kategoriyasining «fe'lni boshqa so'zlarga bog'lash va fe'lga otga xos vazifalarini berish» UGMsini «fe'lni fe'lga bog'lash» (ravishdosh) , «fe'lni otga bog'lash» (sifatdosh) va «fe'l-ga ot vazifasini berish» (harakat nomi) tarzida xususiylashtiradi. Ularning ichki shakllari esa boshqa kategoriyalar ma'nolari asosida farqlanadi va bu tizim (paradigma)lar kategorial ahamiyatga ega emas.

Demak, o'zbek tilida ravishdosh, sifatdosh va harakat nomi kategoriyalari emas, balki turli ko'rinishlarga ega bo'lgan uch shakldan iborat bitta o'zgalovchi kategoriyasigina mavjud.

Ravishdosh shakli va uning variantlari. «Fe'lni fe'lga bog'lash» UGMsiga ega bo'lgan ravishdosh shakli *-(a)y, -(i)b, -gach, -guncha, -gancha, -ganda, -gani, -may/masdan* kabi variant shakllarga ega. Bu variant shakllar o'zaro quyidagi tajalli ma'nolari asosida xarakterlanadi:

<i>-(a)y</i>	-	davomli harakatning holat tusini ifodalash;
<i>-(i)b</i>	-	davomli/davomsiz harakatga holat tusini ifodalash;
<i>-may/masdan</i>	-	bo'lishsiz harakatga holat tusini berish.
<i>-gach</i>	-	harakatning boshlanish paytini ko'rsatish;
<i>-ganda</i>	-	harakatning sodir bo'lish paytini ko'rsatish;
<i>-guncha</i>	-	harakatning tamom bo'lish paytini ko'rsatish;
<i>-gancha</i>	-	harakatlarning bir paytdaligini ko'rsatish;
<i>-gani</i>	-	harakatga maqsad ma'nosini berish;
<i>-may/masdan</i>	-	bo'lishsiz harakatga holat tusini berish.

Aytilganidek, barcha variant shakllar uchun umumiy «fe'lni fe'lga bog'lash» sintaktik vazifasi xosdir.

Ko'rinadiki, variant shakllardan uchtasida turli xil holat, qolgan oltitasida esa har xil payt ma'nosi ifodalangan.

-(a)y, -(i)b shaklli ravishdoshlar bajaradigan vazifalarining xilma-xilligi bilan ajralib turadi. Bu shaklli ravishdoshlar ko'pincha *boshlamoq, chiqmoq, qolmoq, ko'rmoq, yubormoq* kabi fe'llar bilan birikib keladi. Ko'p hollarda ravishdoshli birikuvlar fe'lning harakat tarzini hosil qilish uchun xizmat qiladi: *o'qib chiqdi, berib yubordi*. Bunda faqat shakl mavjud bo'lganligi uchun mazkur shaklli so'zshakl (*o'qib, berib*) ni shakl va ma'no yaxlitligi sifatida ravishdosh deb bo'lmaydi.

Ravishdosh shakllari ma'noviy munosabatlarini kuzatish natijasida amin bo'lish mumkinki, *-gani* va *-guncha* hokim fe'l ifodalagan harakatdan keyin sodir bo'luvchi jarayonni anglatadigan ravishdosh hosil qiluvchi shakllar sirasiga kiradi. Modallikning kuchli darajada ifodalanishi va harakatlar bajaruvchilarining umumiyliги belgisi bilan *-gani* shakli bu belgiga ega bo'lmagan *-guncha* shaklidan farqlanadi.

Payt ma'nosini namoyon qilganda *-(i)b* va *-gach* shaklli ravishdoshlar harakat bajaruvchisiga munosabat jihatdan qarama-qarshituradi. Mazkur ma'noni ifodalashda *-i(b)* shaklli ravishdosh bilan undan keyin keluvchi hokim fe'llarning bajaruvchisi bitta bo'ladi. *Ikromjon maxorkasini o't oldirib bo'lib, javob berdi.* (S.Ahm.) *-gach* shaklli ravishdoshli qurilmalarda esa ravishdosh va hokim fe'l bajaruvchilari turlicha bo'lishi mumkin. *Ikromjon maxorkasini o't oldirib bo'lgach,* (Ikromjon yoki boshqa kimdir) *javob berdi.*

Ravishdosh shakllarining umumiy oppozitiv munosabatlari quyidagicha:

«Fe'lni fe'lga bog'lash» umumiy sintaktik vazifasi bilan birlashuvchi ravishdosh shakllari «hokim fe'ldan anglashilgan harakatning sodir bo'lish paytini ifodalash» belgisi ostida ajraladi. *-a/y, -(i)b, -gancha, -may/masdan, -gani* shakllarida bu belgi majhuldir. *-gach, -guncha, -ganda* shakllarida esa ifodalangan.

-a/y, -(i)b, -gancha, -may/masdan, -gani shakllarining «ravishdosh va u bog'langan hokim fe'l ifodalagan harakatlarning bir vaqtdaligini ko'rsatish» belgisiga munosabati turlichadir. Mazkur belgi *-gancha, -a/y* shakllarida ifodalangan. Chunki bu shaklli ravishdosh va undan keyingi hokim fe'l anglatgan harakatlar bir vaqtda ro'y beradi: *kutgancha o'tirardi, kuta-kuta charchadi* kabi. *-gani* shaklli ravishdosh va u bog'langan fe'l anglatgan harakatlar turli vaqtda ro'y beradi: *ko'rgani keldi, aytgani ketdi* kabi. Shuning uchun ular mazkur belgiga salbiy munosabatda deyiladi. *-(i)b, -may/masdan* shakllarida belgi yuzaga chiqishi ham, chiqmasligi ham mumkin. Qiyoslang: *shoshilib gapirdi, shoshilmasdan gapirdi* (harakatlar bir vaqtda yuz bergan), *o'qib javob berdi, o'qimasdan javob berdi* (avval o'qish, keyin javob berish harakati yuz bergan). Bu hol ushbu shakllarning mazkur belgiga majhul, noaniq munosabatda ekanligini ko'rsatadi.

-a/y, -gancha shakllari «ravishdosh ifodalagan harakatning takroriy emasligi» belgisi bilan farqlanadi. Bu belgiga munosabat *-gancha* shaklida ijobiy va *-a/y* shaklida majhuldir. Bu quyidagilar bilan izohlanadi. *O'qigancha kelardi* birikuvida ravishdosh ifodalagan harakat takror-takror yuz bermaydi. *kelisopni qo'ya chopdi* birikuvida *-a/y* shakli bir martalik harakatni ifodalaydi. *o'qiy-o'qiy charchadi* birikuvida esa ravishdosh ifodalagan harakat takrorlanuvchi, davomiydir. *-a/y* shaklli ravishdosh, odatda, takror qo'llanadi, ayrim hollarda takror bo'lmagan holda ishlatilishi mumkin.

-gach, -guncha, -ganda shakllari o'zaro «harakatning chegarasini ifodalash» belgisi bilan farqlanadi. *-gach* shaklli ravishdosh ifodalagan harakat hokim fe'l ifodalagan harakatdan oldin yuz beradi: *borgach, aytaman. -guncha* shaklli ravishdosh ifodalagan harakat hokim fe'l ifodalagan harakatdan keyin yuz beradi: *borguncha aytaman. -ganda* shaklli ravishdosh ifodalagan harakat bilan hokim fe'l ifodalagan harakat bir paytda yuz beradi: *ko'rganda ko'rishguncha.*

Ravishdosh shakllarining tavsiflangan ma'noviy xususi-yatlari uning UGMsi tarkibidagi yondosh ma'nolar hisoblanadi.

Sifatdosh shakllari va uning turlari. O'zgalovchi kategoriyasining tarkibiy qismi bo'lgan sifatdosh nutqda fe'llarni otlarga (ba'zan fe'llarga) bog'lash vazifasini o'tashga ixtisoslash-gan. Bu vazifa barcha sifatdosh shakllari uchun mutlaq zotiy mohiyatdir.

Sifatdoshlar tabiatan «fe'lni fe'lga bog'lash» belgisi noto'liq ziddiyatning majhul, noaniq uzvidir. Bu ziddiyatda ravishdosh kuchli a'zo hisoblanadi. Sifatdoshlar, asosan, fe'lni otga, qisman fe'llarga (masalan, *mast qiladigan kulishi, dilni vayron qiladigan yig'lashi* kabi) bog'lash vazifasini bajaradi. Shuningdek, bu shakl ba'zan analitik, perifrastik shakllar tarkibida ham fe'lni fe'lga bog'lashi mumkin.

Sifatdoshlarning sintaktik imkoniyatlari asosida uning ma'noviy xususiyatlari yotadi. Bu ma'noviy xususiyat – fe'l anglatgan harakat yoki harakat natijasini narsa/predmetning belgisi sifatida nutqda voqelantirish. Shuning uchun tilshunoslar sifatdoshlarni sifat va fe'l oralig'ida turgan so'zlar sifatida baholaydi. Mana shu jihati bilan ular ravishdoshlardan tubdan farq qiladi. Ravishdoshlar o'zgalashish jarayonida fe'lning lug'aviy ma'nosini o'zgartirmay, unga faqat tobelovchi sintaktik vazifa yuklasa, sifatdoshlar fe'ldagi dinamik belgini barqarorlashtirib, uning lug'aviy ma'nosini ko'proq modifikatsiya qiladi.

O'zbek tilshunosligida quyidagi sifatdosh shakllarini ajratish urf bo'lgan:

-gan;
-(a)r;
-(u)vchi;
-mish;
-ajak;
-asi/gusi.

-(a)r shakli mavjud darslik va adabiyotlarda umumzamon, doimiylik ma'nolarini ifodalovchi (*aytar gap, ketar odam*) sifat-dosh shakli sifatida qaraladi. Lekin bu shaklning kammahsulligi va ko'proq sifatarga yaqin turishi o'zbek tilshunoslari tomonidan e'tirof etilgan. Chunki «uning yordamida sifatdosh hosil bo'lishi o'zbek tilida juda kam uchraydi. Mazkur ko'rsatkich yordamida qo'llanuvchi ayrim so'zlar fe'ldan ko'ra sifatarga juda yaqin turadi: *oqar suv, so'nmas hayot* kabi. Hozirgi-kelasi zamon fe'lining keladi, ishlaydi va keladigan, ishlaydigan tipidagi shakli kelib chiqqach, bu shakl yordamida yasaluvchi sifatdosh hozirgi-zamon fe'lga aylangan». Demak, *-(a)r* shaklini tarixiy sifatdosh shakli sifatida qarashga to'la asos bor.

-*mish* o'zbek tili tarixida tom ma'nodagi sifatdosh bo'lib, bu shaklga «perfekt kesim orqali anglashilgan harakatga nisbatan amalga oshirilgan, sodir bo'lgan harakat» ma'nosini ifodalash xos bo'lgan. Lekin til taraqqiyotining keyingi bosqichi va hozirgi vaqtda o'zbek adabiy tili uchun me'yor emasligi bilan xarakterlanadi. O'g'iz tillari va o'zbek tilining o'g'iz shevalariga xos bo'lgan bu shaklni o'zbek adabiy tilida uchratmasligimiz uni sifatdosh shakli sifatida qarashga imkon bermaydi.

-(*u*)*vchi* shakli o'zbek struktur tilshunosligida sifatdoshlar-dan keskin farq qiluvchi ismi foil yasovchi sifatida baholanganligi uchun unga sifatdosh shakllari qatoridan o'rin berilmadi.

-*ajak*, -*asi/gusi* shakllari to'la arxaiklashgan sifatdosh ko'rsatkichlaridir.

Demak, tom ma'nodagi sifatdosh shakli sifatida mazkur qatorda -*gan* qoladi. Ma'lumki, -*gan* zamon ma'nosini ko'rsatuvchi va -*gan* shaklining variantlari sifatida qaraluvchi -*yotgan*, -*adigan/ydigan* shakllariga shu ma'nosi bilan o'tmaydi. Har uchala shakl zamon ma'nosi bilan farqlanganligi va bu zamon kesimga nisbatan belgilanuvchi nisbiy zamonga aylanganligi sababli, ularni sifatdosh shaklining zamon bilan farqlanuvchi ko'rinishlari sifatida qarash maqsadga muvofiqdir.

Demak, sifatdosh shakli -*gan*, -*yotgan*, -*adigan/ydigan* ko'rinishlariga ega.

Sifatdoshning bu uch ko'rinishi o'zaro «fe'lni otga va qisman fe'lga bog'lash» UGMsiga birday ega bo'lganligi sababli quyida ularning faqat ma'noviy tomoniga e'tibor qaratamiz.

-*gan* ko'rsatkichi bilan shakllangan sifatdoshning ma'no-viy xususiyatlari asosida keyingi fe'ldan anglashilgan harakatdan ilgari sodir bo'luvchi harakatni predmetning atributiv belgisi sifatida ifodalash yotadi. Lekin sifatdosh ifodalagan harakat nutq momentigacha sodir bo'lmagan bo'lishi mumkin. Masalan, *Jon xotin, men borguncha shu xatni olib borgan bolani o'ldirib yubor.*(Ert.) Bu shaklli ravishdosh ifodalagan harakat davomiy (*Sochiga bitta-ikkita oq oralagan xotin chiqib eshikni ochdi*) bo'lishi ham mumkin.

To'rt holat fe'li - *yot*, *tur*, *o'tir*, *yur* fe'llariga qo'shilgandagina ham shakl ushbu ma'no bilan bo'ladi. Bu, albatta, fe'lning lug'aviy ma'nosiga bog'liq holda yuz beradi.

-*yotgan* shaklining ma'noviy mohiyati davomiy harakatni narsa/shaxsning atributiv belgisi sifatida berishdir. Misollar: *Nay ovozi kelayotgan tepaning oldiga etdim.* (S.Ayn.) *U ho'l o'tin vishillab yonayotgan o'choqqa tikildi.* (P.Tur.) Bu shakldagi davomiylik, hozirgi zamon ma'nosi, asosan, shakldagi -*yot* formantining ma'noviy xususiyatlari asosida bo'ladi. Chunki *yot* fe'li kesimdan anglashilgan harakat bilan bir vaqtda yuz bergan davomiy harakatni ifodalaydi. Ma'lumki, -*gan* shakliga bajarilgan, o'tgan zamonga oid harakatni ifodalash xos bo'lib, *yotgan* shaklli sifatdoshda zamon va davomiylik ma'nosini ifodalashni -*yot* formanti butunlay o'z zimmasiga olgan va -*gan* shakli hissasiga faqat atributiv belgi ekanlikni ko'rsatish va bog'lash vazifasi qoladi.

-*adigan/ydigan* shaklining ma'noviy mohiyati doimiy harakatni narsaning atributiv belgisiga aylantirishdir. Bu shaklning bunday xususiyatga egaligi uning tarkibiy qismi bo'lgan -*adi* formantining qadimda holat fe'li (*ardi*)bo'lganligiga borib taqaladi. Holat esa, albatta, davomiydir. Xuddi *yotgan* shaklida bo'lgani kabi, -*adigan/ydigan* shaklida ham asosiy ma'noni ifodalash mas'uliyati shaklning -*adi* qismiga yuklatilgan bo'lib, -*gan* qismida esa xarakatni statiklashtirish va fe'lni hokim so'zga bog'lash vazifasi qoladi. Misollar: 1. *Eng yaxshi o'qiydigan zehnli bolalarni doskaga chiqarish kerak.* 2. *Bu akam bilan Ustaxo'janing kata o'g'li turadigan xona ekan.*

Sifatdosh shakllarining ma'noviy munosabatlari quyida-gicha. Shakl UGMsida kategorial ma'no «fe'lni fe'l yoki otga bog'lash» bo'lib, undagi yondosh ma'no «fe'lga sifatlik (atributiv) belgisini berish»dir. Shakl turlari «tegishli keyingi fe'ldan anglashilgan harakatdan oldin sodir bo'lish» belgisi asosida farqlanadi. -*gan* shaklida mazkur belgi ijobiydir. -*yotgan*, -*adigan/ydigan* shakl turlarining bu belgiga munosabati majhul. Chunki ularning asosiy xususiyati tegishli fe'ldan anglashilgan harakatdan keyin yoki u bilan bir vaqtda sodir bo'lish bo'lsa-da, ba'zan kontekst talabi bilan oldin yuz bergan harakatni ifodalashi ham mumkin. Misol: *Ishlayotgan kishilarni keyinchalik mukofotga taqdim etasiz.* -*adigan/ydigan* shakl turining «doimiylik» belgisi ham uni mazkur belgiga befarq, majhul, noaniq munosabatli qilib qo'yadi.

Demak, ma'lum bo'ladiki, sifatdoshlar ham ravishdoshlar kabi o'z mikrosistemi ichida sifatdoshlik (harakatni barqaror-lashtirish, fe'lni otga va qisman fe'lga bog'lash) belgilarini muayyanlashtirish, ixtisoslashtirish jihatidan emas, balki zamon, tarz kabi sifatdoshlardan o'zga kategoriyalarning ma'nolarini ifodalashga ixtisoslashishi jihatdan farqlanadi. -*gan*, -*yotgan*, -*adigan/ydigan* qo'shimchalari turli xil sifatdoshlar emas, balki o'zgalovchi kategoriyaning shakli sifatida namoyon bo'ladigan bitta sifatdosh shaklining boshqa kategoriyalarga xos tajalli ma'nolar bilan farqlanuvchi ko'rinishlaridir.

Harakat nomi shakli va uning turlari. O'zbek tilshunosligida harakat nomi shakli sifatida quyidagi ko'rsatkichlar farqlanadi:

-*moq*;

-(*i*)*sh*;

-*maslik*.

-(*u*)*v*;

-*ganlik*;

Bu shakllar sirasida -(*u*)*v*, -*ganlik* shakllarining keng iste'molli va jonli nutqqa xos emasligi ularni to'la ma'nodagi harakat nomi shakli sifatida qarashga monelik qiladi.

-*moq* shakli nisbatan kam qo'llanadi va harakat nomining adabiy til ko'rinishi, lug'at shakli sifatida qaraladi: Bosmachilar-ning vahshiyliги odamlarga ma'lum: odamlarni *kesmoq*, *osmoq*, *tiriklay kuydirmoq*. (S.A.) Bu harakat nomining boshqa shakllari-dan uslubiy qo'llanilishi bilangina farqlanadi.

-(*i*)*sh* affiksli harakat nomi quyidagi ma'nolarga ega:

a) harakatning nomi, atamasi: **Ketishi** ham, *ketmasligi ham noma'lumligini aytdi.* (Mirm.)

b) ish, mashg'ulot ma'nosi: *shudgorlash, o'g'itlash, ishlash;*

v) odatdagi ot ma'nosida: *chopish, jilmayish, kelish, ketish.*

Bu shakl *-lik* qo'shimchasi bilan ko'p hollarda adabiy tilning diniy ko'rinishida uchraydi: *aytishlik, kelishlik, borishlik* kabi.

Harakat nomining bo'lishsiz shakli *-maslik* ko'rsatkichi orqali hosil qilinadi: *bormaslik, kelmaslik* kabi.

Harakat nomi otga xos barcha sintaktik vazifalarda kela oladi.

O'zgalovchi kategoriya shakllari bo'lmish ravishdosh, sifatosh ma'noviy va sintaktik jihatlarning darajasi bilan farqlanadi. Bu darajali ziddiyatning belgisini «lug'aviy ma'noni o'zgalash» tashkil etadi. Bu ravishdoshda kuchsiz, sifatoshda o'rtacha va harakat nomida kuchlidir. Agar belgi «sintaktik munosabatni ifodalash» tarzida bo'lsa, ravishdosh kuchsiz, sifatosh yana o'rtacha, ravishdosh kuchli a'zo sifatida yuzaga chiqadi. Demak, sifatoshda ma'noviy va sintaktik o'zgalash o'zaro muvofiqdir.

Fe'ning harakat tabiatini ko'rsatuvchi shakllari. Fe'ning harakat tabiatini ko'rsatuvchi shakllari tilshunoslikda *nokategorial shakllar* deb yuritiladi. Aytilganidek, biror butunlikka kirmaydigan lisoniy birlik bo'lishi mumkin emas. Buni shu kungacha *-la, -kila (gila/g'ila/qila), -(i)nqira, -(i)msira* shakllari sirasida *ko'makchi fe'l* atamasi ostida nokategorial shakllar sifatida o'rganib kelingan grammatik ko'rsatkichlar siste-masining kategorial tabiati ochilib, nokategorial shakllar tizimidan chiqarilganligining o'zi ham isbotlaydi. Demak, har qanday shakl biror grammatik kategoriya tarkibida yashaydi.

Fe'ning harakat tabiatini ko'rsatuvchi shakllari bo'lgan *-la, -kila (gila/g'ila/qila), -(i)nqira, -(i)msira* ko'rsatkichlariga xos kategorial xususiyatlar tilshunosligimizda hali etarli darajada o'rganilmaganligi, ochilmaganligi sababli biz ularni alohida kategoriya sifatida qaramaymiz. Ularning kategorial xususiyatlarini ochish yoki biror kategoriyaga munosabatini oydinlashtirish tilshunosligimiz oldida turgan vazifalardandir.

Fe'ning bu sintetik shakllari harakatning turli tomondan tavsifini beradi. Shu asosda ularni ikki guruhga bo'lish mumkin:

Harakatning davomiyligini, takroriylikni ifodalovchi shakl. Fe'ning bu shakli unga *-la, -kila (gila/g'ila/qila)* affikslarini qo'shish orqali hosil qilinadi: *ishqa-ishqala, sava-savala, turt-turtkila, cho'z-cho'zg'ila, yugur-yugurgila, tort-tortqila, tep-tepkila* tarzida.

Bu shakllarning *-la* yoki *-kila (gila/g'ila/qila)* ekanligi ham munozaralidir. Quyidagi misollarga diqqat qiling: *O'n uch yildan beri seni so'roqlayman, do'stim.* (N.Foz.)ertadan buyon YOrmat ... Chuqurlarga tuproq solib **tepkilaydi.** (O.) *Shamol quturib ko'cha yoqasidan daraxt shoxlarini tortqilab* silkitar, ulardan *duv-duv yomg'ir tomchilari to'kilardi.* (S.Abd.) Bu misollarda ajratilgan so'zshakllardagi *-la, -qila, -kila* ko'rsatkichlari manbalarda harakat tavsifi shakllari sifatida beriladi. Biroq *so'roqla* so'zshaklida *-la* so'z yasovchi, *tepkila, tortqila* so'zlarining morfemik tarkibi *tep+ki*(ot yasalgan)+*la, tort+qi* (ot yasalgan)+*la* emasmi deb mulohaza yuritish ham foydadan xoli bo'lmaydi.

Harakatning kuchsiz darajasini ko'rsatuvchi shakl *(i)nqira, -(i)msira* affikslari yordamida hosil qilinadi: *oqar-oqarinqira, qo'rq-qo'rqinqira, kul-kulimsira* kabi.

Nazarimizda, fe'ning harakat tabiatini ko'rsatuvchi shakllarini hosil qiluvchi qo'shimchalarni harakat tarzi kategoriyasi tarkibida o'rganish maqsadga muvofiq. Bu shakllar harakatning tarzini ifodalashi hech kimda shubha uyg'otmaydi. Ular sintetik shakl hosil qiluvchi ko'rsatkichlar sifatida esa harakat tarzi kategoriyasining sintetik-analitik shakllaridan ajralib turadi. Biroq masalaga tilda geterogen shaklli kategoriyalarning ham mavjudligi asosida yondashilsa, uning echimiga kelish osonlashadi.

Fe'llarning tuzilishiga ko'ra turlari. Fe'llar tuzilishiga ko'ra *sodda* va *murakkab* bo'ladi. Sodda fe'llar bir o'zakli bo'ladi: *o'qi, bor, ishlar, turtkila.* Murakkab fe'llar o'z o'rnida uchga bo'linadi: a) *juft fe'llar*; b) *takroriy fe'llar*; v) *qo'shma fe'llar.*

Egalik kategoriyasi. Aytilganidek, EK barcha mustaqil so'z turkumlari uchun umumiy kategoriya. Uning fe'l turkumida yuzaga chiqishiga misollar: *uning aytgani, bizning bormaganimiz, qizlarning kelgani.* Fe'lda EKning «keyingi mustaqil so'zni oldingi mustaqil so'zga bog'lash» UGMsini «keyingi fe'lni oldingi mustaqil so'zga bog'lash» tarzida xususiyashtiradi.

Biz quyida EKning fe'lda voqelanish xususiyatlaridan ayrimlariga to'xtalamiz.

EK ikkinchi a'zosi *-gan* sifatosh shaklida keluvchi qurilmalar tarkibida voqelanadi: *nimalar bo'layotganini, shabada yurmayotganidan, kimdir kelayotganini.* Misollar: *Uning zamirida katta tarbiya yotganini bilmay qolamiz.* (J.Abd.) *Bu gap asosan qaysi maqsadda aytilayotganini tushunishga urinardi.* (J.Abd.) *Mannop bilan Nodir ham tungi smenaga tushganligini bilgandan keyin...* (J.Abd.) Bunda tobe birlik belgisiz qaratqich kelishigidadir: *katta tarbiya (ning) yotgani, gap(ning) aytilayotganini, Mannop bilan Nodir(ning) tushganligini.*

Bu qurilmalarni unga o'xshab ketuvchi *reja bajarilganida* ko'rinishidagi qurilmalardan farqlash lozim.

birinchi tur qurilmalarda qaratqich kelishigining belgisiz shaklini belgili shakliga aylantirish mumkin: *yigit kelganini –yigitning kelganini.* Ikkinchi tur qurilmani bunday shaklga keltirib bo'lmaydi: *reja bajarilganida – rejaning bajarilganida.* Bunda *-ning* shakli ortiqcha;

birinchi tur qurilmada egalik affiksidan oldin *-lik* substantiv shakl yasovchisini qo'shish mumkin (demak, bunda bosh kelishik emas, balki qaratqich kelishigi qatnashadi): *yigit – yigitning kelganligini.* Ikkinchi tur qurilmada *-lik* substantiv shakl yasovchisini qo'shib bo'lmaydi.

Birinchi tur qurilmada obyekt ma'nosi ifodalanib, u to'ldiruvchi yoki ega bo'lib keladi: *kelgani –nima?, kelganini – nimani?, kelganidan – nimadan?* Ikkinchi tur qurilmadan esa payt, shart ma'nolari ifodalanib, shunga ko'ra u o'rin kelishiklaridan biri shaklini olib, hol bo'lib keladi: *reja bajarilganida.*

Ikkinchi uzvi harakat nomi bo'lgan qurilmalar: *Dushman samolyotlari o'q yog'dirib turishiga qaramay, hammasi ro'yobga chiqishiga, qalb boshqacha hissiyot bilan tepishini* kabi. Misollar: *Bularning hammasi keyin dilrabo qo'shiqday bo'lib qolishini hali bilmaydilar.* (J.Abd.) *Ko'z oldida askarlar dushman ustiga balo-qazoday yopirishlari kecha boshladi.* (J.Abd.)

Bu qurilmani ham unga o'xshab ketuvchi *suv qaynashi bilan* kabi qurilmadan farq qilish lozim. Chunki bu birikmalarda ham belgisiz qaratqich kelishigi mavjud.

birinchi tur qurilmalarda qaratqich kelishigining belgisiz shaklini belgisi shakliga aylantirish mumkin: *samolyotlarning o'q yog'dirib turishi, qalbning hissiyot bilan tepishi, hammasining qo'shiqday bo'lib qolishi* kabi. Ikkinchi tur qurilmani bunday shaklga keltirib bo'lmaydi. Bunda *–ning* shakli ortiqcha bo'ladi.

brinchi tur qurilmada obyekt ma'nosi ifodalanib, u to'ldiruvchi yoki ega bo'lib keladi: *turgani* –nima?, *turganini* – nimani?, *turganidan* – nimadan? Ikkinchi tur qurilma *suv qaynashi bilanda* ta'kidlangan xususiyat yo'q.

Eslatma. *Men aytganim yo'q, u borganim yo'q* tipidagi qo'llanishlarga nazar tashlasak, unda egalik ma'nosi yo'qolib, shaxs-son ma'nosi kuchayganligi ko'rinadi. Aftidan, egalik qo'shimchalari bu o'rinda boshqa omillar va vositalar bilan birgalikda kesimni shakllantirishga xizmat qilgan. Bu misollardagi *men, u* so'zlarida *–ning* affiksi bordek tuyuladi. Ammo qolipning sinxron holatida ega va kesim orasida uni qidirish ma'qul emas. Shuning uchun uni EKga nisbat berib bo'lmaydi.

Kelishik kategoriyasi. KK fe'llarda EK bilan dialektik yaxlitlikda voqelanadi. Ya'ni KK ko'rsatkichini qabul qiluvchi fe'lda undan oldin egalik affiksi bo'lishi shart: *o'qiganimni, o'qiganimdan, o'qiganimga, borishimga, borishimda* kabi. KK fe'lining asosan tuslanmagan shakllarida yuzaga chiqadi. KK dagi fe'llar bir qarashda tuslangan fe'ldak tasavvur uyg'otadi. Masalan, *Barcha ayb mening borganligimda*. Bunda egalik qo'shimchasi qaralmish fe'lni qaratuvchiga bog'lamoqda, ega emas. Gapning egasi *ayb* so'zi bo'lib, kesimda shaxs-son kategoriyasining III shaxs, birlik shakli mavjud. EKning shakli esa I shaxs birlikdir.

KK dagi fe'l gapning barcha bo'laklari vazifasida kela oladi: ega: *Mening borganim – sening borganing*; hol: *Achchig'i chiqqanidan yig'ladi*; to'ldiruvchi: *Borganidan uyaldi*; aniqllovchi: *Borishining siri nimada?* kesim: *Hamma gap ishlamaganida*.

KK dagi fe'l matndan kelib chiqib: a) «harakatning obyektlashishi»; b) «payt»; v) «sabab»; g) «evaz» kabi ma'nolarni anglatadi: a) *Salimning borganini aytmoq, o'quvchining o'qiganini so'ramoq*; b) *kelganida gapirdi, yurganida o'ylamoq*; v) *achchig'i chiqqanidan yig'ladi, quvonganidan gapirolmay qoldi, gapirganiga uyaldi*; g) *ishlamaganiga gap eshitdi; bormaganiga afsuslandi*.

Bu sirani birikuvchi so'zlardan anglashilgan voqeliklarning munosabatiga qarab ancha davom ettirish mumkin. KK UGMSidagi «oldingi so'zni keyingi so'zga bog'lash» kategorial ma'no fe'l turkumida «oldingi fe'lni keyingi so'zga bog'lash» tarzida xususiytlashadi.

Asosiy adabiyotlar

1. Mengliyev B.R. Hozirgi o'zbek tili. Morfemika. Derivatsiya. Morfologiya. II qism. Qarshi-2005.
2. Abuzalova M.Q. Hozirgi o'zbek tili. Morfologiya, 1-qism. Mustaqil so'z turkumlari. (Ma'ruza matnlari). Buxoro-2003.
3. Nurmonov A., Shahobiddinova Sh., Iskandarova Sh. va boshqalar. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. Morfologiya.-T.: Yangi asr avlodi. 2001.- 182 b.
4. O'zbek tili grammatikasi. I tom. Morfologiya. Max.muh. G'.A.Abdurahmonov va boshq. T.: Fan, 1972.-610 b.
5. Zamonaviy o'zbek tili: Morfologiya\ Mualliflar jamoasi. Max. muh. H.G'.Ne'matov va boshqalar. T. Mumtoz so'z, 2008.
6. Sayfullaeva R.R., Mehglyev B.R. va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. O'qv qo'llanma.-T., Fan va texnologiya,2009.-416.
7. Ne'matov H., Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. -T.: O'qituvchi. 1995.-127 b.
8. Musulmanova N.R. Grammatik shakllarda kategorial, yuondosh va hamroh ma'no (zamon va mayl kategoriyalari misolida) Filol.fan.nomz...diss. -Toshkent, 2007.-116 b.

Yordamchi adabiyotlar

1. Mengliyev B.R. Morfologik vositalarning ma'noviy xususiyatlari va sintaktik imkoniyatlari: Filol. fan. nomz ... diss. Buxoro. 1995, - 144 b.
2. Nigmatov X.G. Funktsionalnaya morfologiya tyurkoyazchnx pamyatnikov XI-XII vv. -T.: Izd. Fan, 1989.-191 s.
3. Nigmatov X.G. Vkluychennoe tret'ye v morfologicheskoy sisteme tyurkskix yazkov// Sov.tyurkologiya. 1976. - №3. -S. 31-36.
4. Shahobiddinova Sh. Grammatik ma'no talqini haqida: Filol.fan.nomz... .diss. -Samarqand, 1993.-152 b.
5. Bahriddinova B.M. Fe'l lug'aviy shakllari tizimi (tur kategoriyasi) Filol.fan.nomz...diss. -Samarqand, 2002.-146 b.
7. Shukurov O. Harakat tarzi shakllari paradigmasi. Filol. fan. nomz ... diss. Avt. Qarshi. 2005, - 22 b.

MAVZUNI MUSTAHKAMLASH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Fe'ling harakat tabiatini ko'rsatuvchi shakllariga misollar keltiring va ularning eskicha atamasi bilan qiyoslang.
2. Fe'l nisbati shakllarini misollar asosida sanang.
3. Harakat tarzi shakllari qoliplari nechta? Ularni hosil qilishda ishtirok etadigan ko'makchi fe'llarni sanang. Misollar bilan asoslang.

4. O'zgalovchi kategoriyasi nima?
5. Sintaktik kategoriyalarning fe'llarda voqelanishi nimalardan iborat?

8-MAVZU: OT SO'Z TURKUMI. OTNING TASNIFLOVCHI LUG'AVIY VA SINTAKTIK SHAKLLARI

Reja:

1. Ot va uning UGMsi.
2. Otning UGM parchalanishiga ko'ra turlari.
3. Atoqli va turdosh ot.
4. Muayyan va mavhum ot.
5. YAkka va jamlovchi ot.
6. Otlarning yasallishi
7. Otning morfologik belgilari va tasniflovchi kategoriyalari.
8. Otning xususiy lugaviy shakllari.
9. Otlarda sintaktik kategoriyalarning voqelanishi.

Mavzu bo'yicha tayanch tushunchalar: *atoqli va turdosh, sanaladigan va sanalmaydigan, shaxs va narsa, aniq va mavhum otlar, kichraytirish, erkalash, shaxsiy baho, son shakllari, sodda, qo'shma, juft, takroriy va qisqartma otlar.*

Ot va uning UGMsi. *Kim, nima, qae* so'roqlariga javob bo'lib, mavjudot, narsa, joy, voqea, jarayonni atovchi leksik birliklar ot deyiladi. «Borliq yoki uning parchasini predmet sifatida atash» ot turkumining UGMsidir. Bunda *predmet* tushunchasi mantiqiy emas, balki grammatik mohiyatga ega. Mantiqan jonsiz va bevosita sezgi a'zolariga ta'sir etuvchi narsalar predmet deyiladi. Grammatikada esa u keng ma'noda tushuniladi, «mav-judlik» mohiyatiga ega deb qaraladi.

Ot so'z turkumi sifatida o'ziga xos morfologik paradig-malarga, so'z yasallish tizimiga, xoslangan sintaktik pozitsiyalariga ega.

Otning UGM parchalanishiga ko'ra turlari. Otlarni ma'no jihatidan turlicha tasnif qilish mumkin. Bu o'rinda otlarning grammatik xususiyatlarini muayyanlashtiruvchi semantik belgilar asosga olinadi. Otlar quyidagi semantik xususiyatlariga ko'ra tasnif qilinadi:

Bir turdagi predmetlarning birining nomini yoki shu turdagi predmetlarning umumiy nomini bildirishiga ko'ra.

Kim yoki *nima* so'roqlariga javob bo'lishiga ko'ra.

Sanalish-sanalmasligiga ko'ra.

Otlar borliqdagi bir turdagi predmetlardan birining nomini yoki shu turdagi predmetlarning umumiy nomini bildirishiga ko'ra, *atoqli* va *turdosh* otlarga bo'linadi.

Atoqli va turdosh ot. Atoqli otlar bir xil predmet yoki hodisalarning birini ajratib ko'rsatishga xizmat qiladigan ikkilamchi nomdir. Masalan, *bola* bir turdagi predmet (shaxs) larning umumiy va birlamchi nomi. *Sherzod* ana shu bir xil predmet(shaxs)lardan birini ajratib ko'rsatish uchun xizmat qiladigan va *bola* atamasidan keyin qo'yilgan ikkilamchi nomdir.

Atoqli otlar quyidagi lug'aviy mavzuviy to'ra (LMT) larga ega:

1. Kishilarning ismi, familiyasi, taxallusi: *Ikrom, Otabek, Jumayev, Xudoynazarov, Imomzoda.*
2. Jo'g'rofiy nomlar: *O'zbekiston, Dehqonobod, Hisor, Tanxozdaryo.*
3. Tashkilot, muassasa, korxona nomlari: *Qarshi universiteti, Xalq ta'limi vazirligi, «Nasaf ziyosi» jurnali.*
4. Samoviy yoritqichlar nomlari: *Mushtariy, Zuhro, YU piter, YArqiroq.*
5. Tarixiy hodisalar nomlari: *Mustaqillik kuni, Loy jangi, Boston choyxo'rligi.*
6. Hayvon nomlari: *Boychibor, Brendi, Yo'lbars.*
7. Mahsulot nomlari: *Siltama (ovqat), Qoraqum (shokolad) CHiyali yaxnasi.*
8. Ilohiy tushunchalarni ifodalovchi nomlar: *Alloh, Do'zax, Iso, Buroq.*

Atoqli otlar matndan, nutq vaziyatidan uzilgan holda atash ma'nosiga ega bo'lmaydi, faqat kontekstda reallashadi. Masalan, *Sanam* so'zining atoqli yoki turdosh ekanligi shu so'zni qurshab turgan so'zlar yordamida anglashiladi. Bu jihatdan atoqli otlar olmoshlarga o'xshab ketadi.

Atoqli otlarning aksariyati turdosh otlar va boshqa turkum so'zlari asosida vujudga kelgan. Turdosh otlardan: *Asal, Ra'no, Rayhon, Anor*; fe'llardan: *Sotiboldi, O'lmas, Itolmas, Turdi*; sifatlardan: *Shirin, Buyuk, Aziz, Ulug'*; sonidan: *Etmishboy, Saksonboy* kabi.

Bir jinsdagi predmetlarning umumiy nomini bildiruvchi otlar *turdosh ot* deyiladi. Turdosh otlar ot turkumiga kirgan so'zlarning asosiy qismini tashkil etadi: *tog', qishloq, mashina, sevgi, muhabbat*. Turdosh otlarda predmetlik va belgilik xususiyatlari yaxlitlashgan holda mavjud bo'ladi. Chunki har qanday narsa belgi-xususiyatlar majmuasidir.

Atoqli va turdosh otlar nafaqat lug'aviy semantikasi, balki grammatik xususiyatlari bilan ham farqlanadi. Masalan, atoqli otlar, asosan, birlik sonda qo'llanadi. Ko'plik son shaklida butunlay boshqa ma'no bo'yog'iga ega bo'ladi: **Farhodlar keldi kanal qazmoqqa.**(Turs.)

Turdosh otlar atoqli otlardan hosil bo'lishi ham mumkin: *muslimka, xosiyatxon, rentgen, amper.*

Turdosh otlar ifodalangan tushunchaning xarakteriga ko'ra: a) muayyan va b) mavhum otlarga bo'linadi.

Muayyan va mavhum ot. Sezgi a'zolari bilan sezish mumkin bo'lgan predmetlarni atovchi otlar muayyan otlar deyiladi. Muayyan otlarni bevosita sanash mumkin. Shuning uchun bunday otlar sanoq sonlar bilan munosabatga kirishadi. Shuningdek, shaxsiy baho shakllari, ko'plik qo'shimchasini olishi mumkin: *beshta daftar, yuzlab odam, o'g'ilcha, qizgina.*

Muayyan otlar quyidagi LMTlarga ega:

Modda nomlari: *oltin, kumush, qum, suv*.

Shaxs tavsifi nomlari: *yigit, chol, o'zbek, tojik, cho'loq, kasal, ota, ona*.

Buyum nomlari: *qalam, kitob, cho'mich, kosa, gilam, sholcha*.

O'simlik nomlari: *daraxt, buta, o't, jiyda, ildiz*.

O'rin-joy nomlari: *qishloq, shahar, sahro, adir*.

Miqdor nomlari: *misqol, tonna, botmon, chaqirim*.

Tashkilot va muassasa nomlari: *maktab, idora, do'kon, bozor*.

Vaqt-payt nomlari: *kun, fasl, tong, kecha*.

Bu har bir LMT o'z ichida bir necha lug'aviy-ma'noviy guruh (LMG) larga bo'linib ketadi. Masalan, shaxs tavsifi nomlari quyidagi LMGlarga ajraladi:

Shaxsni yosh jihatdan tavsiflovchi LMG: *chol, qari, o'smir, o'spirin*.

Shaxsni qarindoshlik jihatdan tavsiflovchi LMG: *opa, ona, singil, egachi, buvi*.

Shaxsni kasb jihatdan tavsiflovchi LMG: *ishchi, dallol, dehqon, suvchi, mirob*.

Shaxsni istiqomat jihatdan tavsiflovchi LMG: *qishloqi, toshkentlik, shaharlik*.

Shaxsni tashqi belgilari jihatdan tavsiflovchi LMG: *bukri, novcha, pakana*;

Shaxsni ruhiy holati jihatdan tavsiflovchi LMG: *jinni, ovsar, dovdor, ezma*.

Shaxsni ijtimoiy jihatdan tavsiflovchi LMG: *boy, kambag'al, xasis, ziqla*.

Boshqa LMTlar ham shunday LMG larga bo'linadi. Masalan, «Hayvon nomlari» LMTsi LMG lari: qoramol LMG, ot LMG, qo'y LMG, echki LMG, it LMG, eshak LMG, tovuq LMG va h.

Muayyan otlar LMG lari nisbatan barqaror va o'ta keng, deyarli cheklanmagan va o'zgaruvchan qurshovlardan iborat. LMG markazidagi leksemalar o'zaro giponimik, partonimik, graduonimik, funktsionimik, ierarxionimik munosabatlarida yashaydi. Masalan, *daraxt* leksemasi quyidagi jins-tur munosabatlarida yashaydi: *qayin, tol, o'rik, terak, majnuntol, archa*. Funktsionimik asosda tuzilgan LMGlarga ancha oz: *qalam, ruchka*.

Shaxs tavsifi otlari esa keng graduonimik munosabatlarga egaligi bilan ajralib turadi.

Mavhum otlar turli narsalarda mavjud bo'lgan bir xil yoki o'xshash sifatlarni bir alohidalik tarzida ifoda etadi. Masalan, *olma, qovun, shakar, qand* otlarining muhim sifat belgisi «shirinlik» bo'lsa, *shirinlik* mavhum otida yuqoridagi narsalarda mavjud bo'lgan umumiy belgi bir alohidalik sifatida beriladi. Shuning uchun muayyan va mavhum otlarning farqli tomoni faqatgina ularning haqiqiy (*kitob, olma, eshik*) yoki xayoliy (*sevgi, ishq, shirinlik*), umumiy va yakka narsalarni ifodalashida emas, balki belgi, sifat ma'nosining qay usulda talqin etilishi hamdir.

Otlar birlik shaklda bir turdagi predmetlarning o'zini (*yakka ot*) yoki predmetlar to'dasini (*jamlovchi ot*) bildirishiga ko'ra ham farqlanadi.

Yakka va jamlovchi ot. Bir turdagi predmetning o'zini bildiruvchi otlar yakka ot deyiladi: *kitob, uy, daraxt*. Jamlovchi otlar birlik shaklda ham predmetlar majmuini anglatadi: *armiya, ko'pchilik, xalq*. Lekin bunday otlar semantik ko'plikda bo'lsa-da, grammatik birlikda deyiladi.

Otlarning yasalishi. Otlar ikki xil - *affiksatsiya* va *kompozitsiya* usullari bilan yasaladi. Shunga muvofiq, ot yasashning affiksial va kompozitsion qoliplari mavjud. Bu qoliplar ham o'z o'rnida unumli, unumsiz; mahsuldor va kammahsul turlarga bo'linadi.

Ot yasovchi qoliplarning aksariyati ko'p ma'noli qoliplardir. Quyida ularni ko'rib o'tamiz.

-*chi* affiksli [ot + -chi = 1) asosdan anglashilgan narsa bilan bog'liq kasb, mutaxassislik bilan shug'ullanuvchi shaxs oti; 2) asosdan anglashilgan ish/harakat/hodisa bilan shug'ullanuvchi shaxs oti; 3) asosdan anglashilgan ish-harakat, faoliyatda qatnashuvchi shaxs oti; 4) ish-faoliyatda biror oqim, maslak va sh.k. tarafdori, shularga mansub bo'lgan shaxsni bildiruvchi ot; 5) asosdan anglashilgan hodisani, ish-harakatni bajarish odati kuchli bo'lgan shaxsni bildiruvchi ot] qolipi quyidagi hosilalarni beradi:

1) *sportchi, dutorchi, kashtachi, shaxmatchi, bufetchi, matbaachi*;

2) *xabarchi, maslahatchi, terimchi, yordamchi, himoyachi, davomchi*;

3) *jangchi, isyonchi, hasharchi, muzokarachi, sayrchi, obunachi*;

4) *respublikachi, muxtoriyatchi, paxtakorchi, tursunoychi*;

5) *to'polonchi, buzg'unchi, tavakkalchi, ginachi, uyquchi, lofchi, kekchi*.

Ko'rinadiki, bu qolip polisemantik va polifunksional bo'lib, har bir ma'nosi yana bir necha ma'no turlariga bo'linib ketadi.

-*shunos* affiksli [ot + -*shunos* = asosdan anglashilgan sohani o'rganuvchi mutaxassis] qolipi bir ma'noli bo'lib, u quyidagi hosilalarni beradi: *adabiyotshunos, tilshunos, tarixshunos, o'lkashunos, musiqashunos* kabi.

-*kor* affiksli ikkita qolip mavjud: a) [aniq ot + -*kor* = asosdan anglashilgan narsa/predmetni etishtirish bilan shug'ullanuvchi shaxs oti] (*paxtakor, lavlagikor, sholikor, g'allakor*) va b) [mavhum ot + -*kor* = asosdan anglashilgan ish-harakat bilan shug'ullanuvchi shaxs] (*madadkor, xiyonatkor, gunohkor, tajovuzkor, tashabbuskor, ijodkor, xizmatkor*).

-*kash* affiksli qolip ham ikki ma'nolidir: a) [ot + -*kash* = 1) asosdan anglashilgan ish, mashg'ulot bilan shug'ullanuvchi shaxs oti; b) asosdan anglashilgan ishni bajarish odati kuchli bo'lgan shaxs oti]: a) *zambilkash, kirakash, loykash, paxsakash*; b) *janjalkash, hazilkash*.

Quyida boshqa affiksli qoliplarni misollari bilan sanab o'tamiz.

[o'quv otlari + -*xon* = asosdan anglashilgan narsa/predmetni doimiy mutolaa qiluvchi shaxs oti] (*gazetxon, kitobxon, jurnalxon, duoxon*), [ot + -*do'z* = asosdan anglashilgan narsa/predmetni tikuvchi shaxs oti] (*etikdo'z,*

mahsido'z, mo'ynado'z, do'ppido'z), [ot + -gar = asosdan anglashilgan narsa/predmet bilan bog'liq kasbni qiluvchi shaxs oti] (*zargar, sovgungar, savdogar*), [ot + -soz = asosdan anglashilgan narsa/predmetni yaratuvchi, tuzatuvchi shaxs oti] (*soatsoz, stanoksoz, asbobsoz*), [ot + -paz = asosdan anglashilgan taomni tayyorlov shaxs oti] (*oshpaz, somsapaz, mantipaz, kabobpaz*), [ot + -boz = asosdan anglashilgan ish/harakat bilan ko'p shug'ullanuvchi, unga berilgan shaxs oti] (*majlisboz, arizaboz, maishatboz, safsataboz, va'daboz, guruhboz, kaptarboz, bedanaboz*), [ot + -xo'r = asosdan anglashilgan egulik, ichimlikni doimiy iste'mol qiluvchi shaxs oti] (*norinxo'r, aroqxo'r, nafaqaxo'r, choyxo'r*), [ot + -parast = asosdan anglashilgan narsaga e'tiqod qiluvchi shaxs oti] (*butparast, mayparast, shaxsiyatparast, maishatparast*), [ot + -go'y = asosdan anglashilgan ish/harakat, hodisani doim bajarib turadigan shaxs oti] (*maslahatgo'y, duogo'y, xushomadgo'y, nasihatgo'y, labbaygo'y*), [ot + -dor = asosdan anglashilgan narsa/predmetga ega bo'lgan shaxs oti] (*bog'dor, quldor, do'kondor*), [ot + -bon = asosdan anglashilgan narsa/predmetga qarovchi shaxs oti] (*bog'bon, saroybon, darvozabon*), [ot + -furush = asosdan anglashilgan narsa/predmetni sotish bilan shug'ullanuvchi shaxs oti] (*chitfurush, nosfurush, mevafurush*), [ot + -dosh = asosdan anglashilgan narsa/predmetga bir xil aloqador bo'lgan shaxs oti] (*qayg'udosh, musobaqadosh, suhbatdosh, zamondosh*), [ot + -vachcha = asosdan anglashilgan shaxsqa qarashli farzand ma'nosidagi shaxs oti] (*boyvachcha, gadoyvachcha, to'ravachcha, tog'avachcha, xolavachcha, ammovachcha, itvachcha*), [ham + ot = asosdan anglashilgan narsa/predmetga aloqador shaxs oti] (*hamshahar, hamsuhbat, hamkurs, hamkasb*), a) [sifat/ravish + -lik = asosdan anglashilgan belgi oti] (*sariqlik, tezlik, bema'nilik, yoshlik*), b) [ot + -lik = asosdan anglashilgan narsa/predmetni umumlashtirib, holat tarzida ifodalovchi mansublik oti] (*otalik, o'qituvchilik, ginaxonlik, va'dobozlik, rayonlik, shaharlik, urug'lik, kiyimlik, muzlik, botqoqlik*), [ot + -chilik = 1) asosdan anglashilgan narsa etishtiriladigan soha oti; 2) asosdan anglashilgan narsa/hodisaning borlik holatini anglatuvchi ot; 3) asosdan anglashilgan narsa bilan bog'lanuvchi holat oti; 4) biror ish-hodisaning sababi asosdan anglashilgan narsa ekanini bildiruvchi ot] (1) *paxtachilik, urug'chilik, chorvachilik*; 2) *pishiqchilik, to'kinchilik, qattiqchilik*), 3) *ulfatchilik, tirikchilik, maynabozchilik, o'rtoqchilik*; 4) *yurtchilik, o'zbekchilik, ro'zg'orchilik*), [ot + -garchilik = asosdan anglashilgan belgi, holat, harakat-hodisaga aloqador bo'lgan oti] (*oliftagarchilik, namgarchilik, isrofgarchilik*), [ot + -zor = asosdan anglashilgan narsa ko'p bo'ladigan joy oti] (*olmazor, qaroqchizor, paxtazor, ajriqzor*), [qum, tosh, o't + -loq = asosdan anglashilgan narsa/predmet ko'p bo'ladigan joy oti] (*o'iloq, qumloq, toshloq*), [ot + -iston = asosdan anglashilgan narsa/predmetga boy joy oti] (*O'zbekiston, guliston*).

Shunday ot yasash qoliplari borki, ulardan bugungi kunda yangi so'z yasalmaydi. Hosilalarning barchasi lisoniy xarakterga ega. [ot + -goh = asosdan anglashilgan ish-harakat bajarilgan joy oti] (*sayilgoh, ayshgoh, manzilgoh*), [ot + -don = asosdan anglashilgan narsa/predmet saqlanadigan predmetni ifodalov-chi ot] (*qalamdon, tuzdon, kuldon*), [ot + -xona = asosdan anglashilgan ish-harakatga mo'ljallangan joy oti] (*ishxona, qabulxona, choyxona, oshxona*), [ot + -obod = asosdan angla-shilgan narsa/predmet obod qilgan joy oti] (*Dehqonobod, Mehnatobod*), [ot + -noma = asosdan anglashilgan narsa /predmetni ifodalovchi ot] (*arznoma, taklifnoma, sayohatnoma*).

-k(-ik/-ak), -q(-iq, -uq, -oq) (*kekirik, ko'rik, og'riq, qaviq, buyruq, qiynoq, o'roq*), -k/q (-iq, -ik) (*to'shak, qayroq, elak*), -gi (*ki/g'i/qi/g'u*) (*sevgi, kulgi, supurgi, chopqi, achitqi, yonilg'i, tomizg'i*), -m(-im/-um) (*chidam, to'plam, unum, tuzum, chiqim, qo'nim, kechirim*), -ma (*uyushma, birlashma, dimlama*), -qin/g'in (*toshqin, to'lqin, bosqin, tutqun, qochqin, yong'in*), -in/-un (*ekin, yog'in, yig'in, bo'g'in, tugun*), -(i)ndi (*cho'kindi, yuvindi, chirindi, supurindi, sirqindi, yig'indi*), -gich (*g'ich/kich/qich*) (*o'lchagich, purkagich, o'chirgich, qashlagich, eritkich, savag'ich*), -ch, -inch (*quvonch, o'kinch, qo'rqinch, sevinch*), -machoq (*bekinmachoq, tortishmachoq, quvlashmachoq*), -ak/oq (*sharsharak, bizbizak, pirpirak, g'urrak, tartarak*), -ildoq (*shaqildoq, hiqildoq, chirildoq, pirildoq*), -a (*sharshara, g'arg'ara*), -os (*chuvvos, sharros, gulduros*) qo'shimchalari ishtirok etuvchi derivatsion qoliplari kam unum bo'lib, ular bugungi kunda hosila bermaydi. Shu boisdan qolipning mazmuniy tomonini uning hosilalaridan umumlashtirib bo'lmaydi.

-ish, -uv/ov, -uvchi/ovchi affiksli qurilish, kirish, chiqish, uchrashuv, kechuv, maqtov, chanqov, uchuvchi, haydovchi, tinglovchi, sotuvchi so'zlarini ham yasama so'zlar sifatida qarash hollari uchrab turadi. Bunda ular aslida so'zshaklning leksemalashuvi hodisasi ekanligini esda tutish lozim.

Kompozitsiya usuli bilan qo'shma va juft otlar otlar hosil qilinadi: *toshko'mir, tuyaqush, karnaygul, oybolta, ko'kkarg'a, qoraqurt, mingoyoq, qo'ziqorin, ota-ona, qozon-tovoq, qizilishton*.

Qo'shma otlar:

Ot+ot: *ajdargul, ayiqtovon, atirgul, kinolenta, xontaxta, xo'rozqand, toshbo'ron, sochpopuk, shakarqamish, qo'ypechak, qo'larrar, temir yo'l, piyozdog', O'rta CHirchiq*.

Sifat+ot: *kaltakesak, Markaziy Osiyo, Sho'rko'l, ko'ksul-ton, ko'rsichqon, sassiqpopishak, qoradori*.

Ot+fe'l: *echkiemar, ko'zboylog'ich, kallakesar, husnbuzar, beshiktervatar, socho'sar, dunyoqarash*.

Son+ot: *beshbarmoq, beshqarsak, Yittisuv, Oltiariq, uchburchak, mingoyoq, qirqog'ayni*.

Son+fe'l: *beshotar, birqoqar*.

Ot+sifat: *ustabuzarmon, gulbeor, oshko'k*.

Fe'l+fe'l: *iskabtopar, ishlab chiqarish*.

Fe'l+ot: *savacho'p*.

Juft otlar. Juft otlar [ot+ot], [sifat+ot] kabi qoliplar, shuningdek, boshqa turkumga oid juft so'zlarning otga ko'chishidan vujudga keladi. Juft otlar tarkibiga ko'ra quyidagi ko'rinishlarga ega.

Har ikki qismi mustaqil holda ham ishlatiladigan juft otlar:

Qismlari o'zaro sinonim: *azob-uqubat, aysh-ishrat, dori-darmon, baxt-saodat, zeb-ziynat, izzat-ikrom, izzat-hurmat, kayf-safo, makr-hiyla, nasl-nasab, pand-o'git*.

Qismlari o'zaro antonim: *avra-astar, avlod-ajdod, achchiq-chuchuk, bordi-keldi, bosh-oyoq, er-xotin, o'g'il-qiz, savol-javob, salom-alik, qulf-kalit*.

Qismlarining ma'nosi yaqin: *ariq-zovur, baxt-taxt, baqir-chaqir, boj-xiroj, bosh-ko'z, dev-pari, sovg'a-salom, o'q-dori, qovoq-tumshuq, hisob-kitob, hol-jon, qo'y-qo'zi*.

Qismlaridan biri mustaqil holda ishlatilmaydigan juft otlar: *aldam-quldam, bozor-o'char, bola-baqra, qo'ni-qo'shni, latta-putta, yig'i-sig'i, maza-matra, mehmon-izlom, irim-sirim*.

Har ikki qismi ham mustaqil ishlatilmaydigan juft otlar: *adi-badi, ashqol-dashqol, zer-zabar, shikast-rext, ikir-chikir, lash-lush, qalang'i-qasang'i, mirqinboy-shirqinboy, ya'juj-ma'juj*.

Son otning tasniflovchi grammatik kategoriya sifatida. Otning morfologik belgilari va tasniflovchi kategoriyalari. Otlar morfologik o'zgaruvchi so'zlar sifatida o'ziga xos morfologik paradigmalarga ega. Son kategoriyasi va subyektiv baho shakllari otlarning asosiy tasniflovchi grammatik shakllari hisoblanadi.

Son kategoriyasi. Otlarda ziddiyat holida bo'lgan birlik va ko'plik ma'nolari va bu ma'nolarni ifodalovchi shakllar sistemasi grammatik son kategoriyasini tashkil etadi.

Mantiqiy va grammatik sonni aralashtirmaslik kerak. Masalan, jamlovchi otlar (*xalq, qo'shin, poda, suruv*) mantiqan predmetlar jamini bildiradi, lekin grammatik jihatdan birlikda deb qaraladi.

Son kategoriyasining ikki: *-lar* affiksi bilan yasaluvchi shakli va shunga oppozitsiyada bo'lgan nol ko'rsatkichli shakli bor. Bulardan *-lar* affiksi otning ko'plik shaklini yasaydi, birlik shakl esa nol ko'rsatkichli shaklidir.

-lar shaklining ko'plikni ifodalashi masalasida barcha tilshunolar hamfikrdirlar. Ammo nol ko'rsatkichli shakl masalasida har xil qarashlar bor.

Ko'p hollarda nol shakl faqat birlik ma'nosining ifodalovchisi sifatida qaraladi. Ba'zilar esa u na ko'plik, na birlik ifodalashini ta'kidlab, bu shaklning son kategoriyasi tarkibidagi o'rniga shubha bilan qaraydilar. Zero, nol shakl miqdoriy grammatik ma'no anglatishdan mahrum ekan, unda *-lar* shakli bilan aynan bir xil qurshovda o'rin almashishini qanday tushunish kerak? Unda *Askar o'rab oldi o'ngdan-u so'ldan* (Mirt.) gapida mantiqan *askarlar* so'zshakli ishlatilgan bo'lur edi.

Demak, *-lar* va nol shakl hozirgi o'zbek adabiy tilida miqdor anglatuvchi grammatik shakllardir. Bu ular sof miqdor anglatadi, degani emas, albatta. Miqdor belgisi bu shakllarda kategorial ma'no bo'lsa, unda sifatiy yondosh va boshqa hamroh ma'nolar ham mavjud.

Quyida *-lar* shaklining OGMLarini sanaymiz.

«Ko'plik» *-lar* shakli eng ko'p ifodalaydigan ma'nodir. Bunda *-lar* UGMsining kategorial ma'nosi «ko'plik» bo'lsa, unga dialektik yondosh bo'lgan ma'no «miqdoriy noaniqlik» va «sifatiy bo'linuvchanlik»dir. Ya'ni GM «bo'linuvchan noaniq **ko'plik**». Demak, «ko'plik» ma'nosi ifodalanganda, albatta, o'z-o'zidan «noaniqlik» va «bo'linuvchanlik» ma'nolari yuzaga chiqishi shart. Bunga misol: *Bog'da shirin-shirin olmalar bor*. Olmaning ko'pligi ayon. Ammo uning nechtaligi noaniq va bu ko'plik bo'linuvchan (olma+olma+olma...).

«Jamlik» ma'nosi ba'zan sezilar-sezilmas, ya'ni bo'linuvchanlik xususiyatini saqlagan holda (a) yuzaga chiqsa, ayrim hollarda, xususan, turg'unlashib qolgan izofalarda (b) yaqqol yuzaga chiqadi: a) *kishilar orzusi, qushlar bayrami*b) *ishchilar sinfi, o'qituvchilar ro'znomasi, kitoblar uyi*.

-lar shaklining «bog'liqlik yoki o'xshashlikka asoslangan ko'plik»ni ifodalashi quyidagi misollarda yuzaga chiqqan: *Avazlarga g'isht quyib berdim* (Avaz va u bilan bog'liq oila a'zolariga). *Avvalgi sarvigullar o'qishni tugatishdi* (Sarvigulga o'xshaganlar).

-larning miqdoriy va sifatiy belgilari ayrim hollarda unga makon va zamon o'leohovlarida taxminiylikni ifodalash imkonini beradi. Masalan, *Adashmasam, uni urib burnini qonatganimda uch yoshlarda edik. O'n yillar ilgari kamina ham shu qizlar* Yoshida edim.

-larning kuchaytirilgan ma'no ifodalashi: *Tillarimga ko'cholmaydi bo'g'zimdagi ovozim*. Bunday kuchaytirish *-larning* «ko'plik» ma'nosiga bog'liq. Chunki ko'p narsa mantiqan kuchli bo'ladi. Ya'ni til aslida «bitta». Uni kuchli qilib ko'rsatish uchun ko'plik shakli berilmoqda.

Quyida nol [0] shakl OGMLarini sanaymiz.

«Birlik» ifodalash [0] shaklning asosiy vazifasidir. Bu ma'no ko'rsatish olmoshlari, *bir* so'zi, aniqlovchilar bilan munosabatga kirishganda yuzaga chiqadi: *Bir radiosi bor, sandiqdek keladi*. (O'.Hosh.)

[0] shakl jamlik ifodalaganda narsalarning bo'linmas, yaxlit birligi anglashiladi: *Gadoning dushmani gado bo'ladi*. (A.Orip.)

[0] shakl matnda aniq va noaniq ko'plik ifodalashi mumkin. Masalan, *ermon buvaning aytishiga qaraganda, o'n pud ko'sakni* chuvish zimmamizga yuklatilgan edi.

Aytilganlar asosida son kategoriyasi shakllari uchun quyidagi UGM larni ko'rsatamiz:

[0] shakli UGMsi – «bo'linmas sifat, aniq/noaniq miqdor ifodalash».

[-lar] shakli UGMsi – «bo'linuvchan/bo'linmas sifat va aniq/noaniq miqdor ifodalash».

Bu UGM o'z o'rnida kategorial va nokategorial qismlarga bo'linadi. «Miqdor» kategorial, «bo'linuvchan/bo'linmas sifat» yondosh, «tur», «xil», «kuchaytirish», «hurmat» kabilar kategorial ma'no bilan dialektik bog'lanmagan hamroh ma'nolardir.

Otning xususiy lug'aviy shakllari: kichraytirish, shaxsiy munosabat shakllari. Otlardagi yana bir lug'aviy shakl kichraytirish-erkalash shaklidir. Kichraytirish-erkalash paradigmasi *-cha, -gina, -(a)loq* shakllaridan iborat bo'lib, ular quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

-cha:

a) shaxs va predmetlarning kichik ekanligini: *kitobcha, qalamcha*;

b)erkalash ma'nosini: *o'g'ilcha, qizcha*;
v) kamsitish ma'nosini: *domlacha, odamcha*.

-gina:

a) kichraytirish: *qizgina, bolagina*;

b) achinish: *bechoragina*;

v)erkalash: *bolaginam*.

-(a)loq qo'shimchasi ayrim otlarga qo'shib,erkalash, hurmat ma'nolarini bildiradi: *bo'taloq, qizaloq, toyloq*.

Shaxsiy munosabat (erkalash) shakllari (-jon, -xon, -oy, -bonu) shaxs bildiruvchi atoqli va turdosh otlarga qo'shib,erkalash, suyish ma'nolarini ifodalaydi: *Ahmadjon, xolajon, Salimaxon, Shirinabonu*.

Otlarning tuzilishiga ko'ra turlari. Otlar tuzilishiga ko'ra sodda va murakkab bo'ladi. Sodda otlar bir o'zakli bo'ladi: *kitob, daftar, odam, ishchi*. Murakkab otlar o'z o'rnida uchga bo'linadi: a) *juft otlar*; b) *takroriy otlar*; v) *qo'shma otlar*.

Otlarda sintaktik kategoriyalarning voqelanishi. Ot turkumida sintaktik kategoriyalar keng qo'llanishga ega. Xususan, KK va EK voqelanishi uchun bu turkumda cheklanmagan imkoniyat mavjud. Ammo unda kesimlik kategoriyasining voqelanishi nisbatan chegaralangan.

Egalik kategoriyasi. Ot turkumi EK UGMsini «keyingi otni oldingi so'zga bog'lash va mansublik, xoslik ma'nosini ifodalash» tarzida xususiylashtiradi. Matn va birikuvchi so'zlarning semantikasiga bog'liq ravishda turli-tuman grammatik ma'nolar ifodalanishi mumkin. Lekin «keyingi otni oldingi so'zga bog'lash» kategorial ma'no xususiylashmasi sifatida o'zgarmay qolaveradi. Ot turkumining EK UGMsini xususiylashtirishidagi o'ziga xosliklarni ko'rib o'tamiz.

Ot turkumida EK ning ishlatilishida ikki holat bor:

Egalik affiksi o'zi birikkan so'zning boshqa so'z bilan bog'lanishida ishlatiladi. Bu vaqtda EK dagi so'z QK dagi so'z bilan keladi: *mening kitobim, sening kitobing, uning kitobi*. Kishilik olmoshlari va EK qo'shimchalari shaxs va sonni ifodalaydi. Shu boisdan QK dagi olmosh tushirib qoldirilishi mumkin: *kitobim, nutqing*;

EK dagi so'z ba'zan CHK dagi so'z bilan ham birga qo'llanilishi mumkin: *talabalardan biri*. Bunda qaralmish miqdor yoki belgi ifodalovchi so'zlar bilan ifodalanagan bo'ladi.

Egalik affiksi QK ni talab qilmaydi. Bunda ham ikki holat farqlanadi:

a) erkin birikmalarda bosh kelishikdagi so'zni boshqaradi: *Navoiy ko'chasi, Dehqonobod tumani*.

b) EK dagi so'zda affiks ma'nosi va vazifasi kuchsizlanib, ravishga o'tib ketadi: *kechasi, kunduzi*; modal so'zga o'tadi: *chamasi, yaxshisi*.

EK ning birlik va ko'plik shakllari qo'llanilishda farq bor. Ko'pincha miqdor bildiruvchi o'zaklarga birlik son shakli qo'shilmaydi: *beshovimiz, barchangiz*. Bu jihatdan III shaxs egalik affiksi farqlanadi: *barchasi, beshovi*.

Kelishik kategoriyasi. BK dagi ot kim, nima, qayer so'roqlariga javob bo'lib, quyidagi vazifalarda keladi:

Ega: 1. *Ilhom* - eng yosh o'qituvchi. 2. Darvoza tepasiga *sandiq* qo'yilgandi.

Hol: *Shu kuni* Abdulla allamahalgacha xayol surib yotdi. (O'.Umar.). *Er haydasang, kuz hayda, kuz haydamasang, yuz hayda*. (Maq.)

Vositasiz to'ldiruvchi: *Murotali qazib qo'ygan chuqurlarga ko'chat o'tqazardi*. (Sh.Rash.) *Bir kishi ariq qaziydi, ming kishi suv ichadi*. (Maq.)

Qaratuvchi aniqlovchi: *Ko'k yuzini yulduzlar band etdi*. (J.Abd.) *Cho'l qovunlari pishay-pishay deb turibdi*. (S.Ahm.)

Sifatlovchi: *Shu payt elektr qo'ng'iroq asta jiringladi*. (H.G'ul.)

Izohlovchi: *Daryodan o'tilgan kun general Pogodin harbiy Kengashga chaqirildi*. (I.Rah.)

Ot kesim (*Otam - ishchi*), undalma (*Siz baxtlisiz, Olimjon aka*), atov gap (*Ko'm-ko'k dala*) vazifasida kelganda, uni BK da deyish to'g'ri emas. Aytilganidek, bunda kelishik UGMsiga xos vazifa yuzaga chiqmagan.

QK dagi otda KK UGMsi «otni qaratqich aniqlovchi vazifasida keyingi so'zga bog'lash» tarzida xususiylashadi: *Mohidil inson tabiatining naqadar murakkabligiga yanada chuqurroq tushuna bordi*. (J.Abd.)

Manbalarda QK ning belgisi va belgisiz ko'rinishlari farqlanadi. BK ning KK shakllari o'rnini bimalol almashtira olishi haqidagi nazariya «belgisiz QK» ni BK sifatida qarashni taqozo qiladi. Masalan, *nonning uvog'i* – QKda, *non uvog'i* – BKda.

TK dagi ot gapda ish-harakatni qabul qilgan predmetga obyekt tusini beradi va tushum kelishigi affiksini qabul qilgan ot vositasiz to'ldiruvchi vazifasida keladi. «Otga obyekt tusini berish va uni fe'lga vositasiz to'ldiruvchi sifatida bog'lash» TK UGM sining ot turkumidagi xususiylashuvidir.

Manbalarda TK ning ham belgisi va belgisiz ko'rinishlari farqlanadi. BK ning KK shakllari o'rnini bimalol almashtira olishi haqidagi nazariya «belgisiz TK» ni ham BK sifatida qarashga olib keladi. Masalan, *nonni emog* – TK da, *non emog* – BK da.

Demak, QK va TK da ta'kidlash va ajratish ma'nosi bo'lib, unga ehtiyoj bo'lmaganda BK qo'llanadi.

CHK KK UGMsini umuman «oldingi so'zni keyingi fe'lga o'rin-payt holi va vositasiz to'ldiruvchi vazifasida bog'lash» tarzida, ot turkumida esa «oldingi otni keyingi fe'lga o'rin-payt holi va vositasiz to'ldiruvchi vazifasida bog'lash» ko'rinishida xususiylashtiradi.

Ot turkumida CHK ko'makchi bilan kelishi mumkin: *taomdan keyin, ishdan so'ng*.

CHK dagi otning vazifalari:

a) vositali to'ldiruvchi: *Gulnorning o'zidan so'rab ko'rarmiz?* («Saodat».)

b) o'rin holi: *Eshigi ochiq narigi xonadan pianino ovozi eshitilmoqda edi*. (P.Qod.)

v) sabab holi: *YUlduz taajjubidan o'zini bosol-madi.* (M.Muh.)
g) payt holi: *Ikkalasi yoshlikdan birga o'sishgan.* (M.Qor.)
d) ko'makchilar bilan birga ajratilgan bo'lak vazifasi: *Qamishkapaliklar odamlarni nomlari bilan atashdan ko'ra, xususiyatlari bilan ta'riflaydilar.* (A.Qah.)

CHK o'z vazifasini yo'qotishi mumkin: *birdan, to'satdan, qo'qqisdan.*

Ma'nosi kuchsizlanishi va gap qisqarishi natijasida kesim vazifasida tuslovchi olishi mumkin: *Qishloqdanmisizlar?* Qisqaruv hodisasi CHK dagi so'zning ega bo'lib kelishini ham ta'minlaydi: *Bu kitoblardan menda ham bor.*

JK dagi ot ish-harakat yo'nalgan predmetni anglatadi: *maktabga, ishga, zavodga, ukamga.* Uning invariant affiksi –ga bo'lib, nutqda turli fonetik, poetik variantlarga ega bo'ladi: *kurakka, tuproqqa, buyona, qayg'a.*

JK ko'makchilar bilan sinonimik munosabatga kirishadi: *uyga ketdi - uy tomon ketdi, ukasiga oldi – ukasi uchun oldi.*

JK CHK, TK va O'PK lari vazifalarini ham bajaradi: *Biz hashamatli bino oldiga(da) to'plandik. Bu gapga(ni) tushunmadim. Ko'rsatishga(dan) uyaldim.*

JK dagi ot gapda:

a) vositali to'ldiruvchi: *Mohidil shoshilinch safarga otlana boshladi.* (J.Abd.) *Dildor Nafisaning oppoq chaqnoq ko'zlariga havaslanib boqdi.* (H.G'ul.)

b) o'rin holi: *Bahor ko'zi to'la yoshni yashirmoq uchun eshikka yugurdi.* (Sh.Rash.) *Nayman cho'llariga, to'qaylariga chinakam bahor keldi.* (S.Ahm.)

v) payt holi: *Sport musobaqalari bahorga qoldirildi.* («Qashq.»).

g) maqsad holi: *Baloning oldini olmoqqa ne choralar ko'rmoq lozim.* (J.Abd.) *Bahor Po'latni kuzatishga yasanib chiqqan edi.* (Sh.Rash.)

d) sabab holi: *O'z vaqtida davolanmaganimga juda afsuslanaman. Sitara sportda katta muvaffaqiyat qozonganiga xursand bo'ldi.*

e) miqdor-daraja holi: *Ra'no do'kondan besh so'mga turli o'quv qurollari sotib oldi.*

Qisqargan qoliqli gaplarda kesim vazifasida keladi: *Kitob hammaga. Bilim ommaga.*

Ko'rinadiki, JK ot turkumida KK UGMsini «oldingi otni keyingi fe'lga vositali to'ldiruvchi va hol vazifasida bog'lash» tarzida xususiyashtiradi.

O'PK ot turkumida KK UGMsini «oldingi otni keyingi fe'lga vositali to'ldiruvchi va hol vazifasida bog'lash» tarzida xususiyashtirib, ish-harakatning bajarilish o'rni, vaqti, sharoiti, holati, sababi, maqsadi kabi tajalli ma'nolarni ifodalaydi. O'PK –da ko'rsatkichiga ega: *qishloqda, yozda, hovlida.*

O'PK dagi so'zlar uyushib kelganda oldingilari uyushib kelishi mumkin: *Na sada daraxtlari osti, na machitlar, na doim bazm qiziydigan gavjumda biror sharpa eshitasiz.* (J.Abd.)

O'PK gapda:

a) vositali to'ldiruvchi: *Botirda bog'bonlikka mehr bolalikda uyg'ondi.* (N.Saf.)

b) o'rin holi: *Katta-katta ko'chalarda yursin.* (O'.Umar.)

v) payt holi: *O'sha kezlarda YOlqin akam otda g'o'zani kultivatsiya qilar edi.* (P.Qod.)

g) tarz holi: *Qiz horg'in, parishon holda uyga qaytdi.* (Oyb.)

d) maqsad holi: *Biz yangi maktab binosi qurilishi masalasida keldik.* (J.Abd.)

e) kesim: *Olimjonning ikki ko'zi ko'm-ko'k g'o'zalarda.* (Sh.Rash.). *Katta izzatda, kichik xizmatda.* Bunda ham sintaktik qisqaruv yuz bergan.

O'PK gap bo'laklariga xoslanganda anglashiladigan ma'nolar u birikayotgan so'zlarning lug'aviy xususiyatlaridan kelib chiqadi. Masalan, *ko'cha* so'zida o'rin ma'nosi bor, shuning uchun *ko'chalarda* so'zshakli gapda o'rin holi vazifasida, *o'sha kezlar* birikuvidan payt anglashiladi, shu boisdan bu birikma O'PKda payt holi bo'lib kelgan. Demak, O'PK zotiy mohiyatining voqelanishida tajalli ma'nolarning roli behad katta.

Asosiy adabiyotlar

1. Mengliyev B.R. Hozirgi o'zbek tili. Morfemika. Derivatsiya. Morfologiya. II qism. Qarshi-2005.
2. Abuzalova M.Q. Hozirgi o'zbek tili. Morfologiya, 1-qism. Mustaqil so'z turkumlari. (Ma'ruza matnlari). Buxoro-2003.
3. Nurmonov A., Shahobiddinova Sh., Iskandarova Sh. va boshqalar. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. Morfologiya.-T.: Yangi asr avlodi. 2001.- 182 b.
4. O'zbek tili grammatikasi. I tom. Morfologiya. Max.muh. G'.A.Abdurahmonov va boshq. T.: Fan, 1972.-610 b.
5. Zamonaviy o'zbek tili: Morfologiya\ Mualliflar jamoasi. Max. muh. H.G'.Ne'matov va boshqalar. T. Mumtoz so'z, 2008.
6. Sayfullaeva R.R., Mehliyev B.R. va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. O'qv qo'llanma.-T., Fan va texnologiya,2009. -416.
7. Ne'matov H., Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. -T.: O'qituvchi. 1995.-127 b.
8. Musulmanova N.R. Grammatik shakllarda kategorial, yuondosh va hamroh ma'no (zamon va mayl kategoriyalari misolida) Filol.fan.nomz....diss. -Toshkent, 2007.-116 b.

Yordamchi adabiyotlar

1. Mengliyev B.R. Morfologik vositalarning ma'noviy xususiyatlari va sintaktik imkoniyatlari: Filol. fan. nomz ... diss. Buxoro. 1995, - 144 b.

2. Nigmatov X.G. Funktsionalnaya morfologiya tyurkoyazchnx pamyatnikov XI-XII vv. -T.: Izd. Fan, 1989.-191 s.
3. Nigmatov X.G. Vkluchennoe tretye v morfologicheskoy sisteme tyurkskix yazkov// Sov.tyurkologiya. 1976. - №3. -S. 31-36.
4. Shahobiddinova Sh. Grammatik ma'no talqini haqida: Filol.fan.nomz... .diss. -Samarqand, 1993.-152 b.
5. Bahridinova B.M. Fe'l lug'aviy shakllari tizimi (tur kategoriyasi) Filol.fan.nomz...diss. -Samarqand, 2002.-146 b.
7. Shukurov O. Harakat tarzi shakllari paradigmasi. Filol. fan. nomz ... diss. Avt. Qarshi. 2005, - 22 b.

MAVZUNI MUSTAHKAMLASH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Atoqli va turdosh otlarni qaysi xususiyatga ko'ra farqlaymiz?
2. Muayyan va mavhum otlarni-chi?
3. Yakka va jamlovchi otlarga izoh bering.
4. Otlarning yasallishi haqida gapiring.
5. Otning morfologik belgilari va tasniflovchi kategoriyalari nimalardan iborat?
6. Otning xususiy lug'aviy shakllari nima?
7. Otlarda sintaktik kategoriyalarning voqelanishini misollar asosida tushuntiring.

9-MAVZU: SIFAT SO'Z TURKUMI

Reja:

1. Sifat va uning UGMsi.
2. Daraja kategoriyasi.
3. Sifat LMGlari.
4. Sifatlarning yasallishi.
5. Sifatlarning tuzilishiga ko'ra turlari.
6. Sifatlarda sintaktik kategoriyalarning voqelanishi.

Mavzu bo'yicha tayanch tushunchalar: *asliy va nisbiy sifatlar, harakter, xususiyat, holat, rang, maza-ta'm, shakl, ko'rinish bildiruvchi sifatlar, ozaytirma, kuchaytirma daraja shakllari.*

Sifat va uning UGMsi. Asosan predmetning, qisman harakatning belgisini bildiruvchi so'zlar sifat deyiladi: *qizil qalam, oq kabutar, yaxshi gapirmoq.*

Boshqa so'z turumlari ham belgi ifodalaydi. Ammo sifat barqaror va turg'un belgi ifodalashi jihatidan ulardan ajralib turadi. Masalan, *Gul qizil* deganda turg'un (statik) belgi, *Gul qizardi* deganda esa o'zgaruvchi (dinamik) belgi namoyon bo'lgan. Sifat anglatadigan belgi boshqa turkumlar anglatadigan belgidan darajalanish xususiyati bilan farqlanadi. Masalan, *qizg'ish-qizil-qip-qizil*. Boshqa turkum anglatuvchi belgida esa bunday xususiyat yo'q. Sifat gapda asosan sifatlovchi aniqlovchi, qisman kesim, hol vazifasida keladi.

Shu asosda sifatning UGMsini «asosan predmetning, qisman harakatning belgisini bildirib, gapda asosan sifatlovchi aniqlovchi, ba'zan kesim, ayrim hollarda hol vazifasida kelish» ko'rinishida tiklash mumkin.

Belgi tushunchasi o'z ichiga rang-tus, hajm-shakl, xarakter, vazn, maza kabilarni qamrab oladi. Belgining xususiyatiga ko'ra sifatlar ikkiga bo'linadi: *asliy sifatlar va nisbiy sifatlar*.

Asliy sifatlar predmetning turg'un, nisbatlanmaydigan va darajalanadigan belgisini ifodalaydi: *qizil, sariq, katta, ko'p, oz*.

Nisbiy sifatlar belgini qandaydir bir predmet, belgi, miqdor, o'rin va harakatga nisbatan ifodalaydi: **moddiy yordam, siniq piyola, burchakdagi o'tirgich**. Nisbiy sifatlarda darajalanish, qiyoslanish bo'lmaydi.

Asliy sifatlarning barchasida daraja shakllari, ayrimlarida ozaytirma va kuchaytirma shakllar bor.

Asliy sifat bildirgan belgining darajasi har xil bo'lishi mumkin. *Daraja kategoriyasi* (DK) sifat ifodalagan belgining shu nuqtayi nazaridan tavsifini beradi.

Sifat LMGlari. Darslik va qo'llanmalarda sifatning 9 ta LMG ajratiladi:

1.Xususiyat bildiruvchi sifatlar. 2.Holat bildiruvchi sifatlar. 3.Shakl bildiruvchi sifatlar. 4.Rang-tus bildiruvchi sifatlar. 5.Maza-ta'm bildiruvchi sifatlar. 6.Hid bildiruvchi sifatlar. 7.O'lchov bildiruvchi sifatlar. 8.O'rin bildiruvchi sifatlar. 9.Payt bildiruvchi sifatlar.

Quyida ularning har birini alohida-alohida ko'rib o'tamiz.

Xususiyat bildiruvchi sifatlar narsa/mavjudotlarning xarakter xususiyatini ifodalashda ko'p qo'llanadi: *yoqimtoy, badjahl, muloyim, dilkash, yaxshi, yomon, loqayd* kabi. Xarakter-xususiyat ijobiy yoki salbiy bo'lishi mumkin.

Holat bildiruvchi sifatlar narsa/mavjudotlarning holat yoki vaziyatini turg'un belgi sifatida ifodalaydi. Holat bildiruvchi sifatlar o'z o'rnida yana ichki guruhlarga bo'linadi:

- 1)tabiiy holat bildiruvchi sifatlar: *go'zal, mo'min, o'ktam, cho'loq, bukir*.
- 2)jismoniy holat bildiruvchi sifatlar: *bardam, baquvvat, tetik, yosh*.
- 3)ruhiy holat bildiruvchi sifatlar: *xafa, g'amgin, ma'yus, xursand, shod*.
- 4)iqtisodiy holat bildiruvchi sifatlar: *boy, badavlat, kambag'al, nochor*.
- 5)harorat holatini bildiruvchi sifatlar: *iliq, salqin, sovuq, issiq*.
- 6)tozalik holatini bildiruvchi sifatlar: *toza, ozoda, kir, musaffo, isqirt*.
- 7)eskilik, yangilik holatini bildiruvchi sifatlar: *yangi, eski, ko'hna, juldur*.

8)ho'l-quruqlik holatini bildiruvchi sifatlar: *ho'l, quruq, nam, namxush*.

9)tinch va notinch holatni bildiruvchi sifatlar: *tinch, jim, jimjit, sokin, osuda, osoyishta, bezovta*.

10)etilganlik holatini bildiruvchi sifatlar: *xom, pishiq, g'o'r, puxta*.

Shakl bildiruvchi sifatlar. Bu turdagi sifatlar narsa/predmetlarning tashqi ko'rinishlarini ifodalaydi: *novcha, yassi, uzunchoq, dumaloq, yapaloq, aylana*.

Rang-tus bildiruvchi sifatlar: *oq, qora, qizil, pushti, sariq, zangor*.

Maza-ta'm bildiruvchi sifatlar: *shirin, achchiq, nordon, taxir, sho'r*.

Hid bildiruvchi sifatlar: *xushbo'y, badbo'y, qo'lansa*.

O'lchov bildiruvchi sifatlar: *keng, tor, uzun, yaqin, katta, og'ir*.

O'rin bildiruvchi sifatlar: *ichki, tashqi, devoriy, qishloqi*.

Payt bildiruvchi sifatlar: *kuzgi, yozgi, qishki, ertachi, chillaki, ertapishar*.

Sifatlarning yasalishi. Sifatlar ikki usul bilan yasaladi: *affiksatsiya* va *kompozitsiya* usuli.

Affiksatsiya usuli. O'zbek tilida sifat yasovchi affiksatsion derivatsion qo'liqlar anchagina. Ularni birma-bir sanab o'tamiz.

[ot + -li = 1) asosdan anglashilgan narsa/predmetga egalik belgisini bildiruvchi sifat; 2) asosdan anglashilgan narsa/predmetga me'yordan ortiq egalik belgisini bildiruvchi sifat;] (1) *rasmli, do'ppili, masxarali, gavdali*; 2) *aqlli, gavdali, kuchli*), [harakat nomi + -li = narsa/predmetning fe'ldan angla-shilgan ish-harakat uchun juda mosligi, bopligini bildiruvchi sifat] (*o'tirishli, eyishli, ichishli*).

2. [ot + -dor = 1) asosdan anglashilgan narsa-predmetga egalik belgisini bildiruvchi sifat; 2) asosdan anglashilgan narsaning me'yordan ortiqqligini bildiruvchi sifat] (1)*aloqador, aybdor, manfaatdor*; 2)*mahsuldor, nasldor, to'shdor*).

3. [ser + ot = asosdan anglashilgan narsaning me'yor-dan ortiqqligini bildiruvchi sifat] (*sersoqol, sersuv, sergo'sht, sersomon*).

4. [be + ot = asosdan anglashilgan narsaning yo'q ekanligini bildiruvchi sifat] (*bemajol, bedin, beg'ubor*).

5. [ba + ot = asosdan anglashilgan narsaning me'yordan ortiqqligini bildiruvchi sifat] (*basavlat, baquvvat, sersavlat*).

6. [no + ot = 1) asosdan anglashilgan narsaga ega emaslikni bildiruvchi sifat; 2) asosdan anglashilgan belgiga qarama-qarshi belgini bildiruvchi sifat]]

1) *noumid, noinsof, noo'rin*; 2) *nomard, noma'lum, nomunosib*).

7. [sifat + -chan = asosdan anglashilgan xususiyatga moyillikni bildiruvchi sifat] (*kurashchan, yashovchan, unutulvchan*).

8. [fe'l + -choq/chiq/chak = asosdan anglashilgan harakatni bajarishga moyillikning kuchliligini bildiruvchi sifat] (*urinchqoq, kuyinchak, totinchqoq, qizg'anchiq*).

9. [fe'l + -qoq/g'oq = asosdan anglashilgan harakatni bajarishga moyillikning kuchliligini bildiruvchi sifat] (*uyushqoq, tirishqoq, yopishqoq*).

10. [fe'l + -ag'on = asosdan anglashilgan harakatni bajarishga moyillikning kuchliligini bildiruvchi sifat] (*topag'on, chopag'on, qopag'on*).

11. [fe'l + -mon = asosdan anglashilgan harakatni bajarishga moyillikning kuchliligini bildiruvchi sifat] (*toparmon, bilarmon, eyarmon*).

12. [fe'l/taqlid + -ki(qi) = asosdan anglashilgan harakatni bajarishga moyillikning kuchliligini bildiruvchi sifat] (*shartaki, jirtaki, yig'loqi*).

13. [fe'l + -k/-q/-g' = asosdan anglashilgan harakat natijasi sifatidagi holat belgisini bildiruvchi sifat] (*egik, buzuq, yorug'*).

14. [fe'l + -kin/qin/g'in/g'un = asosdan anglashilgan harakatni belgiga aylantirish] (*tushkun, turg'un, ozg'in/so'lg'in*).

15. [fe'l + -ma = 1) predmetning asosdan anglashilgan harakat usuli bilan yuzaga kelish belgisini bildiruvchi sifat; 2) fe'ldan anglashilgan harakat predmetning odatdagi, unga xos belgisi ekanligini bildiruvchi sifat] (1) *qovurma, ag'darma, qisqartma, ivitma, buyurtma*; 2) *ko'chma, burama, og'ma, sochma*).

16. [fe'l + -(a)rli = shaxs/predmetning asosdan anglashilgan harakatning bajarilishiga oid belgisini bildiruvchi sifat] (*arzirli, achinarli, zerikarli, maqtarli, ajablanarli, etarli, tushunarli*).

17. [taqlid + -ildoq = asosdan anglashilgan belgiga ortiq darajada egalikni bildiruvchi sifat] (*chiyildoq, bijildoq, dirildoq, akildoq, likildoq, po'rsildoq*).

18. [fe'l + -ch = asosdan anglashilgan harakatga bog'liq belgini bildiruvchi sifat] (*tinch, jirkanch*).

19. [ot + -iy/viy = 1) predmetning asosdan anglashilgan narsa/hodisaga aloqadorlik belgisini bildiruvchi sifat; 2) asosdan anglashilgan tushunchaga egalik belgisini bildiruvchi sifat] (1)*ilmiy, shaxsiy, imloviy*; 2) *taxmini, aqliy, ommaviy*).

20. [ot/ravish + -gi/ki/qi = predmetning asosdan anglashilgan joy yoki vaqtga ko'ra belgisini bildiruvchi sifat] (*avvalgi, hozirgi, tonggi, tungi, kechki, ichki*).

21. [ot + -i = shaxs yoki predmetning millat/vaqt/joyga mansubligini bildiruvchi sifat] (*qozoqi, qishloqi, bahori*).

22. [ot/sifat + -cha = predmetning millat/ joy/miqdor/ xususiyat kabilarga ko'ra belgisini bildiruvchi sifat] (*o'zbekcha, farg'onacha, ortiqcha, erkakcha*).

23. [sifat + -namo = biror shaxsning asos bildirgan xarakter-xususiyat belgisiga ega ekanligini bildiruvchi sifat] (*darvishnamo, avliyonomo, majnunnamo*).

24. [ot + -simon = asosdan anglashilgan narsaga o'xshashlik belgisini bildiruvchi sifat] (*sharsimon, kumushsimon, odamsimon*).

25. [ot + -parvar = asosdan anglashilgan narsani sevishni bildiruvchi sifat] (*xalqparvar, insonparvar, vatanparvar*).

Ko'rib o'tilganlardan tashqari **-aki** (*dahanaki, zo'raki*), **-bad** (*badaxloq, badhazm, badbashara*), **-shumul** (*olamshumul, jahonshumul*), **-chil** (*dardchil, izchil*), **-kay** (*kungay, terskay*), **-don** (*gapdon, bilimdon*), **-msiq** (*qarimsiq, achimsiq*), **-kash** (*dilkash, hazilkash*), **-m** (*qaram*), **-lom** (*sog'lom*), **-qa** (*qisqa*), **-bop** (*qishbop, palovbop*), **xush-** (*xushbichim, xushhavo*) affiksli qoliplar asosida ham sifatlar yasalgan. Bu affiksli qoliplar unumsiz bo'lganligi uchun ularning mazmuniy tomonini mavjud hosilalaridan umumlashtirib chiqarib bo'lmaydi.

Kompozitsiya usuli. Kompozitsiya usuli bilan qo'shma va juft sifatlar hosil bo'ladi.

Qo'shma sifatlar. Qo'shma sifatlar quyidagi qoliplar asosida hosil bo'ladi:

1. Ot+ot: *devsifat, devqomat, dilorom, dilozor, kafangado, otashnafas, sohibjamol*.
2. Sifat+ot: *xomkalla, sho'rpeshona, kaltafahm, shirin-suxan, sho'rtumshuq, balandparvoz*.
3. Ot+sifat: *yoqavayron, jig'ibiyron, tepakal, xonavayron, xudobezor, otabezori*.
4. Ravish+ot: *hozirjavob, kamgap, kamsuxan, kamsuqum, kamqon, kamxarj*.
5. Ravish+fe'l: *tezpishar, ertapishar, cho'rtkesar*.
6. Fe'l+ fe'l: *ebto'yimas*.
7. Olmosh+ot: *o'zboshimcha*.
8. Ot+fe'l: *tilyog'lama, gadoytopmas, tinchliksevar*.
9. Olmosh+sifat: *o'zbilarmon*.
10. Son+ot: *ikkiyuzlamachi, qirqyamoq*.

Juft sifatlar. Juft sifatlar tarkibidagi so'zlarning xususiyatiga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

I. Har ikki qismi mustaqil holda ishlatiladigan juft sifatlar:

1. Qismlari sinonim: *aql-hushli, pishiq-puxta, telba-teskari, sog'-salomat, yakka-yolg'iz*.
2. Qismlari antonim: *achchiq-chuchuk, baland-past, vayronu-obod, issiq-sovuq*.
3. Qismlari ma'noviy yaqin: *mo'min-qobil, och-yalang'och, soya-salqin, xor-zor, ezma-churuk*.

II. Bir qismi mustaqil holda ishlatiladigan juft sifatlar: *aralash-quralash, mast-alast, ilma-teshik, tuppa-tuzuk, xom-xatala, entak-tentak, qari-quri, qora-qura, yamoq-yasqoq, harom-harish*.

III. Har ikkala qismi mustaqil holda ishlatilmaydigan sifatlar: *aji-buji, aloq-chaloq, poyintar-soyintar, uvali-juvali, o'poq-so'poq, ilang-bilang*.

Boshqa turkumlarga xos so'zlar konversiya yo'li bilan sifatga o'tishi mumkin. Bu sifatlashuv deyiladi. Sifatlashuv tarixiy jarayon bo'lib, boshqa so'z turkumlari uzoq davro'tishi bilan sifatga aylanib boradi. Sifatlashuv hodisasi lisoniy tabiatga ega.

Juft va takroriy otlarning sifatlashuvi: *mosh-guruch, yo'l-yo'l, rang-barang, xilma-xil*.

O'zak holidagi fe'llarning sifatlashuvi: *daydi, qari, chalkash, yanglish, tutash, aralash*.

Harakat nomi shaklidagi juft fe'llar: *olmoq-solmoq*.

Kesimlik shaklidagi fe'llar: *oldi-qochdi, kuydi-pishdi, tug'di-bitdi, iliguzildi, ichakuzdi, supraqoqdi*.

Sifatlarning tuzilishiga ko'ra turlari. Sifatlar tuzilishiga ko'ra sodda va murakkab bo'ladi. Sodda sifatlar bir o'zakli bo'ladi: *oq, yozgi, aqlli, beg'ubor, tor*. Murakkab sifatlar o'z o'rnida uchga bo'linadi: a) *juft sifatlar*; b) *takroriy sifatlar*; v) *qo'shma sifatlar*.

Juft sifatlar ikki sifatning juftlashishidan tashkil topadi: *oq-qora, yaxshi-yomon, katta-kichik*.

Takroriy sifatlarda bir o'zak takrorlanadi: *katta-katta, baland-baland, og'ir-og'ir*.

Qo'shma sifatlar birdan ortiq mustaqil so'zning qo'shilishidan hosil bo'ladi: *havo rang, ishyoqmas, ertapishar, yoqavayron, o'zbilarmon*.

Eslatma. Juft va qo'shma sifatlar yasama bo'lib, takroriy sifatlarda shakl yasalishi mavjud. Biroq takroriy sifatlar taraqqiyot natijasida yangi ma'no kasb etishi ham mumkin: *yo'l-yo'l*. Bunda yangi so'z yasalishi emas, balki so'zshaklning leksemalashuvi hodisasi mavjud.

Daraja sifatning tasniflovchi kategoriyasi sifatida. DK «belgi darajasi» UGMsiga ega. Daraja turli (geterogen) shakllar yordamida hosil qilinadi: *chiroyli-chiroyliroq-juda chiroyli*.

Asliy sifatlarda belgining darajasini ifodalashga ko'ra uch daraja ajratiladi:

a) oddiy daraja; b) orttirma daraja; v) ozaytirma daraja.

Oddiy daraja hech qanday vositasiz yuzaga chiqadi. Unda DK UGMsi «belgining ortiq-kamligiga munosabat bildirmaslik» tarzida yuzaga chiqadi: *yaxshi, qattiq, semiz, keng, baland, to'g'ri, yumshoq* kabi.

Orttirma daraja belgining me'yoriy holatdan ortiqligi, kuchlilikini ifodalab, DK UGMsini «belgining me'yordan ortiqligini ifodalash» tarzida xususiyashtiradi. Orttirma daraja maxsus morfologik shaklga ega emas. DK ifodalovchisining geterogenligi ushbu darajada yaqqol ko'zga tashlanadi. Orttirma daraja quyidagi usullar bilan hosil qilinadi:

1. **Fonetik usul.** Buning bir necha ko'rinishlari bor: a) *qop-qora, yap-yapalok, dum-dumaloq*; b) *urg'uli* tovushning cho'zi-lishi: *u'zun, bala'nd, chiro'yli*.

2. **Leksik usul.** *juda* kuchli, *g'oyatda* qo'rqinchli, *nihoyatda* baland.

Belgining ortiq darajasi analitik shaklda ham ifodalanadi. Bu shakl ikki uzvli bo'lib, birinchi uzvini chiqish kelishigi shaklida qo'llash orqali hosil qilinadi: *uzundan uzoq, shirindan shirin*.

Ozaytirma daraja DK UGMsini «belgining me'yordan kamligini ifodalash» ko'rinishida xususiylashtiradi. Bu ma'no ikki usul bilan yuzaga chiqadi:

Leksik usul: *sal durust, bir oz yaxshi, xiyol ochiq*.

Morfologik usul: *kattaroq, ko'proq, ozroq*;

Eslatma. Rang-tus bildiruvchi ayrim sifatlarda qo'llanuvchi *-(i)sh, -(i)mtir* affiksleri belgining kuchsiz darajasini bildirmaydi. Masalan, *oqish* so'zi oq rangning, *qoramtir* so'zi qora rangning kuchsiz darajasi emas, balki oq, qora bo'lmagan, balki ularga o'xshash bo'lgan rang turlaridir.

Sifatlarda sintaktik kategoriyalarning voqelanishi. Sifat turkumida sintaktik kategoriyalar keng bo'lmagan voqelanishga ega.

Egalik kategoriyasi. Sifat turkumi EK UGMsini «keyingi sifatni oldingi so'zga bog'lash va mansublik, xoslik ma'nosini ifodalash» tarzida xususiylashtiradi. Matn va birikuvchi so'zlarning semantikasiga bog'liq ravishda turlituman grammatik ma'nolar ifodalanishi mumkin. Lekin «keyingi sifatni oldingi so'zga bog'lash» kategorial ma'no xususiylashmasi sifatida o'zgarmay qolaveradi. Quyida sifat turkumining EK UGMsini xususiylashtirishdagi o'ziga xosliklarni ko'rib o'tamiz.

Egalik affiksi o'zi birikkan so'zning boshqa so'z bilan bog'lanishida ishlatiladi. Bu vaqtda EK dagi so'z QK dagi so'z bilan keladi: *olmaning qizili, odamning aqllisi*.

EK dagi so'z ba'zan CHK dagi so'z bilan ham birga qo'llanilishi mumkin: *odamlardan aqllisi*.

EK dagi so'zda affiks ma'nosi va vazifasi kuchsizlanib, ravishga o'tib ketadi: *yaxshisi*.

EK ning birlik va ko'plik shakllari qo'llanilishda farq bor. Ko'pincha miqdor bildiruvchi o'zaklarga birlik son shakli qo'shilmaydi: *aqllingiz ko'pimiz*. Bu jihatdan III shaxs egalik affiksi farqlanadi: *nodoni, rangdori*.

Kelishik kategoriyasi. KK sifatda EK bilan birga qo'llanadi.

BK dagi sifat ega vazifasida keladi: 1. *Ukamning kichigi* - o'qituvchi. 2. *Darvoza tepasiga shoxning kattasi* qo'yilgandi.

QK dagi sifatda KK UGMsi «sifatni qaratqich aniqlovchi vazifasida keyingi so'zga bog'lash» tarzida xususiylashtiradi: *Inson yalqovining bahonasi ko'p*. (J.Abd.)

TK dagi sifat gapda ish-harakatni qabul qilgan predmetga obyekt tusini beradi va tushum kelishigi affiksini qabul qilgan sifat vositasiz to'ldiruvchi vazifasida keladi. «Sifatga obyekt tusini berish va uni fe'lga vositasiz to'ldiruvchi sifatida bog'lash» TK UGM sining sifat turkumidagi xususiylashuvidir: *Gulning qizilini ajratdi*.

CHK KK UGMsini umuman «oldingi so'zni keyingi fe'lga o'rin-payt holi va vositasiz to'ldiruvchi vazifasida bog'lash» tarzida, sifat turkumida esa «oldingi sifatni keyingi fe'lga o'rin-payt holi va vositasiz to'ldiruvchi vazifasida bog'lash» ko'rinishida xususiylashtiradi.

CHK dagi sifatning vazifalari:

a) vositali to'ldiruvchi: *Qarzni odamning yaxshisidan so'rang*. («Saodat».)

b) o'rin holi: *Eshigi ochiq narigi xonadan pianino ovozi eshitilmoqda edi*. (P.Qod.)

v) sabab holi: *Piyozning achchig'idan ko'zlari qizardi*. (M.Muh.)

JK dagi sifat ish-harakat yo'nalgan predmetni belgisi bilan anglatadi: *og'iriga, yaqiniga*.

JK dagi sifat gapda to'ldiruvchi, hol kabi bo'laklar vazifasida keladi: 1. *Qizning ko'zlarining qorasiga havaslanib boqdi*. 2. *Bola hovuzning to'lasiga yugurdi*.

Ko'rinadiki, JK sifat turkumida KK UGMsini «oldingi sifatni keyingi fe'lga vositali to'ldiruvchi va hol vazifasida bog'lash» tarzida xususiylashtiradi.

O'PK sifat turkumida KK UGMsini «oldingi sifatni keyingi so'zga vositali to'ldiruvchi va hol vazifasida bog'lash» tarzida xususiylashtirib, ish-harakatning bajarilish o'рни, vaqti, sharoiti, holati, sababi, maqsadi kabi tajalli ma'nolarni ifodalaydi: *Odamning pismig'ida gap ko'p*.

Asosiy adabiyotlar

1. Mengliyev B.R. Hozirgi o'zbek tili. Morfemika. Derivatsiya. Morfologiya. II qism. Qarshi-2005.
2. Abuzalova M.Q. Hozirgi o'zbek tili. Morfologiya, 1-qism. Mustaqil so'z turkumlari. (Ma'ruza matnlari). Buxoro-2003.
3. Nurmonov A., Shahobiddinova Sh., Iskandarova Sh. va boshqalar. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. Morfologiya.-T.: Yangi asr avlodi. 2001.- 182 b.
4. O'zbek tili grammatikasi. I tom. Morfologiya. Max.muh. G'.A.Abdurahmonov va boshq. T.: Fan, 1972.-610 b.
5. Zamonaviy o'zbek tili: Morfologiya\ Mualliflar jamoasi. Max. muh. H.G'.Ne'matov va boshqalar. T. Mumtoz so'z, 2008.
6. Sayfullaeva R.R., Mehliyev B.R. va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. O'qv qo'llanma.-T., Fan va texnologiya, 2009. -416.
7. Ne'matov H., Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. -T.: O'qituvchi. 1995.-127 b.
8. Musulmanova N.R. Grammatik shakllarda kategorial, yuondosh va hamroh ma'no (zamon va mayl kategoriyalari misolida) Filol.fan.nomz....diss. -Toshkent, 2007.-116 b.

Yordamchi adabiyotlar

1. Mengliyev B.R. Morfologik vositalarning ma'noviy xususiyatlari va sintaktik imkoniyatlari: Filol. fan. nomz ... diss. Buxoro. 1995. - 144 b.

2. Nigmatov X.G. Funktsionalnaya morfologiya tyurkoyazchnx pamyatnikov XI-XII vv. -T.: Izd. Fan, 1989.-191 s.
3. Nigmatov X.G. Vkluychennoe tretye v morfologicheskoy sisteme tyurkskix yazkov// Sov.tyurkologiya. 1976. - №3. -S. 31-36.
4. Shahobiddinova Sh. Grammatik ma'no talqini haqida: Filol.fan.nomz... .diss. -Samarqand, 1993.-152 b.
5. Bahridinova B.M. Fe'l lug'aviy shakllari tizimi (tur kategoriyasi) Filol.fan.nomz...diss. -Samarqand, 2002.-146 b.
7. Shukurov O. Harakat tarzi shakllari paradigmasi. Filol. fan. nomz ... diss. Avt. Qarshi. 2005, - 22 b.

MAVZUNI MUSTAHKAMLASH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Asliy va nisbiy sifatlar orasidagi farqni tushuntiring.
2. Sifat va ravish oralig'idagi so'zlar bormi?
3. Darajasi kategoriyasi haqida gapiring.
4. Sifat LMGlari izohlang.
5. Sifatlarning yasashiga misollar keltiring.
6. Sifatlarning tuzilishiga ko'ra turlariga izoh bering.
7. Sifatlarda sintaktik kategoriyalarning voqelanishini tushuntiring.

10-MAVZU: SON SO'Z TURKUMI RAVISH SO'Z TURKUMI

Reja:

1. Son va uning UGMsi. Sonning grammatik xususiyatlari.
2. Sonning LMT va LMGlari hamda ularga xos lug'aviy shakl hosil qiluvchi vositalar.
3. Sanoq sonlarning hisob so'zlari bilan qo'llanishi.
4. Sintaktik kategoriyalarning son turkumida voqelanishi.
5. Ravish va uning UGMsi. Ravish o'zgarma so'zlar turkumi sifatida.
6. Ravish LMGlari. Ravishlarda so'z yasashi hodisasi.
7. Ravishlarning tuzilishiga ko'ra turlari.

Mavzu bo'yicha tayanch tushunchalar: *miqdor va tartib sonlar, dona, sanoq, chama, jamlovchi sonlar, sanoq so'zlari; ravishlarning o'zgarma so'zlari, ma'no turlari, yasashi, ravishlarda soddalashish, tublashish.*

Son va uning UGMsi. «Predmetlarning sanog'i va aniq miqdori uchun ishlatiladigan so'z» sonning so'z turkumi sifatidagi UGMsidir. Sanaladigan predmetlar uchun ishlatilganda ularning sanoq va miqdorini anglatadi. Son so'z turkumi sifatida predmet ifodalovchilari bilan munosabatga kirishib, shu jihati bilan sifat va ravish turkumiga yaqin turadi. Biroq aniq miqdor bildiruvchi bu so'zlar predmetlarning noaniq miqdorini bildiruvchi *oz, ko'p, mo'l* kabi sifatlardan ajralib turadi. Sifatlar raqam bilan ifodalanmaydi. Son esa noaniq miqdorni bildirganda ham raqam bilan beriladi: *uch-to'rt kun (3-4 kun)*. Bu esa ular anglatgan miqdor noaniqligi ham nisbiy ekanligidan dalolat beradi.

Songa oid so'z matematik son ma'nosida esa faqat sonlarning nomini bildiradi. Demak, predmet nomini anglatuvchi so'z bilan munosabatda namoyon bo'ladigan ma'nosi bilan son so'z turkumini tashkil etadi.

Sonning grammatik xususiyatlari. Son morfologik va sintaktik xususiyatlarining o'ziga xosligi bilan boshqa so'z turkumlaridan ajralib turadi.

Sonlarda o'ziga xos morfologik ifodasiga ega bo'lgan quyidagi grammatik xususiyatlar mavjud:

- sanoq sonlarga *-(i)nchi* affiksining qo'shilishidan predmetlarning tartibiga ko'ra munosabatini ifodalovchi grammatik ma'no hosil bo'ladi: *birinchi, o'ninchi*.
- sanoq sonlarga *-ov, -ala* affikslarining qo'shilishidan predmetlarning guruhini, to'ldirishini ifodalovchi grammatik ma'no hosil bo'ladi: *ikkovi, uchala*.
- sanoq sonlarga *-ta+cha, -lab* affikslarining qo'shilishidan predmetlarning taxminiy hisobini ifodalovchi grammatik ma'no hosil bo'ladi: *o'ntacha, yuzlab*.
- sanoq sonlarga *-ta+dan* affiksining qo'shilishidan predmetlarning taqsimini ifodalovchi grammatik ma'no hosil bo'ladi: *ikkita, o'nta*.

2. Hisob so'zlari (*juft, gramm, dona, metr*) bilan qo'llanilishi uning o'ziga xosligini belgilovchi muhim omillardan biridir.

3. Sintaktik kategoriyalar cheklangan voqelanishga ega.

4. Sonlar yasash xususiyatiga ega emas. Biroq sonlardan boshqa so'z turkumlari yasaladi: *birlashmoq, ikkilanmoq, beshlik* kabi.

Sonlar quyidagi sintaktik xususiyatlarga ega.

Sonlar otlardan oldin kelib, asosan aniqlovchi vazifasini bajaradi.

Sonlar cheklangan darajada bo'lsa-da gapning barcha bo'laklari vazifasida kela oladi.

Son ot oldida aniqlovchi vazifasida kelganda u bilan birga ajralmas birikmani vujudga keltiradi: *ikki talaba kelmadi* birikuvida *ikki talaba* ajralmas birikma bo'lib, bitta bo'lak, *ikki* so'zi esa bo'lakning bo'lagi vazifasida kelgan.

Son va sifatni aniqlovchi sifatida qo'llashga to'g'ri kelganda avval son, keyin sifat joylashadi: *uchta a'lochi talaba, beshita ilg'or terimchi*.

Sonning LMT va LMGlari hamda ularga xos lug'aviy shakl hosil qiluvchi vositalar. Sonlar ma'no va grammatik xususiyatlariga ko'ra dastlab ikki LMT ga bo'linadi: «miqdor son» LMTsi va «tartib son» LMTsi. «Miqdor son» LMTsi predmetning miqdorini, «tartib son» LMT si esa tartibi, sirasiga ko'ra xususiyatlarini bildiradi.

Bu LMTlar o'zaro quyidagi munosabatlarga ega:

- miqdor son ichki LMGlarga ega. Tartib son LMTsi bir vaqtning o'zida LMG hamdir;
- miqdor sonlar hisob so'zlari bilan qo'llana oladi, tartib sonlar esa bunday xususiyatga ega emas;
- miqdor sonlar juftlasha oladi, tartib sonlarda esa bunday xususiyat yo'q;
- miqdor sonlarga *beshdan bir, uchga bir* kabi birikmali qo'llanishlar xos, tartib sonlarga esa xos emas;
- miqdor sonlar ko'plik shaklini olganda taxminiy miqdor bildiradi (*uchlarda keldi*), tartib sonlar esa bunday holda otlashib ketadi: *birinchilar – birinchi odamlar*.

«**Tartib son**» **LMGsi**. Tartib son predmetning aniq tartibini, ketma-ketlikdagi o'rnini bildirish, shuningdek, boshqalaridan farqini ko'rsatish uchun ishlatiladi.

Tartib son sanoq sonlarga *-(i)nchi* affiksining qo'shilishidan hosil bo'ldi.

-(i)nchi affiksi o'rnida ba'zan *-lamchi* shakli ham ishlatiladi. Masalan: **Birlamchi**, *g'alamis odamlarning gapiga quloq solmanglar*, **ikkilamchi**, *o'zlaring bilasizlar, mardikorlikka ketganlar ko'pi bilan olti-etti oylarda qaytishadi...*(A.Qah.)

Tartib sonlar fe'llar bilan bog'langanda miqdorni ham anglatadi: *Bu gapni birinchi eshitishim*. (S.Ahm.)

Tartib sonlar oy kunlarning tartibini bildirganda vaqt bildiruvchi otlardan oldin keladi: *ikkinchi aprel, yigirma uchinchi aprel, o'n sakkizinchi mart, yigirmanchi noyabr* kabi. Bu rus tilining ta'siri, albatta. Sof o'zbekcha oy kuni hisobi *aprelning ikkinchi kuni, noyabrning yigirmanchi kuni* tarzida bo'ladi.

Tartib sonlarning otlashgan va otlashmagan holatlarini farqlash lozim. *Odamlarning birinchisi, o'quvchilarning beshin-chisi* birikuvlarida sonlardagi egalik qo'shimchasidan oldin tushirilgan otni qo'yib bo'lmaydi. Demak, bu son otlashmagan. *Birinchi kitobni sen olasan, ikkinchisini men gapida ikkinchi* tartib soni otlashgan.

«**Miqdor son**» **LMTsi va uning LMGlari**. Miqdor sonlar predmetlarni sanash, donalash, taqsimlab yoki taxminlab ko'rsatish uchun ishlatiladi. Uning quyidagi LMGlari ajratiladi: «sanoq sonlar» LMG, «dona sonlar» LMG, «chama sonlar» LMG, «jamlovchi sonlar» LMG, «taqsim sonlar» LMG.

«**Sanoq sonlar**» **LMG**. Sanoq sonlar predmetlarni sanash, donalab ko'rsatish uchun ishlatiladi: *Xatni o'qiyotganimda, kampir ikki qo'lini tizzasiga tirab, jimgina quloq solib o'tirdi*. (S.Ahm.) **Ikki** do'st yarim tunga qadar suhbatlashib o'tirishdi. (YO.Shuk.)

Sanoq sonlar morfologik ko'rsatkichga ega emas.

Sanoq son ot bilan sintaktik munosabatga kirishganda mustaqil va nomustaqil sintaktik mavqelarda bo'la oladi. Mustaqil mavqeda aniqlanmishdan ayricha so'roqqa javob bo'lib, alohida bo'lak maqomiga ega bo'ladi: *Besh* (aniql.) *kishi* (ega) *so'zladi* (kesim). Nomustaqil mavqeda tarqibiy qism sifatida yuzaga chiqadi: *Besh kishi* (ega) *kelishdi* (kesim).

Sanoq son qo'shma sifat hosil qilishi mumkin: *besh yashar bola, uch chaqirimli yo'l*.

Sanoq sonlar sirasida *bir* so'zi qo'llanish va vazifalari jihatidan qator o'ziga xosliklarga ega.

«miqdor» ma'nosi: *YAna bir gapni ayting*. (S.Nur.)

«moaniqlik» ma'nosi: *Bir o'zbek yigiti so'zlay boshladi*. (Oyb.)

«harakat belgisi» ma'nosi: *Mashina bir lapanglab, ilgariladi*. (S.Ahm.)

«mo'ljal» ma'nosi: *ertaga bir dam oling*.

«bir xil» ma'nosi: *Tiling bilan ko'nglingni bir tut*.

«kuchaytirish» ma'nosi: *YOmg'ir bir yog'di*.

«navbatma-navbat» ma'nosi: *Bola bir bizga qaraydi, bir otasiga qaraydi*.

«o'xshashlik» ma'nosi: *U mening birim*.

JK da «birgalik» ma'noli ravishga o'tadi: *birga ishlamoq*.

CHK da «to'satdan» ma'noli ravishga o'tadi: *birdan qichqirib yubordi*.

-day shakli bilan ravish bo'lib keladi: *birday*.

-ov affiksini olib «gumon» ma'noli olmosh: *Birov keldi*.

-or/-on affiksini olib keladi: *birorta, bironta*.

-gina yuklamasi bilan «chegaralash» ma'nosi: *birgina*.

fonetik o'zgargan *ham* yuklamasi bilan «kuchaytirish» ma'nosi: *biram*.

-oq elementi bilan bog'lovchi vazifasida: *biroq*.

Shuningdek, **bir** so'zi *rov, pas, nafas, zum, payt, yil, vaqt, oy, kun* (**birrov, bir pas, bir nafas**), *necha, muncha, sidirg'a, oz, muncha, qadar* (**bir necha, bir oz, bir muncha**), *nima, narsa* (**bir nima, bir narsa**), *qator, talay* (**bir qator, bir talay**), *xil* (**bir xil**), *ba'zi, har, qaysi* (**ba'zi bir, har qaysi**) so'zlari bilan birga kela oladi.

Bir so'zi takrorlanib kela oladi: **bir-bir** («tartib bilan» ma'nosida), **birma-bir** («batafsil» ma'nosida), **birdan-bir** («yagona» ma'nosida), **bir-biridan** («o'zaro» ma'nosida), **bir-biriga** («biri ikkinchisiga» ma'nosida).

O'zbek tilida *bir* so'zi *ilk, yakka, yolg'iz, yagona* so'zlari bilan ma'nodoshlik kasb etadi.

Sanoq sonlarning hisob so'zlari bilan qo'llanishi. Sanoq sonlar o'lchov birliklarini ifodalovchi so'zlar bilan birga qo'llanilishi ham mumkin: *gektar, tanob, tosh, bosh, tup* kabi. Bunday so'zlar *hisob so'zlari* (numerativlar) deyiladi. Hisob so'zlari odatda ot turkumidan bo'ladi va alohida LMG ni tashkil etadi.

Hisob so'zlari o'zi birikkan son bilan birga ajralmas sintaktik birlikni tashkil etib, gapda bir sintaktik pozitsiyadan o'rin oladi.

Hisob so'zlari qadimdan o'zbek adabiy tilida faol qo'llangan. Bugungi kunda ularning ayrimlari butunlay iste'moldan chiqib ketgan yoki juda kam ishlatiladi. Ularga *qadoq, jon, tanob, gaz, sarjin, paysa, taxta, enlik, so'lkavoy, tosh, pud, mahal, yumaloq* (choy), *mehnat kuni* (uch mehnat kuni).

Gektar, gradus, kilovatt-soat, kubometr, metr (santimetr, millimetr), minut, par, pachka, sotix, sentner, mehnat kuni kabi hisob soʻzlari oʻzbek tiliga XX asrda kirib kelgan.

Hisob soʻzlari tizimi ochiq sistemadir.

Hisob soʻzlari LMG si quyidagi mikrosistemalardan tashkil topadi:

Predmetlarni yakkalab hisoblash uchun ishlatiladigan hisob soʻzlari: *bosh, nafar, dona, nusxa, tup, jon*.

Predmetni butun yoki toʻdaning qismi sifatida hisoblash uchun ishlatiladigan hisob soʻzlari: *burda, varaq, luqma, parcha, poy, siqim, tilim, tomchi, toʻgʻram, chaqmoq, chimdim, shingil, qultum*.

Predmetlarni toʻdalab, guruhlab hisoblash uchun ishlatiladigan hisob soʻzlari: *bogʻ, gala, guruh, dasta, toʻda, toʻp, shoda, quchoq, hovuch*.

Predmetlarni juftlab hisoblash uchun ishlatiladigan hisob soʻzlari: *juft, (par)*.

Predmetlarning ogʻirlik oʻlchovini hisoblash uchun ishlatiladigan hisob soʻzlari: *gramm, kilogramm, litr, pud, tonna, sentner, misqol, qadoq, botmon, kosa, piyola, qop, qoshiq, quti*.

Predmetlarning uzunlik va masofa oʻlchovini hisoblash uchun ishlatiladigan hisob soʻzlari: *qadam, qarich, quloch, metr, tosh, chaqirim, kilometr*.

Yosh hisobini bildirish uchun ishlatiladigan hisob soʻzlari: *yashar, yoshdagi, yoshli*.

Vaqt oʻlchovini hisoblash uchun ishlatiladigan hisob soʻzlari: *asr, yil, kun, kecha-kunduz, oy, hafta, daqiqa, soniya*.

Qiymat oʻlchovini hisoblash uchun ishlatiladigan hisob soʻzlari: *soʻm, tiyin, miri, paqir, dinor, dollar, rubl*.

Harakat miqdorini hisoblash uchun ishlatiladigan hisob soʻzlari: *marta, karra, qatla, dafʼa, sidra*.

«**Dona sonlar**» LMG. Dona sonlar –*ta* qoʻshimchasi va *dona, nafar, bosh* kabi hisob soʻzlari bilan hosil qilinadi. –*ta* qoʻshimchali dona son predmetlarning miqdorini donalab koʻrsatish uchun ishlatiladi: **Bitta** bargni uzib Zokir otaga uzatdi. (A.Qah.)

Bu affiks har qanday son oʻzaklariga qoʻshilib kela oladi: *toʻqqizta, oʻn toʻrtta, uch yuzta, etti yuzta*. Undan keyin koʻplik shakli qoʻshilmaydi.

Egalik affiksining dona sonlar qoʻshilishidagi oʻziga xoslik shundaki, bunda koʻplik Sh shaxs birlik (*bittasi, oltmish-oltitasi*) va bosh shaxslarning koʻplik (*sizning beshtangiz, bizning oʻntamiz*) shakllari faol.

Dona son feʼl oldida kelganda tarz maʼnosini ifodalab, gapda hol boʻlib keladi: *Men bitta gapiraman*.

Dona son yuklama olib, chegaralab, ayirib, donalab, kamaytirib koʻrsatish maʼnosini ham ifodalaydi: *toʻrttagina, uchtagina*.

Dona son koʻrsatkichi *nafar, bosh, jon, dona* soʻzlari bilan maʼnodoshlik munosabatida boʻladi: *bitta – bir dona, oʻnta – oʻn nafar, beshta – besh – jon* kabi.

«**CHama sonlar**» LMG. Chama sonlar –*tacha, -lab, -larcha* qoʻshimchalari, sonlarning juft shakli, *taxminan, qariyb, taqriban, chamasi, yaqin, kamida, ortiq/moʻl(roq)* kabi ravish va boshqa turkum soʻzlari orqali hosil qilinadi: *oʻnta ishchi, millionlab yurtdoshlar, oʻnlarcha mashina, soat oʻn birlar, uch-toʻrt kun, taxminan oʻnta, yuzga yaqin, kamida besh mingta, sakson besh mingdan ortigʻroq*.

Hisob soʻzlari bilan kelgan sonlar –*cha* qoʻshimchasi bilan chama maʼnosini beradi: *uch yilcha burun, besh kilometrcha*.

«**Jamlovchi sonlar**» LMG. Jamlovchi sonlar bir turdagi predmetlarning miqdoriy yigʻindisini ifodalaydi. Ular *oʻn* sonidan quyi turuvchi sonlarga qoʻshiladi. Ular quyidagicha hosil qilinadi:

ikki, uch, toʻrt, besh, olti, etti sonlariga –*ov/-ovlon* affiksi qoʻshiladi: *ikkov(lon), uchov(lon), toʻrtov(lon), beshov(lon), oltov(lon), etov(lon)*. Jamlovchi son EK da kelishi mumkin: *beshovimiz, ikkovi*. Bu hodisa otlashuv sanalmaydi.

ikki, uch, toʻrt soʻzlari –*ala* qoʻshimchasini olib jamlash maʼnosini ifodalaydi: *ikkala, uchala, toʻrtala, beshala*.

«**Taqsim sonlar**» LMG. Taqsim son LMG –*tadan* lugʻaviy shakli orqali hosil qilinadi: *bittadan, oʻntadan*. Taqsim sonlar gapda ot yoki feʼllar oldidan kelishi mumkin: *oʻntadan olma, beshtadan oldi*.

Sonning butun yoki qismni ifodalashiga koʻra turlari. Sonlar butun yoki qismni ifodalashiga koʻra uch turga boʻlinadi:

butun sonlar;

kasr sonlar;

aralash sonlar.

Butun sonlar narsa-miqdori yoki sanogʻini uning butun holatida ifodalaydi: *bir, yuz, ikki ming*.

Kasr sonlar butunning boʻlagini, ulushini ifodalaydi: *ikkidan bir, chorak, yarim*.

Aralash sonlar butun va kasr sonlarning birligidan tashkil topadi: *bir butun uchdan ikki*.

Sonlarning butun yoki qismni ifodalashiga koʻra turlarga boʻlinishini LMGlarga ajratishdan farqlash lozim.

Sintaktik kategoriyalarning son turkumida voqelanishi. Son cheklanmagan muchalanuvchanlikka ega, yaʼni u istalgan gap boʻlagi vazifasida kela oladi:

Kesim: *Bu xotinning joni bitta emas, balki mingta*. (A.Qah.)

Ega: *Dushmanning yuz birinchisi qoldi*. (A.Qah.)

Hol: *Samarqandni bir necha marta koʻrganman. U marraga birinchi etib keldi*.

Aniqlovchi: *Bir chetda gulzor oralab ikkita chiroyli qiz gul terib yuribdi*. (Oyb.)

Toʻldiruvchi: *Jurnalning birinchisini topdim*.

Shunga muvofiq, son turkumi KK, EK va kesimlik kategoriyasini oʻz doirasida voqelantiradi.

Egalik kategoriyasi. Son turkumi EK UGMsini «keyingi sonni oldingi soʻzga bogʻlash va mansublik, xoslik maʼnosini ifodalash» tarzida xususiylashtiradi. Matn va birikuvchi soʻzlarning semantikasiga bogʻliq ravishda turli-tuman grammatik maʼnolar ifodalanishi mumkin. Lekin «keyingi sonni oldingi soʻzga bogʻlash» kategorial maʼno xususiylashmasi sifatida oʻzgarmay qolaveradi. Quyida son turkumining EK UGMsini xususiylashtirishidagi oʻziga xosliklarni koʻrib oʻtamiz.

Egalik affiksi oʻzi birikkan soʻzning boshqa soʻz bilan bogʻlanishida ishlatiladi. Bu vaqtda EK dagi soʻz QK dagi soʻz bilan keladi: *olmaning beshtasi, odamlarning oʻntasi*.

EK dagi soʻz baʼzan CHK dagi soʻz bilan ham birga qoʻllanilishi mumkin: *odamlardan uchtasi*.

EK ning birlik va koʻplik shakllari qoʻllanilishda farq bor. Koʻpincha miqdor bildiruvchi oʻzaklarga birlik son shakli qoʻshilmaydi: *beshtangiz, ikkovimiz*. Bu jihatdan Sh shaxs egalik affiksi farqlanadi: *biri, oltovi*.

Kelishik kategoriyasi. KK sonda EK bilan birga qoʻllanadi.

BK dagi son ega vazifasida keladi: 1. *Daftarning uchtasi menda*. 2. *Darvoza tepasiga shoxning ikkitasi qoʻyilgandi*.

QK dagi sonda KK UGMsi «sonni qaratqich aniqlovchi vazifasida keyingi soʻzga bogʻlash» tarzida xususiylashtiradi: *Sigirning ikkitasining suti koʻp*.

TK dagi son gapda ish-harakatni qabul qilgan predmetga obyekt tusini beradi va tushum kelishigi affiksini qabul qilgan son vositasiz toʻldiruvchi vazifasida keladi. «Songa obyekt tusini berish va uni feʼlga vositasiz toʻldiruvchi sifatida bogʻlash» TK UGM sining son turkumidagi xususiylashuvidir: *Gulning uchtasini ajratdi*.

CHK KK UGMsini umuman «oldingi soʻzni keyingi feʼlga oʻrin-payt holi va vositasiz toʻldiruvchi vazifasida bogʻlash» tarzida, son turkumida esa «oldingi sonni keyingi feʼlga oʻrin-payt holi va vositasiz toʻldiruvchi vazifasida bogʻlash» koʻrinishida xususiylashtiradi.

CHK dagi sonning vazifalari:

a) vositali toʻldiruvchi: *Qarzni odamning ikkinchisidan soʻrang*.

b) oʻrin holi: *Eshigi ochiq narigi xonaning birinchisidan pianino ovozi eshitilmoqda edi*.

JK dagi son ish-harakat yoʻnalgan predmetni belgisi bilan anglatadi: *birinchisiga, uchoviga*.

JK dagi son gapda toʻldiruvchi, hol kabi boʻlaklar vazifasida keladi: 1. *Qoʻzilarining uchoviga havaslanib boqdi*.

2. *Bola mashinaning birinchisiga yugurdi*.

Koʻrinadiki, JK son turkumida KK UGMsini «oldingi sonni keyingi feʼlga vositali toʻldiruvchi va hol vazifasida bogʻlash» tarzida xususiylashtiradi.

OʻPK son turkumida KK UGMsini «oldingi sonni keyingi soʻzga vositali toʻldiruvchi va hol vazifasida bogʻlash» tarzida xususiylashtirib, ish-harakatning bajarilish oʻrni, vaqti, sharoiti, holati, sababi, maqsadi kabi tajalli maʼnolarni ifodalaydi: *Bizning beshovimizda chora yoʻq*.

Sonning tuzilishiga koʻra turlari. Sonlar tuzilishiga koʻra sodda va murakkab boʻladi. Sodda sonlar bir oʻzakli boʻladi: bir, besh, ming, yarim. Murakkab sonlar oʻz oʻrnida uchga boʻlinadi: a) juft sonlar; b) takroriy sonlar; v) qoʻshma sonlar.

Juft sonlar ikki sonning juftlashishidan tashkil topadi: uch-toʻrt, besh-olti.

Takroriy sonlarda bir oʻzak takrorlanadi: bitta-bitta, uchta-uchta, beshta-beshta.

Qoʻshma sonlar birdan ortiq mustaqil soʻzning qoʻshilishidan hosil boʻladi: oʻn besh, bir ming olti yuz, uch butun beshdan bir, bir yarim.

Ravish va uning UGMsi. Ravish hamisha tilshunoslikning bosh muammolaridan biri boʻlib kelgan. Uni atroflicha oʻrgangan olim V.V.Vinogradov «musmtaqil soʻzlarning hech bir guruhiga sigʻmay qolgan soʻzlar ravish turkumiga yigʻilgan» deb haqqoniy baho bergan edi. Ularning maʼno va vazifasi ot, sifat, son, olmoshlarga yaqin turishi arab va Evropa tilshunosligida qayd etilgan. Sharq va gʻarb tilshunosligi ravishlarni maʼno va vazifasi jihatidan emas, balki boshqa birortasiga xos boʻlmagan belgi – oʻzgarmaslik belgisi bilan ismlardan farqlaydilar. Biroq oʻzbek tili grammatik qurilishining tavsifiga bagʻishlab yozilgan koʻplab ilmiy adabiyot va darsliklarda ravishlarning oʻzgarmaslik tabiati inobatga olinmagan. Tilshunoslar oʻzbekcha ravishni rus tilidagi «narechie»ning muqobili sifatida talqin qilishib, natijada *kecha, kunduz, tong, oqshom* kabi payt otlari, *atrof, oʻrta, u erda, bu erda, old, orqa* kabi oʻrin otlari, *oz, moʻl, butun, toʻla* kabi miqdor sifatlari, *keyin, past, baland, yuqori* kabi oʻrin sifatlari ravish turkumi doirasida oʻrganilgan.

«Asosan harakatning, qisman predmetning belgi, miqdor yoki holatini bildiruvchi oʻzgarmas soʻzlar» ravishning soʻz turkumi sifatidagi UGMsidir.

Ravish oʻzgarmas soʻzlar turkumi sifatida. Ravishlar mustaqil maʼnoli oʻzgarmas soʻzlardir. Ular belgi, miqdor yoki holatni, oʻrin, payt maʼnolarini ifodalaydi va bu jihatidan ot, sifat, sonlarga yaqin turadi. Ulardan farqli jihati shundaki, soʻz oʻzgartiruvchi, shakl yasovchi qoʻshimchalar bilan birika olmaydi. Masalan, otlar koʻplik, sifatlarda daraja shaklini qabul qiladi. Masalan, *tongda, oqshomda, kunduzlari, koʻproq, ozroq, balandroq* kabi. Ayrim til birliklarida uchraydigan EK, KK shakllari ravishning oʻzak qismida soddalashgan, yaʼni oʻzak bilan yaxlit holga kelib qolgan: *birdan, zimdan, toʻsatdan, kechasi, birga*. Bulardan tashqari qadimgi davrlarda keng isteʼmolda boʻlgan *–ra* (joʻnalish kelishigi) (*soʻngra, uzra*), *–a*, (*qayta, koʻtara*), *–in(–un)* (*birin-ketin, ostin-ustun*) qoʻshimchalari ham ravishlar tarkibida qotib qolgan.

Ravish turkumini talqin qilishda uning oʻzgarmaslik xususiyatini eʼtiborga olish uning soʻz turkumi sifatidagi xusu-siyatlarini belgilashda qator qarama-qarshiliklarga nuqta qoʻyadi.

Ilmiy manbalarda, darslik va qoʻllanmalarda *eng, juda, nihoyat, gʻoyat, lang, gʻirt* kabi soʻzlar kuchaytiruv ravishlari deb qaraladi. Holbuki, bu shakllar ravish oldidan kelib belgi maʼnosini kuchaytirishga xizmat qiladi. Shuning

uchun keyingi yillarda ayrim tadqiqotchilar bu unsurlarning ravish emasligini, chunki ravishlar kabi mustaqil lug'aviy ma'nodan xoliligini ta'kidlashib, kuchaytiruv yuklamalari sirasida o'rganish lozimligini uqtiradilar.

Ravish LMGlari. Ravish holat, miqdor-daraja, o'rin, payt, maqsad, sabab LMGlarga bo'linadi.

Payt ravishlari. Payt ravishlari harakatning vaqtini, paytini, muddatini bildiradi: *endi, saharlab, hali, doim, indin* kabi. Payt ravishlari gapda ko'pincha hol, ba'zan kesim bo'lib keladi: **Bugunerta turib tongni ko'rdim.** (Uyg') **Bugunning hakamier-tadir.** (A.Xud.)

O'rin ravishlari. O'rin ravishlari harakatning yuz berish o'rnini bildiradi: *olg'a, uzra.*

Eslatma. O'rin ravishlarini o'rin otlaridan farqlamoq kerak. Bunga o'rin otlarining morfologik o'zgarishi asos qilib olinadi: *atrofimiz, o'rtada, o'rtadan, ichkarida, o'ngdan, chapda, oldida, u erdan* kabi.

Holat ravishlari. Holat ravishlari harakatning bajarilish usulini, tarzini bildiradi. Shu boisdan ular tarz-tus ravishlari deb ham yuritiladi: *bexosdan, astoydil, majburan, qavatma-qavat, mardlarcha, yigitlarcha.*

Miqdor-daraja ravishlari. Miqdor-daraja ravishlari miqdoriy sifat va darajani ifodalaydi: *ko'plab, sal, qarich-qarich, arang, xiyol, yana* kabi. Miqdor-daraja ravishlari sonlarga yaqinlashadi. Biroq son bilan «noaniq miqdor» belgisi ostidagi noto'liq ziddiyatda belgisi a'zo sifatida yuzaga chiqadi.

Maqsad ravishlari. Fe'ldan anglashilgan harakatning maqsadini ifodalaydi: *atay, atayin, ataylab, azza-bazza, jo'rttaga, qasddan.*

Sabab ravishlari fe'ldan anglashilgan harakatning sababini ifodalaydi: *noiloj, noilojlikdan, bekordan-bekorga, chor-nochor.*

Eslatma. Boshqa turkumlarda bo'lgani kabi ravishlarning ham ko'pma'noiligi ularni LMGlarga ajratishda qiyinchilik tug'diradi. Masalan, *nari-beri* ravishi o'rinni ham (*Stollarni nari-beri surdik*), holatni ham (*U nari-beri nonushta qildi*) ifodalaydi.

Ravishlarda so'z yasalishi hodisasi. Tilshunosligimizda ravish yasalishi munozaralidir. Chunki ravishlarning asosiy qismi asli boshqa turkumga mansub soddalashgan, yaxlitlashgan leksemalardir. Shu boisdan aksariyat tilshunoslar ravish yasalishini inkor etishib, ravishlashish (boshqa turkum so'zlarining ravishga o'tishi) mavjudligini tan olishadi.

YUqorida sanab o'tilgan ravishlar tarkibiga diqqat qilinsa, ularda turli so'z yasash qo'llari mavjudligi ma'lum bo'ladi: [*arabcha ot+an*], [*ot+chasiga*], [*ot+ona*], [*ot+larcha*] [*ot+lab*] kabi.

Qo'shma ravishlar esa [*olmosh+ot*] (*har gal, har zamon*), [*ravish+ot*] (*hali zamon, hali beri*), [*son+ot*] (*bir yo'la, bir dam*).

Boshqa turkumdagi takroriy so'zlar ravish bo'lishi mumkin: *yuzma-yuz, quruqdan-quruq* kabi.

Tilshunoslar ravish turkumining yasaliş sistemasiga ega emasligini *-an, -ona* qo'shimchalarining arabcha va tojikcha so'zlar tarkibida uchrashini, *-larcha, -chasiga, -lab* kabilarning grammatik ma'no ifodalashi bilan va *-iga/-siga, chasiga* kabi so'zlarning sanoqli darajada ekanligi bilan izohlaydilar.

Ravishlar gapda ko'pincha fe'lga bog'lanib hol, otga bog'lanib sifatlovchi vazifasida keladi. Bu ravish UGMsining tarkibiy qismidir.

Ravishlarning tuzilishiga ko'ra turlari. Ravishlar tuzilishiga ko'ra *sodda* va *murakkab* turlarga bo'linadi.

Sodda ravishlar bir o'zakli bo'ladi: *bugun, indin, ertaga, ertalab.*

Murakkab ravishlar o'z o'rnida uchga bo'linadi: a) *juft ravishlar*; b) *takroriy ravishlar*; v) *qo'shma ravishlar.*

Juft ravishlar ikki so'zning juftlashishidan tashkil topadi: *yana-tag'in, eson-omon; ochin-to'qin, oldinma-keyin, qishin-yozin; uzil-kesil, ura-sura, unda-bunda; ora-sira, ora-chora, ro'y-rost, sal-pal, chala-chulpa, emin-erkin, oz-moz, huda-behuda; azza-bazza, apil-tapil, eran-qaran, o'lda-jo'lda.*

Takroriy ravishlarda bir o'zak takrorlanadi: *galma-gal, zinhor-bazinhor, to'g'ridan-to'g'ri, es-es, o'qtin-o'qtin, ahyon-ahyonda.*

Qo'shma ravishlar birdan ortiq mustaqil so'zning qo'shilishidan hosil bo'ladi: *bir yo'la, bir muncha, bir talay; bajonudil, baholiqdrat, baqadrihol; har yili, har yoq, har dam; shu zahoti, shu asnoda.*

Asosiy adabiyotlar

1. Mengliyev B.R. Hozirgi o'zbek tili. Morfemika. Derivatsiya. Morfologiya. II qism. Qarshi-2005.
2. Abuzalova M.Q. Hozirgi o'zbek tili. Morfologiya, 1-qism. Mustaqil so'z turkumlari. (Ma'ruza matnlari). Buxoro-2003.
3. Nurmonov A., Shahobiddinova Sh., Iskandarova Sh. va boshqalar. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. Morfologiya.-T.: Yangi asr avlodi. 2001.- 182 b.
4. O'zbek tili grammatikasi. I tom. Morfologiya. Max.muh. G'.A.Abdurahmonov va boshq. T.: Fan, 1972.-610 b.
5. Zamonaviy o'zbek tili: Morfologiya\ Mualliflar jamoasi. Max. muh. H.G'.Ne'matov va boshqalar. T. Mumtoz so'z, 2008.
6. Sayfullaeva R.R., Mehliyev B.R. va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. O'qov qo'llanma.-T., Fan va texnologiya, 2009. -416.
7. Ne'matov H., Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. -T.: O'qituvchi. 1995.-127 b.
8. Musulmanova N.R. Grammatik shakllarda kategorial, yuondosh va hamroh ma'no (zamon va mayl kategoriyalari misolida) Filol.fan.nomz...diss. -Toshkent, 2007.-116 b.

Yordamchi adabiyotlar

1. Mengliyev B.R. Morfologik vositalarning ma'noviy xususiyatlari va sintaktik imkoniyatlari: Filol. fan. nomz ... diss. Buxoro. 1995, - 144 b.
2. Nigmatov X.G. Funktsionalnaya morfologiya tyurkoyazchnx pamyatnikov XI-XII vv. -T.: Izd. Fan, 1989.-191 s.

3. Nigmatov X.G. Vkl'yuchennoe tretye v morfologicheskoy sisteme tyurkskix yazkov// Sov.tyurkologiya. 1976. - №3. -S. 31-36.
4. Shahobiddinova Sh. Grammatik ma'no talqini haqida: Filol.fan.nomz... .diss. -Samarqand, 1993.-152 b.
5. Bahridinova B.M. Fe'l lug'aviy shakllari tizimi (tur kategoriyasi) Filol.fan.nomz...diss. -Samarqand, 2002.-146 b.
7. Shukurov O. Harakat tarzi shakllari paradigmasi. Filol. fan. nomz ... diss. Avt. Qarshi. 2005, - 22 b.

MAVZUNI MUSTAHKAMLASH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Sonning UGMsi nima?
2. Sonning grammatik xususiyatlari nimalardan iborat?
3. Sonning LMT va LMGlari hamda ularga xos lug'aviy shakl hosil qiluvchi vositalar haqida gapiring.
4. Sanoq sonlarning hisob so'zlari bilan qo'llanishiga misollar keltiring.
5. Sintaktik katego8riyalarning son turkumida voqelanishini tushuntiring.
6. Ravishning UGMsi nima?
7. O'zgarma so'zlar tushunchasiga izoh bering.
8. Ravish LMGlari haqida gapiring.
9. Ravishlarda so'z yasalihi hodisasi.
10. Ravishlarning tuzilishiga ko'ra turlarini misollar asosida tushuntiring.

11-MAVZU: TAQLIDLAR. OLMOSH SO'Z TURKUMI

Reja:

1. Taqlid va uning UGMsi.
2. Taqlidlarning LMTlari.
3. Taqlidlarning tuzilishiga ko'ra turlari.
4. Olmosh mustaqil so'z turkumi sifatida.
5. Olmoshlarning ifoda etadigan ishoraviy ma'nosiga ko'ra guruhlari.
6. Olmoshlarning tuzilishiga ko'ra turlari.

Mavzu bo'yicha tayanch tushunchalar: taqlidlarning lug'aviy ma'no ifodalashi, mimemalar, «ma'noviy bo'shliq» tushunchasi; ravishlarning o'zgarma sligi, ma'no turlari, yasalihi, ravishlarda soddalashish, tublashish.

Taqlid va uning UGMsi. Taqlidlar o'zbek tilida katta bir guruhni tashkil etadi va mustaqil so'zlar sirasidan o'rin olgan. Buning bir nechta ilmiy asoslari bor.

Birinchidan, turkiy tillarda taqlidlar miqdoran ko'p va ma'no jihatdan rang-barang.

Ikkinchidan, ulardagi tovushlar tizmasi ma'lum obyektiv voqelikdan xabar berib turadi.

Uchinchidan, ular gap tarkibida ma'lum bir sintaktik pozitsiya egallaydi.

To'rtinchidan, taqlidlar morfologik jihatdan o'zgaruv-chandir.

Taqlidlar o'zbek tilining muhim ifoda vositasidir. Ularning ifoda tomoni mazmun tomoni bilan tabiiy bog'lanishga ega. Bu quyidagi so'zlar qatorini qiyoslash asosida hosil bo'ladi:

1) taq-tiq/tuq-tuq/to'q-to'q/taq-taq;

2) liq-liq/luq-luq/lo'q-lo'q/laq-laq;

3) tirs-tirs/tars-tars/tars-turs;

Ko'rinadiki, fonetik qiyofasi tor unli va qattiq undoshlardan iborat bo'lgan taqlidlardagi belgi darajasi keng unlilar va qattiq undoshlardan iborat taqlidlar ifodalagan belgilardan pastdir. Bu taqlidlardagi shakl va mazmunning tabiiy bog'lanishini ko'rsatadi.

Taqlidlar jamiyatning har bir a'zosi tushunadigan turli ma'nolarga ega. Masalan, taq-tiq/tuq-tuq/to'q-to'q/taq-taq taqlidlari orqasida nimadir yotgani va ma'lum bir borliq hodisasini ifodalayotgani shu til jamiyatining barcha a'zolari uchun tushunarlidir.

Taqlidlardagi ma'noviy g'ayrioddiylik uni boshqa mustaqil so'z turkumlaridan ajratib turadi. Biroq ma'noviy g'ayrioddiylik faqat taqlidlargagina xos emas. Buni olmoshlarda ham kuzatish mumkin. Chunki ularning ma'nosi faqat matn tarkibidagina anglashilib, shu boisdan «ichi bo'sh» so'zlar sifatida baholanadi. Ammo bu «ma'noviy bo'shlik» olmoshlarni mustaqil so'zlar sifatida qarashga monelik qilaolmagan. Demak, bu nomustaqil so'zlar sifatida qarab kelingan taqlidlarning ham «mustaqil-lashuvi»ga to'siq bo'la olmasligi kerak.

Taqlidlar morfologik jihatdan o'zgaruvchan bo'lib, bu bilan to'la ma'nodagi mustaqil so'z bo'lgan ravishlardan ham ustun turadi: *odamlarning g'ovur-g'uvuri*, *eshikning taqir-tuquridan* kabi.

Taqlidlar cheklanmagan muchalanuvchanlikka ega:

Kesim: *Atrof g'ala-g'ovur*.

Ega: *Taqir-tuqur tinmadi*.

Hol: *Shabada g'ir-g'ir esadi*.

To'ldiruvchi: *Odamlarning vag'ir-vug'uridan quloqlar bitgudek*.

Aniqlovchi: *Mahallada duv-duv gap*.

Demak, taqlidlar «borliq hodisalariga taqlidning lisoniy ifodasi» UGMsiga ega.

Ko'rinadiki, o'zbek tilidagi taqlidlar semantik-morfologik-sintaktik jihatdan mustaqil so'z maqomiga ega.

Taqlidlarning LMTlari. Taqlidlarning ayrimlari tovushga taqlidni ifodalasa, ikkinchi bir xili ko'rinish-holatga taqlidni ifodalaydi. Shu boisdan «tovushga taqlid» va «ko'rinishga taqlid» LMTlari farqlanadi.

«Tovushga taqlid» LMT. Bu LMT a'zolari kishi, jonivor, narsa va hodisalar paydo qilgan tovushlarga taqlid qilish natijasida paydo bo'ladi. LMT o'z o'rnida ikkiga bo'linadi:

«Fiziologik tovushga taqlid» LMG: *qah-qah, xur-xur, xir-xir, miyov-miyov*.

«Fizik tovushlarga taqlid» LMG: *tap-tup, taqir-tuqur, tipir-tipir*.

II. «Ko'rinishga taqlid» LMT. Tovushga taqlid so'zlar eshitish bilan bog'liq hodisalarni ifodalasa, ko'rinishga taqlid so'zlari ko'rish bilan bog'liq hodisalarni aks ettiradi. Bu LMT ham o'z o'rnida:

«Harakatni ifodalovchi taqlidlar» LMG: *dik-dik, lik-lik, lapang-lapang, ship-ship*.

«Tashqi ko'rinishni ifodalovchi» LMG: *hil-hil, jiq-jiq, mo'lt-mo'lt*.

«YOrug'likni ifodalovchi taqlidlar» LMG: *lip-lip, jimir-jimir, yalt-yult, yilt-yilt*.

Taqlidlarning tuzilishiga ko'ra turlari. O'zbek tilida taqlidlar juft va takroriy ko'rinishlarda bo'ladi.

Juft taqlidlar: *g'arch-g'urch, taq-tuq, vag'ir-vug'ur, g'ing-ping, alang-jalang, apir-shapir*.

Takroriy taqlidlar: *guv-guv, duv-duv, shartta-shartta, cho'lp-cho'lp, shaqa-shaq, guppa-guppa*.

Eslatma. Taqlidlar *etmoq, demoq, qilmoq* fe'llari bilan kelganda qo'shma fe'l vujudga keladi: *guv-guv etmoq, duv-duv qilmoq, cho'lp-cho'lp qilmoq*.

Ma'lumki, so'zlar ma'noviy belgisiga ko'ra uch tipga bo'linadi:

a) mustaqil ma'noli so'zlar (fe'l, ot, sifat, son);

b) bo'sh - ishora ma'noli so'zlar (olmosh);

v) yordamchi ma'noli so'zlar (ko'makchi, bog'lovchi, yuklama, ko'makchi fe'llar).

Olmosh mustaqil so'z turkumi sifatida.

“Ishoraviylik” ramzi bilan ataluvchi olmoshlar boshqa leksemalardan ajralib turadi. O'zbek tilshunosligida olmoshlarning doirasi va vazifasi zo'rma-zo'rakilik bilan ancha chegaralanib “ot, sifat, son o'rnida qo'llanuvchi so'zlar” deb o'ta tor tushunilgan. Vaholanki, bu bilan olmoshning nafaqat ot, sifat, son, balki fe'l, ravish, taqlid, undov, gap va, hatto, matnni almashtira olish, ularga ishora etish xususiyati hisobga olinmagan edi. Olmoshlar guruhiga *men, sen, u, biz, siz, ular* kabi shaxsga; *kim, nima, bu, ana, mana, mana bu* kabi predmetga; *qanday, bunday, shunday* kabi belgiga; *buncha, shuncha, qancha* kabi miqdorga; *qachon* kabi paytga; *qaer* kabi o'ringa; *shunday bo'lmoq, qanday qilmoq* kabi harakat-holatga ishora qiluvchi leksemalar kiradi. Shuni aytib o'tish joizki, olmoshlar hamma vaqt ham qandaydir bir so'zni “almashtirib”, uning o'rnida kelavermaydi. Misollar: 1. *Kim mehnat qilsa, u rohat ko'radi*. 2. *Men kecha keldim. Sen buni bilasan*. 3. *Nima qilsam ham men o'zim bilaman*. 4. *Hamma mehmonlar biznikida*. 5. *Barcha mushkulotlar oson bo'ldi* kabi gaplarda kishilik, belgilash, o'zlik olmoshlari hech bir so'zni almashtirmagan.

Arab tilshunosligida olmoshlar alohida so'z turkumi sifatida berilmagan, balki har bir so'z turkumi ichida “yashirin ma'noli so'zlar” (*zamirlar*) sifatida alohida guruhlariga ajratilgan. Chunonchi, *kitob, daftar, Abbos* – aniq ma'noli otlar bo'lsa, *men, sen, kim* – yashirin ma'noli otlar (*zamid otlar*) dir. Yoxud *oq, qizil, chiroyli* — ma'lum ma'noli sifat hisoblansa, *bunday, shunday* kabilar “*zamid sifatlar*” dir.

Olmoshlar shaxs, predmet, belgi yoki miqdorga xos bo'lgan umumiy (mavhum) ma'noni anglatadi. Olmosh bildiruvchi ma'no nutq jarayonida aniq yuzaga chiqadi. Ular o'zlari almashtiruvchi so'zlar kabi morfologik jihatdan o'zgaradi.

Olmosh qaysi so'z turkumi o'rnida qo'llansa, shu turkum-ga xos sintaktik vazifani bajaradi: **O'qituvchi** darsga kirdi. **U** o'quvchilar bilan salomlashdi. Olmoshlar o'zidan oldin aniqlovchi talab qilmaydi: *Hamma xursand va shod. U kitobni o'qidi*. Olmoshlar ifoda etadigan ishoraviy ma'nosiga ko'ra quyidagi ma'no guruhlariga bo'linadi:

1. Kishilik olmoshlari.

2. Ko'rsatish olmoshlari.

3. O'zlik olmoshlari.

4. Belgilash olmoshlari.

5. So'roq olmoshlari.

6. Gumon olmoshlari.

7. Bo'lishsizlik olmoshlari.

I. Kishilik olmoshlari shaxs olmoshlari deb ham yuritiladi, chunki shaxsga ishora qilib keladi. Shaxs olmoshlarining qo'llanishida ayrim o'ziga xosliklar bor. Shaxslar o'z ma'nosidan tashqari ko'chgan holda qo'llanishi mumkin. Chunonchi:

1. *Biz* olmoshi II shaxs ko'plikdagi *siz* olmoshi o'rnida qo'llanadi: *Qani, endi biz ishga tushaylik*. Bunda tashviq ma'nosi anglashilib turadi.

2. Ko'plikni ifodalovchi olmoshlar birlik uchun qo'llana-di: *Bu ishni biz uddaladik*. Ushbu gapda *men* o'rnida ishlatilgan *biz* maqtanish, kibr ma'nosini ifoda etyapti.

3. *Men* o'rnida *biz* olmoshi ishlatilib, kamtarlikni ifodalashi mumkin: **Biz** bu maqolada echimini kutayotgan muammoni olib chiqdik.

4. *Sen* o'rnida *siz, u* o'rnida *ular* olmoshi ishlatilib, hurmat ma'nosini ifodalaydi: **Siz** bugun darsda faol ishtirok etdingiz. Men buvimni yaxshi ko'raman. Ular ham meni sevadilar.

5. *Siz* olmoshi, ko'pincha, birlik sonda hurmat ma'nosida qo'llanilganligi sababli ikkinchi shaxs ko'plik sonda *sizlar* shakli ishlatilishi mumkin: **Sizlar** kelajagimiz.

6. Kishilik olmoshlariga *-lar* qo'shimchasi qo'shilganda turli xil ma'nolar voqelanadi:

-*Senlarga aytyapman* (kamsitish ma'nosi).

-*Sizlarda insof bormi?* (ko'plik ma'nosi).

II.Ko'rsatish ma'nosini anglatuvchi olmoshlar (*bu, shu, mana, ana, u, o'sha, hov* va boshqalar) shaxs, predmet, belgini alohida ko'rsatish, ta'kid ma'nolari uchun xizmat qiladi. Ular ifodalovchi (ishoraviy) nom ham turlicha:

-shaxs yoki predmetga ishora qiladi: *-Siz o'shami?* (A. Qod.)

-belgiga ishora qiladi: *Menda ham shunaqa kitoblar bor.*

-vaqtga ishora qiladi: *Shu-shu Fotima kelmay qoldi.*

-o'ringa ishora qiladi: *Siz - unda, biz - bunda.*

III.O'zlik olmoshi. Bu olmosh turi «ta'kid», «tegishlilik» ma'nosini anglatadi: *Mening o'zim bilaman.* «O'xshatish» ma'nosi ham matndagi *o'z* so'zi orqali ifodalanadi: *Onasining o'zi.* «Umumiylik», «noaniqlik» kabi ma'nolar *-O'zim.* (*shunchaki*) turdagi gaplarda ro'yobga chiqadi.

IV.So'roq olmoshlari shaxs, predmet, belgi, harakatni aniqlash maqsadida ishlatiladi. Ular quyidagilarga bo'linadi:

-shaxsga nisbatan qo'llanuvchi olmoshlar (*kim, kimlar*);

-voqea-hodisa, predmetlarga nisbatan qo'llanuvchi olmoshlar (*nima, nimalar*);

-belgini aniqlashga qaratilgan olmoshlar (*qanday, qanaqa*);

-sabab va maqsadni aniqlashga qaratilgan olmoshlar (*nega, nima uchun, nechuk*);

-miqdorga nisbatan ishlatiluvchi olmoshlar (*necha, qancha*);

-harakat-holatga nisbatan qo'llanuvchi olmoshlar (*nima qildi, nima bo'ldi*);

-o'rin ma'nosini ifodalovchi so'roqlar (*qani, qayerda*);

-payt ma'nosini ifodalovchi so'roqlar (*qachon, qachonga*).

Bunday olmoshlar faqat so'rash ma'nolarini yuzaga chiqarmaydi, ma'noni bo'rttirish (*kimki, nimaki*), ritorik so'roq (*Men sizga nima dedim?!), taajjub (Buning nimasi yomon?!)* kabi ma'nolarni ifoda etadi.

V.Belgilash olmoshlari. *Har* so'zi belgilash olmoshi bo'lib, ko'pincha, so'roq olmoshlari bilan birikib keladi va qo'shma belgilash olmoshlari yasaydi. Jamlik ifodalovchi olmoshlar predmet, shaxs, belgiga nisbatan yig'indini, to'dani ifodalaydi: *hamma, yalpi, har kim, barcha, bari, butun.*

VI.Gumon olmoshlari muayyan predmet, shaxs, belgi yoki harakat xususida o'ta mavhum tushunchani bildiradi. So'roq olmoshlari bilan qo'shib keladigan *alla-* va *-dir* ushbu olmoshlarga noaniqlik ma'nosini kiritadi.

VII.Bo'lishsizlik olmoshlari ma'no jihatdan tasdiqqa nisbatan ziddlikni bildiradi va *hech* so'zi bilan hosil bo'ladi. Bu olmoshlar gapni (fikrni) inkorga aylantiradi: *hech nima, hech kim, hech qachon, hech mahal...*

Tilimiz tarixida ham, hozir ham ba'zan juda ko'tarinki, tantanavor nutqda kamtarinlik uchun, manmanlik qilmaslik uchun *men* kishilik olmoshi o'rnida *kamina, faqir, banda* so'zlari qo'llaniladi. Bular tilshunosligimizda *ot-olmoshlar* nomini olgan.

Olmoshlar nutqimizni o'rinsiz takrorlardan tozalashning, fikrni ixcham bayon qilishning muhim vositasidir. Ular gapda turli sintaktik vazifalarda kela oladi: 1. *Mening o'zim bu yukni ko'tara olmas edim.* 2. *Vazifamiz — shu.* 3. *Qanday kishi xor bo'lur?* 4. *Bahor keldi seni so'roqlab.*

Olmoshlarning tuzilishiga ko'ra turlarini quyidagi jadvalda berish mumkin:

5-jadval

Olmosh	S h a k l l a r				
	Sodda		Qo'shma	Juft	Takroriy
	Tub	Yasama			
1. Kishilik	men, sen	meniki, bularga	-	-	-
2. Ko'rsatish	bu, shu	bular, shunisi	ana bu, mana u	u-bu	o'sha-o'sha, shu-shu
3. O'zlik	o'z	o'zim, o'zlari	-	-	o'z-o'zini
4. So'roq	kim, nima?	kimga, nimalar?	nima uchun, nima maqsadda?	-	kim-kim, nima-nima?
5. Jamlovchi	hamma, bari	hamma miz	har kim, har nima	-	barcha-barcha, butun-butun
6. Bo'lishsizlik	hech	-	hech kim, hech nima	-	-
7. Gumon	-	birov, kimdir	allakim, allanima	-	-

Biz yuqoridagi jadvalda olmoshning "yasama" shaklini berishda tilshunos olim G'.Zikrillaevning fikrlariga tayanib, lug'aviy shakl qo'shimchalarini inobatga oldik.

Olmoshlarda **shaxs, hurmat, miqdor, munosabat** ma'no-larining mujassamligi va ularning nutqda rang-barang usulda voqelanishi, namoyon bo'lishi tilshunosligimizda aniqlangan. Masalan, kishilik olmoshlaridan *men, biz* so'zlovchi **shaxsni, sen, siz** tinglovchi **shaxsni, u, ular** o'zga **shaxsni** bildiradi. **Miqdor** ma'nosining ifodalanishi jihatidan *men, sen* birlikni; *biz, sizlar, senlar, bizlar* ko'plikni; *siz, ular* birlikka ham, ko'plikka ham betaraf ma'noni

anglatadi. **Hurmat** ma'nosi II va III shaxs olmoshlariga xos. **Munosabat** ma'nosi kishilik olmoshlarining kelishik qo'shimchalarini olib o'zgarishida yuzaga chiqadi. Kishilik olmoshlariga egalik ma'nosi ham xos. Ushbu olmoshlar qaratgich kelishigida egalik ma'nosini bildiradi: *bizning universitet*. O'zbek tilida egalik ma'nosi kishilik olmoshiga – *niki* qo'shimchasini qo'shish bilan ham ifodalanadi: *meniki, bizniki, seniki* kabi. Yuqoridagi ma'nolarning ifodalanish tarzini boshqa LMGLarda ham kuzatish mumkin.

Asosiy adabiyotlar

1. Mengliyev B.R. Hozirgi o'zbek tili. Morfemika. Derivatsiya. Morfologiya. II qism. Qarshi-2005.
2. Abuzalova M.Q. Hozirgi o'zbek tili. Morfologiya, 1-qism. Mustaqil so'z turkumlari. (Ma'ruza matnlari). Buxoro-2003.
3. Nurmonov A., Shahobiddinova Sh., Iskandarova Sh. va boshqalar. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. Morfologiya.-T.: Yangi asr avlodi. 2001.- 182 b.
4. O'zbek tili grammatikasi. I tom. Morfologiya. Max.muh. G'.A.Abdurahmonov va boshq. T.: Fan, 1972.-610 b.
5. Zamonaviy o'zbek tili: Morfologiya\ Mualliflar jamoasi. Max. muh. H.G'.Ne'matov va boshqalar. T. Mumtoz so'z, 2008.
6. Sayfullaeva R.R., Mehliyev B.R. va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. O'qv qo'llanma.-T., Fan va texnologiya,2009. -416.
7. Ne'matov H., Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. -T.: O'qituvchi. 1995.-127 b.
8. Musulmanova N.R. Grammatik shakllarda kategorial, yuondosh va hamroh ma'no (zamon va mayl kategoriyalari misolida) Filol.fan.nomz...diss. -Toshkent, 2007.-116 b.

Yordamchi adabiyotlar

1. Mengliyev B.R. Morfologik vositalarning ma'noviy xususiyatlari va sintaktik imkoniyatlari: Filol. fan. nomz ... diss. Buxoro. 1995, - 144 b.
2. Nigmatov X.G. Funktsionalnaya morfologiya tyurkoyazchnx pamyatnikov XI-XII vv. -T.: Izd. Fan, 1989.-191 s.
3. Nigmatov X.G. Vkluychennoe tretye v morfologicheskoy sisteme tyurkskix yazkov// Sov.tyurkologiya. 1976. - №3. -S. 31-36.
4. Shahobiddinova Sh. Grammatik ma'no talqini haqida: Filol.fan.nomz... .diss. -Samarqand, 1993.-152 b.
5. Bahridinova B.M. Fe'l lug'aviy shakllari tizimi (tur kategoriyasi) Filol.fan.nomz...diss. -Samarqand, 2002.- 146 b.
6. Shukurov O. Harakat tarzi shakllari paradigmasi. Filol. fan. nomz ... diss. Avt. Qarshi. 2005, - 22 b.

MAVZUNI MUSTAHKAMLASH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Taqlidning UGMsi nima?
2. Taqlidlar mustaqil so'zmi? Nega?
3. Taqlidlar va olmoshlar orasida qanday o'xshashlik bor?
4. Taqlidlarning LMTlari haqida gapiring.
5. Taqlidlarning tuzilishiga ko'ra turlarini misollar asosida tushuntiring.
6. Olmosh mustaqil so'z turkumi sifatida.
7. Olmoshlarda lug'aviy ma'no bormi?
8. Olmosh va taqlidlar orasidagi farq va o'xshashlik haqida gapiring.
9. Olmoshlarning ifoda etadigan ishoraviy ma'nosiga ko'ra guruhlari.
10. Olmoshlarning tuzilishiga ko'ra turlarini misollar asosida asoslang.

12-MAVZU: SO'ZLARNING SINTAKTIK SHAKLLARI. EGALIK VA KELISHIK KATEGORIYASI

Reja:

1. So'zlarning sintaktik shakllari haqida ma'lumot.
2. Kesimlik kategoriyasi.
3. Egalik kategoriyasi.
4. Kelishik kategoriyasi.

Mavzu bo'yicha tayanch tushunchalar: egalik, kelishik, kesimlik shakllari.

Avvalgi mavzularda aytilganidek, aloqa-munosabat (sintaktik) kategoriyalari so'z turkumlariga emas, balki gap bo'laklariga, so'zlarning sintaktik mavqeiga xosdir. Aniqrog'i, so'z ma'lum bir turkumga xos bo'lganligi uchun emas, balki qaysi gap bo'lagi vazifasida kelayotganligiga, gapda qanday sintaktik vazifa bajarayotganligiga qarab aloqa-munosabat shakllarini qabul qiladi. Biroq bunda so'z turkumlarining ko'proq qaysi gap bo'lagi vazifasiga xoslanganligi ham muhim ahamiyatga ega. Masalan, ot turkumi ko'proq tobe mavqeda kelib, ega, to'ldiruvchi, qaratgich aniqlovchi vazifalarini bajaradi. Kesim vazifasida kelishga esa fe'l turkumi xoslangan. Shuning uchun bu bir qarashda kelishiklar otlarga, kesimlik shakllari esa fe'lga xosdek tasavvur uyg'otadi. Bu grammatik illyuziyadir. Aslida barcha mustaqil so'z turkumlarining barcha gap bo'laklari vazifasida kela olishi haqidagi «aksioma» mazkur shakllarning so'z turkumlariga munosabatini yaqqol namoyon qiladi.

So'z turkumlarining gap bo'laklari vazifasiga xoslanishi turlicha ekan, aloqa-munosabat shakllarining ularning har biridagi voqelanishi o'ziga xosdir. Quyida har bir bir so'z turkumi misolida bu o'ziga xosliklar tahlil etiladi.

Aloqa-munosabat shakllarining fe'llarda voqelanishini kesimlik kategoriyasidan boshlash maqsadga muvofiq. Zero, fe'l kesim vazifasida kelishga eng ko'p xoslangan so'z turkumidir.

Kesimlik kategoriyasi. Ma'lumki, kesim gap bo'lagi sifatida dunyodagi barcha tillarning sintaktik sistemasida alohida o'rin tutadi. Uning mavqei turkiy tillarda, ayniqsa, muhim.

Turkiyshunoslikda ham, o'zbek tilshunosligida ham kesimlik kategoriyasini maxsus morfologik kategoriya sifatida ko'rsatish urf bo'lmoqda. Zero, u aloqa-munosabat shakllari sirasida to'liq sintaktik funktsiya bajarishi bilan ajralib turadi. Turkiy tillarning asosiy xususiyati shundadir. Chunki aloqa-munosabat kategoriyalari sirasidagi kelishik va egalik so'zlarni bog'lashga xizmat qilsa, ko'p hollarda gap bo'laklarini belgilamasa, kesimlik shakllari so'zlarga alohida sintaktik vazifa beradi. Boshqacha aytganda, «gap bo'laklarini shakllantirish» belgisi ostidagi ziddiyatda kesimlik kategoriyasi bu belgiga to'liq egaligi bilan ajralib turadi. Egalik kategoriyasi esa gap bo'laklarini belgilamaydi, balki faqat so'zlarning sintaktik munosabatini ko'rsatadi. Kelishik kategoriyasi bu belgiga majhul munosa-batdadir. Chunki, masalan, o'rin-payt kelishigidagi so'z hol vazifasida ham, boshqa vazifada ham bo'lishi mumkin. Qiyoslang: Akam **shaharda** yashaydi (**shaharda** - hol). **Shaharda** yashaydigan akam keldi (**shaharda** - aniqlovchining tarkibiy qismi, hol emas). Bosh kelishikdagi so'z ega vazifasida ham (**Akam** keldi), egadan boshqa vazifada ham (**Akam** o'qigan kitob) kela oladi. Shuningdek, jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishiklari ham muayyan gap bo'lagini shakllantirmaydi.

Kesimlik kategoriyasining ma'nolari murakkab bo'lib, ular quyidagilardir:

- a) tasdiq/inkor ma'nosi;
- b) mayl-munosabat ma'nosi;
- v) zamon ma'nosi;
- g) shaxs ma'nosi;
- d) son ma'nosi;

e) kesimni shakllantirish va uni gapning egasi va hol bilan bog'lash. Demak, kesimlik kategoriyasida beshta ma'noviy xususiyat va bir sintaktik vazifa mujassamdir. Ko'rinadiki, «tasdiq/inkor, mayl-munosabat, zamon, shaxs, son, ma'nosini ifodalab, kesimni shakllantirish va uning gap kengaytiruvchilari (ega, hol) ga sintaktik munosabatini ko'rsatish» kesimlik kategoriyasining UGMsini tashkil qiladi.

Kesimlik kategoriyasi shakllari uchun shaxs, son, zamon, mayl-munosabat, tasdiq/inkor ma'nolarini yaxlit ifodalash xos bo'lib, bu ma'nolar bir qo'shimcha bilan ham, bir necha qo'shimcha bilan ham ifodalanishi mumkin. Masalan, *kitobni o'qi* gapida *o'qi* so'zshakli ikkinchi shaxs, birlik, hozirgi-kelasi zamon, tasdiq ma'nolari voqelangan bo'lib, bitta nol shakl bilan yuzaga chiqqan. *Otam – ishchi* gapida ham shunday hol kuzatiladi. *Kitobni o'qimadingiz* gapida shaxs ma'nosi *-ing*, son ma'nosi *-iz*, inkor ma'nosi *-ma*, zamon ma'nosi *-di* shakli bilan alohida-alohida ravishda ifodalangan.

Egalik kategoriyasi. Bu kategoriyaning ko'rsatkichlari quyidagilar: *-(i)m*, *-(i)miz*, *-(i)ng*, *-(ing)iz*, *-(i)si*. Egalik affiksi tarkibida beriluvchi *–lar* shaxs haqida emas, balki egalik qilinayotgan narsa/predmet haqida ma'lumot tashigani uchun, shu narsaning ko'pligiga ishora qilganligi tufayli uni bu kategoriya bilan bog'lab bo'lmaydi. Masalan, ...*Antey kuchni erdan oladi*, *Said Ahmad ...ularning maqtovlaridan*. *Maqtovlari* so'zshaklidagi *–lar* maqtovnining ko'pligini ko'rsatmoqda.

Bu kategoriya shaxs va son ma'nosi bilan uzviy bog'langan. Shu boisdan egalik kategoriyasi (qisq. EK) ning barcha ko'rsatkichlarida bir vaqtning o'zida shaxs ma'nosi ham, son ma'nosi ham ifodalanadi. Holbuki bu ma'nolar ushbu kategoriyadan tashqarida ham mavjud (masalan, kishilik olmosh-larida, kesimlik kategoriyasida, shuningdek, otning son kategori-yasida va h.). Aslida shaxs-son ma'nosini ifodalash uchun kishilik olmoshlari xoslangan. Ulardan boshqa lisoniy birliklardagi shaxs-son ma'nosi olmoshlar zotiy mohiyatining tajallilaridir. Demak, EKning zotiy mohiyatini shaxs-son ma'nosining qo'llanilishi bilan bog'liq o'ziga xos holatlardan tashqaridan qidirmoq lozim bo'ladi.

EK asosidagi sintaktik qurilmalar rang-barang ma'nolarni anglatadi. Bu rang-baranglik shaxs-son, aniqlik/noaniqlik kabi tajalli ma'nolar, tobe so'zning kelishik shakli, birikuvchi so'zlar-ning semantikasi kabi omillar bilan bog'liq bo'ladi. Masalan, *g'amim* so'zshakli kontekst bilan bog'liq ravishda ikki xil ma'no anglatadi: *g'amimni edim* –*g'amimni eding*.

Shu boisdan EK ning faqat sintaktik xususiyatlari uning mohiyatiga daxldor. Zero, EK UGMsidagi kategorial ma'no sintaktik tabiatli bo'lib, undan anglashiladigan turli ma'nolar yondosh va hamroh ma'nolardir. Xususan, «shaxs-son» ma'nosi EK uchun yondosh, shaxs-son kategoriyasi uchun kategorial ma'nodir.

EK ning sintaktik (kategorial) mohiyati «keyingi mustaqil so'zning oldingi ifodalangan (a) yoki ifodalanmagan (b) mustaqil so'zga sintaktik munosabatini ko'rsatishdir. Masalan, a) *mening kitobim*, *mening borganim*, *kelishning azobi*; b) *sevinchim*, *ishimg*;

EK qaratqich kelishigi va bosh kelishik shakli bilan zich munosabatda bo'ladi. Aniqrog'i, egalik affiksi bilan shakllangan so'zdan oldingi, unga tobe so'z qaratqich (a) yoki bosh kelishikda (b) bo'lishi mumkin: a) *mening kitobim*, *kitobning varag'i*; b) *mart oyi*, *dam olish kuni*, *qish payti*. Keyingi birikuvlardagi bosh kelishik shaklini belgisiz qaratqich kelishigi sifatida tan olish ham uchrab turadi.

Ko'rinadiki, egalik ma'nosi uch xil usul bilan ifodalanadi:

Morfologik usulda egalik ma'nosi egalik shakli bilan ifodalanadi, ammo qaratuvchi so'z keltirilmaydi: *kitobim*, *o'qiganing*, *taq-tuqi*.

Morfologik-sintaktik usul. Bunda egalik subyekti qaratqich kelishigida, egalik obyekti egalik shaklida bo'ladi: *mening kitobim*, *sening o'qiganing*, *bolg'aning taq-tuqi*, *gulning qizili*.

Sintaktik usul. Bunda egalik subyekti qaratqich kelishigida, egalik obyekti egalik shaklisiz bo'ladi: *bizning uy*, *sizning ko'cha*.

Modal ma'no EK uchun nokategorial, ya'ni hamroh ma'no bo'lib, u o'zining grammatik kategoriyasiga ega emas. I shaxs birlik, III shaxs qo'shimchalaridan boshqalari modal ma'no ifodalaydi. «Sizlash», «sensirash»,

«kamsitish», «kesatish», «hurmat» kabi qator ma'nolar modal ma'nolardir. Bu, ayniqsa, ko'plikda yaqqolroq ko'zga tashlanadi. *Akamning kitoblari, dadamning mashinalari* kabi.

Egalik qo'shimchalarining xususiy qo'llanishlarida «butun-qism» ma'nosining yuzaga chiqishini ham kuzatish mumkin: *o'quvchilarning biri, talabalarning a'lochisi, odamlar-ning o'qigani* kabi.

EK ning UGMsi kategorial va yondosh ma'nolar asosida bir necha OGMLarga ajraladi:

«Qarashlilik/mansublik»: *Ilhomning kitobi, bolaning otasi, qo'yning boshi.*

«Foil-harakat»: *Adibaning kulishi, sening qarishing.*

«Aniqlanmishni aniqlovchiga bog'lash»: *qovun bozori, go'sht do'koni.*

Bu OGMLarning har biri bog'lanayotgan so'zlarning xususiyatlariga bog'liq ravishda qator XGMLarda yuzaga chiqishi mumkin: *bolaning otasi, gulning bargi, Mohigulning kitobi, qizlarning bittasi*. Masalan, bola va ota orasida qarindoshlik munosabati bo'lganligi sababli ularning ifodalovchilari bo'lgan bola va ota so'zlari egalik shakli bilan bog'langanda XGM «qarindoshlik» bo'ladi. *Ilhomning kitobi* birikuvida uch xil XGM yuzaga chiqadi: «Ilhom yozgan kitob», «Ilhomga qarashli kitob», «Ilhom haqidagi kitob».

EK ning ikkinchi OGMSi bog'liq qurshovda – aniqlanmish vazifasida harakat nomi, sifat-dosh, ba'zan fe'llardan yasalgan otlar kelgan so'z birikmalarida voqelanadi. Bunday birikmalarda aniqlanmish harakat-holat ma'nosida, qaratqichli aniqlovchi esa foil/subyekt ma'nosiga ega bo'ladi: *Sitoraning kelishi, Muniraning aytgani* kabi.

EK ning uchinchi OGMSi so'z birikmalari tuzish, so'zlararo sintaktik aloqani o'rnatish uchun xizmat qiladi. Misollar: *Astrobodning bir kuni bir yilga teng.* (Oyb.) *Oygulning yo'qligidan bo'ldi.*

EK shakllarining sintaktik vazifa bajarishi – o'tli birikmalar hosil qilish vazifasi asosida tadqiqotchilar turkiy tillar so'z birikmalari tizimida ham, gap qurilishida ham alohida qurilish – posesiv (qarashlilik) qurilishi mavjudligini qayd etadilar va posesiv qurilish nominativ qurilishga qarama-qarshi qo'yiladi. Haqiqatan ham, istagan turdagi gap qaratuvchi birikma variantiga ega bo'lishi mumkin: *qizlardan bitta – qizlarning bittasi, molga qul - molning quli, vatan uchun kurash - vatan kurashi, qizil gul – gulning qizili.*

EK ning sintaktik funksiyasi ayrim so'zlar tarkibida butunlay so'nib ketadi: *kechasi, o'rni, qaysi* kabi.

Kelishik kategoriyasi. Kelishik kategoriyasi (qisq. KK) morfologik kategoriyalar sirasida ustuvor sintaktik tabiati bilan ajralib turadi. U EK bilan birgalikda sintaktik shakllarning so'z birikmasiga xos guruhini tashkil etib, gapga xos kesimlik kategoriyasidan farqlanadi. KKning UGMsi «sintaktik qurilma-larda oldingi so'zni keyingi so'zga bog'lash»dir. Bu bilan u EK ga qarama-qarshi tursa, ko'makchilar, fe'lning o'zgalovchi kate-goriyasi, bog'lovchilar va ko'makchilarga yaqin turadi. Ammo ulardan farqli jihatlarga ega. Ko'makchilardan morfologik ko'rsatkich (qo'shimcha) ekanligi bilan farqlanadi. Ko'makchilar grammatik ma'no ifodalash, so'zlarni bir-biriga bog'lash vazifasini bajarsa-da, ular leksik birliklar hisoblanadi. O'zgalovchi kategoriya shakllaridan barcha mustaqil so'zlarni sintaktik aloqaga kiritish, so'zlarning lug'aviy ma'nosiga ta'sir etmasligi bilan ajraladi. Holbuki, o'zgalovchi kategoriyasi faqat fe'lga xos va fe'llarning lug'aviy ma'nosiga ta'sir etishi bilan lug'aviy-sintaktik mohiyatga ega. Shuning uchun ular «fe'l kelishiklari» deb ham yuritiladi. Bog'lovchilardan esa tobe aloqa uchun xizmat qilib, so'z birikmalariga xosligi hamda grammatik ko'rsatkich (qo'shimcha) ekanligi bilan farqlanadi.

KK olti shaklli sistema bo'lib, ularning har biri o'ziga xos ma'noviy va sintaktik xususiyatlar yaxlitligidan iborat. KK shakllari sistemasi quyidagi jadvalda aks etgan:

2-jadval

<i>No</i>	<i>Kelishiklarning nomi</i>	<i>Qo's himchasi</i>	<i>Misollar</i>
1	Bosh kelishik	-0	<i>Kitob, yaxshi, o'n, men, borish</i>
2	Qaratqich kelishigi	- ning	<i>Kitobning, yaxshining, o'nning, mening, borishning</i>
3	Tushum kelishigi	-ni	<i>Kitobni, yaxshini, o'nni, meni, borishni</i>
4	Jo'nalish kelishigi	-ga	<i>Kitobga, yaxshiga, o'nga, menga, borishga</i>
5	O'rin-payt kelishigi	-da	<i>Kitobda, yaxshida, o'nda, menda, borishda</i>
6	CHiqishi kelishigi	-dan	<i>Kitobdan, yaxshidan, o'ndan, mendan, borishdan</i>

Bosh kelishik. Bosh kelishik (qisq. BK) 0 shaklli bo'lib, uning mohiyati boshqa kelishiklarga qarama-qarshi qo'yilish asosida belgilanadi. BK dagi so'zshakl gap tarkibida tobe mavqedagi istagan gap bo'lagi, so'z yoki gap kengaytiruvchisi bo'lib kela oladi. Misollar:

Ega: *Derazamning oldida bir tup o'rik oppoq bo'lib gulladi.* (H.Olim.)

Aniqlovchi: *Bilim - baxt kaliti.* (Maq.)

To'ldiruvchi: *Ko'rpangga qarab oyoq uzat.* (Maq.)

Hol: *Ship etdi, Shibirg'on ketdi.* (Top.)

Darslik va qo'llanmalarda BK kesim vazifasidagi so'zni ham shakllantiradi deyiladi: *Otam – o'qituvchi. Dil qulfi - til* kabi. Biroq bunda *o'qituvchi, til* so'zshakllari kesim vazifasida bo'lib, boshqa bo'laklarga mutlaq hokimdir. KKning sintaktik mohiyati esa «sintaktik qurilmalarda oldingi so'zni keyingi so'zga bog'lash»dir. Bu mohiyat nuqtayi nazaridan kelishiklarga munosabatda bo'ladigan bo'lsak, kesimda bosh kelishikni qidirish mantiqsizdir. Chunki, a) kesimlik

kategoriyasi tarkibi murakkab bo'lsa-da, unda kelishik shakli mavjud emas; b) KK umum-turkumiy kategoriya ekan, unda kesim vazifasidagi barcha mustaqil so'zlarda kelishikni qidirishga to'g'ri kelgan bo'lur edi; v) KK sintaktik mohiyati «oldingi so'zni keyingi so'zga bog'lash» ekan, kesim eng oxirgi so'z bo'lib, undan keyin bog'lanadigan birlik yo'q; g) ayrim tadqiqotlarda bunday paytda kelishik ma'nosi va vazifasi o'ta darajada kuchsizlashadi, deyiladi. Aslida bunda kuchsizlashish shu darajadagi, kelishik mohiyati mutlaqo voqe-lanmaydi - «ko'rinmaydi». Bu esa ushbu pozitsiyada kelishikni qidirmaslikni taqozo qiladi.

Tilshunolar turkiy tillarda «bosh kelishikdagi so'z gapning xohlagan bo'lagi bo'lib kela olishi»ni ta'kidlashadi. BK ning bu xususiyati boshqa kelishiklarning o'rnini almashtira olishi bilan belgilanadi. Ammo bu imkoniyat chegaralangan. KK sistemasi ikki mikrosistemadan iborat: BK, qaratqich kelishigi (qisq. QK), tushum kelishigi (qisq. TK) va jo'nalish kelishigi (qisq. JK), O'rin-payt kelishigi (qisq. O'PK), chiqish kelishigi (qisq. ChK). BK birinchi mikrosistemaga mansub bo'lganligi uchun uning QK va TK ni almashtirishi bemaloldir. JK, O'PK va ChK ga nisbatan bu imkoniyat nihoyatda chegaralangan. Masalan, *ikki kundan keyin - ikki kun keyin, qishloqqa ketdi - qishloq ketdi, oqshomda ketdi - oqshom ketdi*.

Qaratqich kelishigi. QK uch xil qo'llanadi: *kitabning varag'i, mening uyim, qoshin qarosi*. QK ko'rsatkichini olgan so'z qaratqich, u bog'langan so'z qaralmish deyiladi. Qaratqich-qaral-mish munosabati ancha barqaror bo'lib, bu QK ko'rsatkichining so'z birikmasidagi o'rni ancha barqarorligi bilan belgilanadi.

QK *shuning uchun, shuning singari* kabi birikuvlarda so'z birikmasi hosil qilmaydi, balki so'zning ajralmas qismiga aylanadi. QK ni olgan so'z EK ni olgan so'z bilan birga qo'llanadi. Bunday qurilishli so'z birikmalari [QKdagi ism + EKdagi ism] so'z birikmasi umumiy qolipining voqelanishidir.

QK ning keltirilgan uch xil ko'rinishi nutq ko'rinishi, bog'lanuvchi so'zlarning lug'aviy ma'nosiga bog'liq ravishda yuzaga chiqadi.

Tushum kelishigi. TK ham bir necha morfologik ko'rsatkichga ega: *-ni, -n, -i*. TK dagi so'z faqat fe'l bilan bog'lanadi. Fe'llar TK dagi so'zga munosabatiga ko'ra, ikkiga ajraladi: o'timli fe'llar va o'timsiz fe'llar. TK ham ko'p hollarda BK bilan o'rin almashadi: *kitabni o'qidi - kitob o'qidi, olmani edi - olma edi*. TK bilan shakllangan so'z gap tarkibida so'z kengaytiruvchisi - to'ldiruvchi vazifasini bajaradi: *Novdalarni bezab g'unchalar tongda aytdi hayot otini*. (H.Olim.)

Kelishiklarning belgisi/belgisiz qo'llanilishi masalasi munozaralidir. Biz KK dagi so'z uyushganda oldingi so'z-shakllardagi kelishikning belgisiz deyish tarafdorimiz. Masalan: *Salim, Karim va Halimni ko'rdim* (belgisiz TK). *Opalarim va akalarimning dardlari bir dunyo* (belgisiz QK). *Na sada daraxtlari osti, na machitlar, na doim bazm qiziydigan gavjumda biror sharpa eshitasiz* (belgisiz O'PK). (J.Abd.)

Jo'nalish kelishigi. JK ko'rsatkichi *-ga*. JK semantikasiga yo'nalganlik, xoslik, tenglashtirish kabi ma'no turlari xos. Bu ma'nolar birikuvchi so'zlarning xususiyatidan kelib chiqib o'zgarib ketaveradi: *ukamga olmoq, maktabga bormoq*. Birinchi birikmada «atalganlik» ma'nosi *uka* va *ol*, ikkinchi birikmada «yo'nalganlik» ma'nosi *maktab* va *bormoq* so'zlarining lug'aviy va grammatik ma'nosiga bog'liqdir. JK UGMdagi kategorial ma'no esa «oldinggi so'zni keyingi so'zga hol va to'ldiruvchi vazifasida bog'lash»dir.

O'rin-payt kelishigi. O'PK ko'rsatkichi *-da*. O'PK KK UGMsini «oldinggi so'zni keyingi so'zga hol va to'ldiruvchi vazifasida bog'lash» tarzida xususiyashtiradi. O'PK va JK «yo'nalganlik» va «o'rinishlik» yondosh ma'nolari bilan farqlanadi.

O'PK ning BK bilan o'rin almashishiga misol: *Sitora 1998 yil (da) tug'ildi*. Bunday almashish kam uchraydi. O'PK qo'lla-nishida so'zda makon, zamon, obyekt, vosita kabi ma'nolar yuzaga chiqadi: 1. *Munira kompyuterda yozdi* (vosita). 2. *Vodiylarni yayov kezganda, Bir ajib his bor edi menda* (payt). (H.Olim.) *Hammasi muqaddas kitoblarda aytilgan* (makon).

Chiqish kelishigi. ChK yagona ko'rsatkichga ega: *-dan*. Bu qo'shimcha ko'rsatish olmoshlariga qo'shilganda bir *n* tovushi ortiriladi: *u+dan=undan, shu+dan=shundan*. Aytilganidek, BK bilan ChK ning o'rin almashishi nihoyatda cheklangan: *nondan eng-non eng, choydan iching-choy iching* kabi. ChK dagi so'z gap tarkibida hol, to'ldiruvchi, ega, kesim vazifasida keladi. Ega va kesim vazifasida kelganda ChK mohiyati voqelanmagandek tuyuladi. Misollar: *Munirada shu kitoblardan bor. Hijolati vazifani bajarmaganidan*. E'tibor qilinsa, bunda lisoniy qisqaruv mavjud: *Munirada shu kitoblardan (bir nechta) bor. Hijolati vazifani bajarmaganidan(dir)*. Birinchi gapda aslida *bir nechta* so'zshakli ega, ikkinchi gapda *-dir (turur)* kesim bo'lgan.

ChK TK bilan ham o'rin almashishi mumkin. Bunda semantikada farq seziladi: *nondan eng-nonni eng, choydan iching-choyni iching*. ChKning QK bilan o'rin almashishida ham shunday hol kuzatiladi: *o'quvchilardan biri - o'quvchilarning biri*.

Eslatma. Darslik va grammatikalarda har bir kelishikning yigirma-o'ttiz ma'no turi keltiriladi. Ularning aksariyati KK UGMsiga xos bo'lmagan, birikuvchi so'zlarning lug'aviy va grammatik ma'nosiga bog'liq hodisalardir. Shu boisdan har bir kelishik mohiyatini KK UGMdagi kategorial ma'no - «oldinggi so'zni keyingi so'zga bog'lash» zotiy mohiyatini qay tarzda xususiyashtirishidan qidirmoq lozim.

Eslatma. Turkiy tillarda kelishiklarning semantik va vazifaviy jihatlarini bir-biridan alohida va har xil mikrosiste-malarga keskin bo'lib o'rganib bo'lmaydi, chunki bu tillar kelishiklarining ma'no va vazifasi dialektik birlikda yashaydi, kelishiklarning turli funksiyasi bir-biriga turli belgilari bilan qarama-qarshi qo'yiladi. Masalan, JK, O'PK va ChK bir xil - hol va to'ldiruvchi vazifasida kela oladi. Biroq ular bu vazifani turlicha bajaradi.

Asosiy adabiyotlar

1. Mengliyev B.R. Hozirgi o'zbek tili. Morfemika. Derivatsiya. Morfologiya. II qism. Qarshi-2005.

2. Abuzalova M.Q. Hozirgi o'zbek tili. Morfologiya, 1-qism. Mustaqil so'z turkumlari. (Ma'ruza matnlari). Buxoro-2003.
3. Nurmonov A., Shahobiddinova Sh., Iskandarova Sh. va boshqalar. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. Morfologiya.-T.: Yangi asr avlodi. 2001.- 182 b.
4. O'zbek tili grammatikasi. I tom. Morfologiya. Max.muh. G'.A.Abdurahmonov va boshq. T.: Fan, 1972.-610 b.
5. Zamonaviy o'zbek tili: Morfologiya\ Mualliflar jamoasi. Max. muh. H.G'.Ne'matov va boshqalar. T. Mumtoz so'z, 2008.
6. Sayfullaeva R.R., Mehgliyev B.R. va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. O'qv qo'llanma.-T., Fan va texnologiya,2009. -416.
7. Ne'matov H., Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. -T.: O'qituvchi. 1995.-127 b.
8. Musulmanova N.R. Grammatik shakllarda kategorial, yuondosh va hamroh ma'no (zamon va mayl kategoriyalari misolida) Filol.fan.nomz...diss. -Toshkent, 2007.-116 b.

Yordamchi adabiyotlar

1. Mengliyev B.R. Morfologik vositalarning ma'noviy xususiyatlari va sintaktik imkoniyatlari: Filol. fan. nomz ... diss. Buxoro. 1995, - 144 b.
2. Nigmatov X.G. Funktsionalnaya morfologiya tyurkoyazchnx pamyatnikov XI-XII vv. -T.: Izd. Fan, 1989.-191 s.
3. Nigmatov X.G. Vvlyuchennoe tretye v morfologicheskoy sisteme tyurkskix yazkov// Sov.tyurkologiya. 1976. - №3. -S. 31-36.
4. Shahobiddinova Sh. Grammatik ma'no talqini haqida: Filol.fan.nomz... .diss. -Samarqand, 1993.-152 b.
5. Bahridinova B.M. Fe'l lug'aviy shakllari tizimi (tur kategoriyasi) Filol.fan.nomz...diss. -Samarqand, 2002.-146 b.
7. Shukurov O. Harakat tarzi shakllari paradigmasi. Filol. fan. nomz ... diss. Avt. Qarshi. 2005, - 22 b.

MAVZUNI MUSTAHKAMLASH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. So'zlarning sintaktik shakllari haqida ma'lumot bering.
2. Kesimlik kategoriyasiga izoh bering.
3. Egalik kategoriyasi shakllarini misollar kuzating va ma'nolarini aniqlang.
4. Kelishik kategoriyasining o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?

13-MAVZU: KESIMLIK KATEGORIYASI

Reja:

1. Fe'llarda kesimlik kategoriyasi.
2. Ot kesimlik kategoriyasi. Bog'lama.
3. Sifatlarda kesimlik kategoriyasi. Bog'lama.
4. Sonlarda kesimlik kategoriyasi. Bog'lama.

Mavzu bo'yicha tayanch tushunchalar: *bog'lovchi, ko'makchi, yuklama, ko'makchi-bog'lovchi, yuklama-bog'lovchi, sof ko'makchi, yarim ko'makchi.*

Fe'llarda kesimlik kategoriyasi. Boshqa so'z turkumlari bilan fe'l orasida tuslanishda, kesimlik bilan shakllanishda jiddiy farqlar borligini aytib o'tgan edik. Bu fe'lning kesimlik vazifasini bajarish imkoniyatining kengligi, kesim vazifasiga ko'proq xoslanganligi tufayli unda mazkur ma'nolarni ifodalovchi vositalarning keng rivojlanganligi bilan belgilanadi.

Aytilganidek, kesimlik murakkab kategoriya bo'lib, uning tarkibiy qismlari tasdiq-inkor, mayl, zamon, shaxs-kategoriya-laridir. Bu kategoriyalar kesimlik kategoriyasining alohida shakl-lari emasmi, ularning har birini kategoriya sifatida baholashga asos bormi degan savol tug'ilishi tabiiy. Chunki bunga o'xshash hol o'zgalovchi kategoriya misolida kuzatilgan edi. Ma'lumki, kategoriya shakllari bir zotiy ma'noni xususiylashtirishi kerak edi. Kesimlik kategoriyasining zotiy ma'noviy mohiyati murakkab bo'lib, undagi tasdiq-inkor, mayl, zamon, shaxs-son ma'nolari nisbiy alohidalikka ega. Shuningdek, bu kategoriyalarning ichki shakllari boshqa kategoriyalar ma'nolari asosida emas, balki o'zlari tegishli kategoriyalar ma'nolarini xususiylashtiradi. Masalan, zamon kategoriyasi shakllari zamon ma'nosini xususiylashtiradi (o'tgan, hozirgi, kelasi). Shaxs-son kategoriyasi (birinchi, ikkinchi, uchinchi shaxs birlik va ko'plik) shakllari shaxs-son ma'nosinigina xususiylashtiradi. Bularda «begona» kategoriyalar tajallilarini kuzatmaymiz. Demak, kesimlik kategoriyasi ichki kategorial sistemalardan iborat yaxlitlikdir. Yaxlitlikning mohiyati shundaki, bu ichki kategoriyalarning birortasi ikkinchisiz yashay olmaydi.

Kesimlik kategoriyasi murakkab ekan, uning tarkibiy qismlarining yuzaga chiqishida uch holat farqlanadi:

- a) kesimlik ma'nosining yig'iq ifodalanishi: *Yoz. Boray. O'qigin. O'qituvchiman. Shifokorsiz;*
- b) kesimlik ma'nosining yoyiq ifodalanishi: *Yozma-saydingiz. O'qituvchidirman;*
- v) kesimlik ma'nosining tafsiliy ifodalanishi: *O'qisa bo'ladi. Ishchi edim. Yog'sa kerak.*

Quyida bu ichki kategoriyalarning har birini alohida-alohida ko'rib o'tamiz.

1. Tasdiq-inkor kategoriyasi (qisq. TIK) kesimdan anglashilgan fikrning tasdiq yoki inkorini ifodalaydi. TIKning UGMsi «tasdiq, inkor ma'nolarini ifodalash bilan gap kesimni shakllantirishda ishtirok etish, uning hol valentligiga ta'sir qilish»dir.

Tasdiq-inkor ma'nosini ifodalashda nol shakl (tasdiq), *-ma* bo'lishsizlik shakli, *emas, na* yordamchi, *yo'q* mustaqil so'zlari (inkor) ishtirok etadi. Misollar: *Majlis yarim kechagacha cho'zildi.* (O.Mux.) *Uzoqdan Navoiyning*

qorasi ko'ringunga qadar u amirning kelishiga **ishonmagan edi**. (Oyb.) **Na xotin, na farzand ko'rmagan**, kimsasiz bechora bir yigit. (Uyg'.) Mening **farzandim yo'q, gulbog'larim yo'q**. (S.Nur.)

Bo'lishli-bo'lishsizlik kategoriyasini TIKdan farqlash lozim. Bo'lishli-bo'lishsizlik fe'lga xos va uning nokesimlik shaklidir. Bunda bo'lishsizlik shakli bo'lgan –*ma* ko'rsatkichining o'rnini aniq bilish lozim. Bu shakl boshqa (masalan, –*gan* shakli sifatdosh shakli sifatida boshqa paradigmadan, kesimni shakllantirishi bilan boshqa paradigmadan joy olganligi kabi) grammatik shakllardek ko'p vazifali (polifunksional) dir. U gap kesimi tarkibida kesimlik kategoriyasining UGMsidagi «gap kesimini shakllantirish» ma'nosini xususiylashtirganligi bilan bo'lishli-bo'lishsizlik kategoriyasidagidan boshqa bir qirrasini namoyon qiladi. Bu serqirra mohiyatli, ko'p funksiyali lisoniy birliklar kabi – *ma* shakli ham birdan ortiq paradigmadan o'rin olishini ko'rsatadi.

2. Mayl kategoriyasi. Mayl kategoriyasi (qisq. MK) «kesimdan anglashilgan voqelikning borliqqa munosabatini ifodalash va gap kesimini shakllantirishda ishtirok etish» UGMsiga ega. MK UGMsida mayl kategorial ma'nosiga har doim zamon kategoriyasi ma'nosi yondosh ma'no sifatida yashaydi.

MK ifodalayotgan munosabat turli xarakterda bo'lishi mumkin. Shuning uchun uning quyidagi turlari ajratiladi: a) *xabar mayli*; b) *shartmayli*; v) *buyruq-istakmayli*; g) *maqsad mayli*.

Xabar mayli harakat/holat yoki hodisani uning bajarilish vaqti bilan ifodalaydi. Bu maylda bajarilish haqida xabar mavjud. Shuning uchun bu mayldagi fe'l, albatta, biror zamon shaklida bo'ladi: *keldi, kelyapti, keladi*.

Xabar mayli biror ko'rsatkichga ega emas. U fe'lning zamon ko'rsatkichlari orqali yuzaga chiqadi. Xabar mayli va zamon ma'nosi yig'iq ifodalanishga ega.

Shart mayli –*ca, -sa edi, -ganda edi, -gan ekan* shakllari orqali hosil qilinadi: *borsam, borsang, borsa, borsangiz, borsalaringiz, borsangizlar, borsalar; borganda edi* va h. Misollar: *Mana bu kanal bitsa, yangi er ochilsa, paxta ham ko'payadi*. (A.Q.) Ertoev bir nimani *sezmasa, bunchalik talvasaga tushmas edi*. (O.YOqub.) Bizning bunday ulug' kunga erishganimizni otamiz ham *ko'rganda*, qanday quvonar edi. (Iboxon.) Men ham doim qishloqda *turganimda, mashinani o'rganib olardim*. (H.Naz.) *Tuzalsa edi, odamlardek yura olsa, boshiga ko'tarardi*. (S.Ahm.) Qaerdaki ma'naviy-ma'rifiy ishlar yaxshi *yo'lga qo'yilgan ekan*, u erda muvaffaqiyat qo'lga kiritiladi. («O'zb.ov.») Biz ishlab chiqqan mebellar uylaringizni qanchalik yaxshi *bezatar ekan*, biz shunchalik xursand bo'lamiz. («Qarshi univers.») Istiqloq mendan fermer bo'lishni *talab qilgan ekan*, men bu vazifani a'lo darajada uddalashga va'da beraman. («Qashq.»)

–*sa* shaklining «shart» ma'nosidan tashqari ifodalaydigan yana qator ma'nolari («payt», «istak», «iltimos», «sabab», «to'siqsizlik» kabi) bo'lib, bular shart mayli doirasida qaralmaydi.

Buyruq-istak mayli shakllarining asosiy xususiyati so'zlovchining istagi bilan bog'liq holdagi harakatga undash, shu harakatga da'vat etishni, qo'zg'atishni ifodalashdir. U –*ay, -gin, -sin, -aylik, -ing* shakllari orqali yuzaga chiqadi: *boray, borgan, borsin, boraylik, boring(izlar)*. Ifodalovchilar birlik va ko'plikda, shaxs va sonda farqlanadi.

Buyruq-istak maylida a) sof buyruq, da'vat, iltimos; b) istak ma'nolari qorishadi.

Birinchi ma'no ikkinchi (*yo'qoling, yondiring, kuldirma-gin*) va uchinchi shaxsga (*borsin, borsinlar*), ikkinchi ma'no esa so'zlovchining o'ziga qarata (*boray, aytay*) ifodalanadi.

Buyruq-istak mayli ifodalovchilari bundan boshqa ma'no-larni («to'siqsizlik», ma'no kuchaytirish va h.) ifodalashi ham mumkin. Ammo mayl UGMsi tajallisi bo'lmaganda u mayl ma'nosi doirasida o'rganilmaydi.

Maqsad mayli subyektning kesimdan anglashilgan harakatni bajarish maqsadini, niyatini, mo'ljalini bildiradi: *bormoqchiman, bormoqchisan, bormoqchi; bormoqchimiz, bor-moqchisiz, bormoqchilar*.

Maqsad mayli ma'nosi –*moqchi, -moqchi edi* ko'rsat-kichlari yordamida ifodalanadi. *U hozir hammaning kallasini g'ovlatgan shum xabarni yo hech o'ylamayapti, yoki bu gapning menga sira daxli yo'q, deb ko'rsatmoqchi*. (A.Mux.) *Domlaning er olgani rost, buni Saidiyga bildirmoqchi emas edi*. (A.Qah.)

Zamon kategoriyasi. «Payt valentligiga ta'sir etish orqali kesimni shakllantirishda ishtirok etish va undan anglashilgan voqelikning nutq momentiga munosabatini ifodalash» zamon kategoriyasi (qisq. ZK) ning UGMsidir. Fe'lda bu UGMdagi voqelik uzvi harakat *tarzi* ko'rinishida xususiylashadi.

Voqelikning nutq momentiga munosabatiga qarab uch xil zamon farqlanadi: a) nutq momentigacha bo'lgan voqelik – *o'tgan zamon*; b) nutq momentidagi voqelik – *hozirgi zamon*; v) nutq momentidan keyin bo'ladigan voqelik – *kelasi zamon*. Shu boisdan zamon UGMsining uchta xususiy ko'rinishi farqlanadi:

1) *o'tgan zamon*;

2) *hozirgi zamon*;

3) *kelasi zamon*.

Ularni ifodalovchi shakllar ham shunga muvofiq uch guruhga ajratiladi.

O'tgan zamon. Hozirgi o'zbek adabiy tilida o'tgan zamon fe'li bir necha xil shakllar yordamida ifodalanadi:

–*di* (*o'qidim, o'qiding, o'qidi*);

–*gan* (*o'qiganman, o'qigansan, o'qigan*);

–*(i)b-* (*o'qibman, o'qibsang, o'qibdi*);

–*edi/ekan/emish* (*yozgan edim, ishlayotgan edi, ishlagan eding, ishlar edilar, ishlaymoqchi edim*);

Mazkur shakllarni qabul qilgan fe'llar turli xil ma'nolarni ifodalaydi. Masalan:

a) –*di*: «so'zlovchi ko'rgan, bilgan harakatning nutq momentigacha bajarilganini aniq, qat'iy tarzda ifodalash»: *Barno yo'q ekan, bir oz kutdi, kelavermagach, o'tirishga sabri chidamay, idoradan chiqdi*. (O. Yoq.);

b) –*gan*: «so'zlovchi va tinglovchi o'zaro suhbatlashib turgan paytda bo'lmagan harakatni ifodalash»: *Kapalagini uchirib yuborgan*. (H.Naz.); «harakatning bajarilganligi va uning hozir ham mavjudligi»: *O'rinda ham gaplashaveramiz, sen juda charchagansan*. (I.Rah.);

v) *-(i)b-*: «harakatni bevosita kuzatmaganlik, undan keyin xabardor bo'lganlik»: *O'zim ko'rdim, tosh chap elkasiga tushibdi*; «to'siqsizlik»: *Ustidan oshirib o'q otibman-u, kiprik qoqmaydi-ya!* (A.Qah.)

g) *edi*: «harakat holatning hozir emas, balki o'tgan, avvalgi vaqtga oidligi»: *Suv endi erga singmay, muzlab qolgan edi*. (A.Qah.)

Bunday ma'nolar qatorini yana ancha davom ettirish mumkin. Biroq keltirilgan qo'shtirnoq ichidagi ma'nolarga diqqat bilan e'tibor qilinsa, ulardagi umumiylik «haraktning o'tgan zamonga oidligi» bo'lib, qolgan farqlarning birortasi zamon UGMsiga daxldor emas. Masalan, «to'siqsizlik», «bevosita kuzatmaganlik», «o'zaro suhbatlashib turgan paytda bo'lmaganlik» kabilarning zamon ma'nosiga mutlaqo tegishli joyi yo'q. Demak, ularni zamon doirasida tahlil etish ortiqcha. Shu boisdan *o'tgan zamon hikoya fe'li, o'tgan zamon davom fe'li* atamalaridagi *hikoya, davom* unsurlarini zamonga daxlsiz hodisalarning ZKni murakkablashtiruvchi holat sifatida baholash maqsadga muvofiq.

Zamon ma'nosiga boshqa ma'nolarning qorishuvini ham grammatik illyuziyaning bir ko'rinishi sifatida baholash mumkin.

O'tgan zamon shakli kesimning payt valentligini hol vazifasidagi o'tgan zamon ma'noli so'zshakllar bilan to'ldiradi: *kecha keldi, o'tgan yili o'qigan, bultur bajargan edim* kabi.

Hozirgi zamon. Zamonning bu turi ZK UGMsini «haraktning nutq momentida yuz berayotganligini ifodalash» tarzida xususiylashtiradi. Ma'nolardagi «davomiylik», «tugama-ganlik» unsurlari undagi boshqa kategoriya tajallisi bo'lib, zamonning zotiy ma'nosiga daxli yo'q. «Davomiylik», «tugallan-maganlik» UGMdagi kategorial ma'no bilan zich holatdagi yondosh ma'nodir.

Bu zamon ma'nosi:

-yap-;

-yotib-;

-yotir-;

-moqda

affikslari bilan ifodalanadi.

Shakllar orasidagi farq sof uslubiy asoslardadir. Aniqrog'i, *-yap-* umumuslubiy va keng iste'molliligi, *-yotib-* va *-yotir* dialektal va poetik xususiyati bilan, *-moqda* shakli kitobiy uslubga xosligi bilan farqlanadi. Ularda zamonni ifodalashda farq sezilmaydi. Qiyoslang: *o'qiyapman, o'qiyotirman, o'qiyotibman, o'qimoqdaman*.

Yot, tur, yur, o'tir birliklari ko'makchi fe'l vazifasida kelib, hozirgi zamon shaklining analitik ko'rinishini hosil qiladi: *Hali dushmanlarimiz tinchigani yo'q, hushyorlikni qo'ldan berding, kallangga solaman deb poylab turibdi*. («Qashq.») *Hali kelishgani yo'q, o'zim ham xavotir olib o'tiribman*. (A.Qah.). Quyoshki falakda *kezib yuribdi, umrimiz boqiydir, umrimiz boqiy*. (G'.G'ul.) *Bo'liq er «tayyorman» degandek ko'pchib yotibdi*. («Qashq.»)

Hozirgi zamon shakllari kesimning payt valentligini hozirgi zamon ma'noli so'zshakllar bilan to'ldiradi: *bugun, hozir* kabi. Bu so'zshakllar gapda hol bo'lib keladi.

Kelasi zamon. Mavjud darsliklarda grammatik illyuziya natijasida kelasi zamonning ikki ko'rinishi farqlanadi: a) *kelasi zamon aniqlik shakli*; b) *kelasi zamon gumon shakli*. Yuqorida aytilgani kabi, ma'no turlaridagi «aniqlik» va «gumon» unsurlarining zamon zotiy mohiyatiga tegishli joyi yo'q. Bu ham boshqa kategoriya zotiy mohiyatining kelasi zamon UGMsidagi tajallisidir.

Kelasi zamon ZK UGMsini «nutq momentidan keyin yuz beruvchi harakatni ifodalash» tarzida xususiylashtiradi. Bu zamon a) *-a, -y*; (*O'zbek qizlari sevgisini aytmaydi, bir umr pinhon tutadi*. (Sayyor) *Bolang uch-to'rt qiynaladi, keyin o'rganib ketadi*. (A.Qah.); b) *-(a)r/ mas* (Balki zavod qurish uchun ovora bo'lishga *to'g'ri kelmas*. (Oyb.) *Shu atrofda yurgandir, kelib qolar*. (S.An.)) affikslari orqali ifodalanadi. (Shu o'rinda aytib o'tish lozimki, darsliklarda zamon shakllari sanalganda, undan keyin albatta shaxs-son shakllari kelishi ta'kidlanadi. Biz bu o'rinda ZK kesimlikning dialektik bog'langan bir tarkibiy qismi bo'lganligi uchun hadeb zamon shaklidan keyin shaxs-son shakli bo'lishini ta'kidlab o'tirishni ortiqcha deb bildik. Chunki ular ajralmasdir.)

Kelasi zamon fe'lining *ekan, emish* to'liqsiz fe'li bilan yasalgan eshitilganlik, keyin bilganlik ma'nosini ifodalovchi shakli gumon ma'nosini ifodalamasligi ta'kidlanadi: *ishlar ekan, kelar ekan; ishlar emish, kelar emish* kabi. Bunda to'liqsiz fe'llarda zamon ma'nosi yo'q. Zamon shaklning *-ar* qismi orqali ifodalanadi.

Umuman olganda, to'liqsiz fe'llar fe'ldan boshqa so'zlar kesim vazifasida kelganda ularga zamon va modal ma'nolarni birgalikda beradi. Fe'llarni shakllantirganda esa sintetik-analitik shaklning affiks qismi zamon ifodalab, to'liqsiz fe'l zimmasiga modal munosabat ifodalashgina yuklatiladi. Qiyoslang: *ishchi ekan – ishchi bo'lgan ekan, o'qigan emish*. Keyingi ikki misolda *-gan* shakli zamon, to'liqsiz fe'llar modal munosabat ifodalagan.

Kelasi zamon shakllari kesimning payt valentligini kelasi zamon ma'noli hol vazifasidagi so'zshakllar bilan to'ldiradi: *ertaga, kelasi yil, kelajakda* kabi.

Affikslar ko'chma ma'nolarda ishlatilishi ham mumkin. *Hozir qorong'ida qayoqqa bordigu, nimayam qildik* (kelasi zamon). (P.Tur.) *Shundan so'ng, bilmadim, qancha vaqt shirin xayollar osmonida qanot qoqib yurdim* (hozirgi zamon). (Sayyor.) *Kecha dalada chunonam chekanka qilyaptiki*, bamisoli usta sarta'rosh *g'o'zani tarashlayapti deysiz* (o'tgan zamon). (S.Ahm.) *Bularni boshqa qismga yuborayapmiz* (kelasi zamon). (A.Ubay.)

Bunday ma'no ko'chishi nutqiy xarakterdadir.

Shaxs-son kategoriyasi. Shaxs-son kategoriyasi kesimlik kategoriyasi UGMsini «ega valentligini muayyanlashtirish orqali gap kesimini shakllantirishda ishtirok etish» tarzida xususiylashtiradi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida shaxs-son ko'rsatkich-larining quyidagi turlari mavjud:

1.a) I. *borgan+man borgan+miz borib+man borib+miz*

II. *borgan+san borgan+siz borgan+san borib+siz*

- III. *borgan+0* *borgan+(lar)* *borgan+di+0*
borgan+di (lar)
- b) I. *boryap+man* *boryap+miz* *bora+man* *bora+miz*
 II. *boryap+san* *boryap+siz* *bora+san*
bora+siz
- III. *boryapti+0* *boryapti+lar* *boradi+0*
boradi+(lar)
- v) I. *bormoqchi+man* *bormoqchi+miz*
 II. *bormoqchi+san* *bormoqchi+siz*
 III. *bormoqchi+0* *bormoqchi+(lar)*
2. a) I. *bordi+m* *bordi+k* *borgan edi+m* *borgan edi+k*
 II. *bordi+ng* *bordi+ngiz* *borgan edi+ng* *borgan edi+ngiz*
 III. *bordi+0* *bordi+(lar)* *borgan edi+0* *borgan edi+(lar)*
- b) I. *borsa+m* *borsa+k*
 II. *borsa+ng* *borsa+ngiz*
 III. *borsa+0* *borsa+(lar)*
3. a) I. *borgan+im yo'q* *borgan+imiz yo'q*
 II. *borgan+ing yo'q* *borgan+ingiz yo'q*
 III. *borgan+i yo'q* *borgan+(lar)i yo'q*
- b) I. *borayotgan+im yo'q* *borayotgan+imiz yo'q*
 II. *borayotgan+ing yo'q* *borayotgan+ingiz yo'q*
 III. *borayotgan+i yo'q* *borayotgan+(lar)i yo'q*
4. I. *bor+ay* *bor+aylik*
 II. *bor+0* *bor+gin* *bor+ing(giz)*
 III. *bor+sin* *bor+sin(lar)* *bor+ishsin*

Nutqda shaxs-son shakllarining ko'chgan ma'noda qo'llanishi ham ko'p uchraydi. Bularni quyidagicha tartiblash mumkin:

- a) uchinchi shaxs shakli birinchi shaxs ma'nosida: *Kamina aytdi – Men aytdim.*
 b) uchinchi shaxs ko'plik shakli ikkinchi shaxs birlik («sizlash») ma'nosida: *Nima istasalar bor.*
 v) ikkinchi shaxsning birlik shakli va birlik ma'nosida «sizlash» uchun qo'llanuvchi shakli umumshaxs ma'nosida qo'llanadi: *Qayta-qayta hidlaganingda er mehriq to'yganday bo'lasan.* (Sayyor.)
 g) gap ichida odam yoki kishi so'zi qo'llanganda uchinchi shaxs shakli ham umumshaxs ma'nosida qo'llana oladi: *Tashabbuskor yoshlarni ko'rib odam quvonadi.* («Qashq.»)

Bunday qo'llanishlar sof nutqiy tabiatga ega.

Ot kesimlik kategoriyasi. Bog'lama. Kesimlik kategoriyasi ot turkumida o'z mohiyatini cheklangan darajada namoyon qiladi. U bu turkumda ikki ko'rinishga ega bo'ladi: a) hozirgi zamon ko'rinishi; b) o'tgan va kelasi zamon ko'rinishi. Ko'p hollarda ot turkumida kesimlik kategoriyasi bog'lama vositasida yuzaga chiqadi.

Bog'lama kesimlik kategoriyasini ot va boshqa kesimlik vazifasiga unchalik moslashmagan so'zlarda yuzaga chiqaruvchi vositadir. To'liqsiz fe'llar, *bo'lmoq*, *hisoblanmoq*, *sanalmoq*, *deyilmoq* kabi mustaqil fe'llar bog'lama vazifasini bajaradi.

Kesimlik kategoriyasining ot turkumidagi hozirgi zamon ko'rinishida quyidagi tusga ega bo'ladi:

ishchi+man *ishchi+miz*
ishchi+san *ishchi+siz*
ishchi+0 *ishchi+(lar)*

-man, -san, -miz, -0, -lar kesimlikning barcha ma'nolarini yig'iq holda bir affiksda ifodalaydi. Bo'lishsiz shakli analitik usulda yuzaga chiqadi: *ishchi emasman*, *ishchi emassan*. Egaga urg'u berilganda, kesimlikning barcha ma'nolari nol shakl orqali ifodalanadi: *Men ishchi (0).* *Men yahudiy (0)* kabi.

O'tgan zamonda kesimlik ma'nosi bog'lama vazifasida keluvchi to'liqsiz fe'llar va bog'lamalashgan so'zlar bilan kesimlikning analitik ifodasini tashkil etadi.

ishchi+edim *ishchi+edik*
ishchi+eding *ishchi+edingiz*
ishchi+edi *ishchi+edi(lar)*

Bunda ikki shakl (**edi** va shaxs/son) kesimlikning to'rt tip ma'nosini ifodalaydi. To'liqsiz fe'l zamon, tasdiq, mayl ma'nolarini yaxlit yuzaga chiqaradi.

Bo'l fe'li bog'lama vazifasida kelib uch zamonni ham ko'rsatishi mumkin:

ishchi+bo'laman (bo'ldim). Misollar: *Men shu zavodda uch yil ishchi bo'ldim* (o'tgan zamon). *Men shu zavodning tajdribali ishchisi bo'laman* (hozirgi zamon). *Sen shu zavodda ishchi bo'lasan* (kelasi zamon). *sanaladi*, *hisoblanadi* so'zlari ham bog'lama vazifasini bajarib otga kesimlik kategoriyasini moslaydi.

Sifatlarda kesimlik kategoriyasi. Bog'lama. Kesimlik kategoriyasi sifat turkumida ham o'z mohiyatini cheklangan darajada namoyon qilib, ikki ko'rinishga ega bo'ladi: a) hozirgi zamon ko'rinishi; b) o'tgan va kelasi zamon ko'rinishi. Ko'p hollarda sifat turkumida kesimlik kategoriyasi bog'lama vositasida yuzaga chiqadi.

Bog'lama kesimlik kategoriyasini sifat va boshqa kesimlik vazifasiga unchalik moslashmagan so'zlarda yuzaga chiqaruvchi vositadir. To'liqsiz fe'llar, *bo'l*, *hisoblanmoq*, *sanalmoq*, *deyilmoq* kabi mustaqil fe'llar sifatlarda ham bog'lama vazifasini bajaradi.

Kesimlik kategoriyasining sifat turkumidagi hozirgi zamon ko'rinishida quyidagi tusga ega bo'ladi:

<i>Yoshi kattasi</i> + man	<i>Yoshi kattasi</i> + miz
<i>Yoshi kattasi</i> + san	<i>Yoshi kattasi</i> + siz
<i>Yoshi kattasi</i> + 0	<i>Yoshi kattasi</i> + (lar)

-*man*, -*san*, -*miz*, -*0*, -*lar* kesimlikning barcha ma'nolarini yig'iq holda bir affiksda ifodalaydi. Bo'lishsiz shakli analitik usulda yuzaga chiqadi: *Yoshi kattasi emasman*, *Yoshi kattasi emassan*. Egaga urg'u berilganda, kesimlikning barcha ma'nolari nol shakl orqali ifodalanadi: *Men Yoshi kattasi (0)* kabi.

O'tgan zamonda kesimlik ma'nosi bog'lama vazifasida keluvchi to'liqsiz fe'llar va bog'lamalashgan so'zlar bilan kesimlikning analitik ifodasini tashkil etadi.

<i>Yoshi kattasi</i> + edim	<i>Yoshi kattasi</i> + edik
<i>Yoshi kattasi</i> + eding	<i>Yoshi kattasi</i> + edingiz
<i>Yoshi kattasi</i> + edi	<i>Yoshi kattasi</i> + edi(lar)

Bunda ikki shakl (**edi** va shaxs/son) kesimlikning to'rt tip ma'nosini ifodalaydi. To'liqsiz fe'l zamon, tasdiq, mayl ma'nolarini yaxlit yuzaga chiqaradi.

Bo'l fe'li bog'lama vazifasida kelib uch zamonni ham ko'rsatishi mumkin:

Yoshi kattasi + *bo'laman* (*bo'ldim*). Misollar: *Men shu zavodga ishga kirganlarning eng Yoshi bo'ldim* (o'tgan zamon). *Men shu zavod ishchilarining tajribalisi bo'laman* (hozirgi zamon). *Sen shu zavod ishchilarning eng Yoshi bo'lasan* (kelasi zamon). *sanaladi*, *hisoblanadi* so'zlari ham bog'lama vazifasini bajarib, sifatga kesimlik kategoriyasini moslaydi.

Sonlarda kesimlik kategoriyasi. Bog'lama. Kesimlik kategoriyasi son turkumida ham o'z mohiyatini cheklangan darajada namoyon qilib, ikki ko'rinishga ega bo'ladi: a) hozirgi zamon ko'rinishi; b) o'tgan va kelasi zamon ko'rinishi. Ko'p hollarda son turkumida kesimlik kategoriyasi bog'lama vositasida yuzaga chiqadi.

Bog'lama kesimlik kategoriyasini son va boshqa kesimlik vazifasiga unchalik moslashmagan so'zlarda yuzaga chiqaruvchi vositadir. To'liqsiz fe'llar, *bo'l*, *hisoblanmoq*, *sanalmoq*, *deyilmoq* kabi mustaqil fe'llar sonlarda ham bog'lama vazifasini bajaradi.

Kesimlik kategoriyasining son turkumidagi hozirgi zamon ko'rinishida quyidagi tusga ega bo'ladi:

<i>Birinchisi</i> + man	<i>Birinchisi</i> + miz
<i>Birinchisi</i> + san	<i>Birinchisi</i> + siz
<i>Birinchisi</i> + 0	<i>Birinchisi</i> + (lar)

-*man*, -*san*, -*miz*, -*0*, -*lar* kesimlikning barcha ma'nolarini yig'iq holda bir affiksda ifodalaydi. Bo'lishsiz shakli analitik usulda yuzaga chiqadi: *Birinchisi emasman*, *Birinchisi emassan*. Egaga urg'u berilganda, kesimlikning barcha ma'nolari nol shakl orqali ifodalanadi: *Men birinchisi(0)* kabi.

O'tgan zamonda kesimlik ma'nosi bog'lama vazifasida keluvchi to'liqsiz fe'llar va bog'lamalashgan so'zlar bilan kesimlikning analitik ifodasini tashkil etadi.

<i>Birinchisi</i> + edim	<i>Birinchisi</i> + edik
<i>Birinchisi</i> + eding	<i>Birinchisi</i> + edingiz
<i>Birinchisi</i> + edi	<i>Birinchisi</i> + edi(lar)

Bunda ikki shakl (**edi** va shaxs/son) kesimlikning to'rt tip ma'nosini ifodalaydi. To'liqsiz fe'l zamon, tasdiq, mayl ma'nolarini yaxlit yuzaga chiqaradi.

Bo'l fe'li bog'lama vazifasida kelib uch zamonni ham ko'rsatishi mumkin:

Birinchisi + *bo'laman* (*bo'ldim*). Misollar: *Men shu zavodga ishga kirganlarning eng birinchisi bo'ldim* (o'tgan zamon). *Men shu zavod ishchilarining birinchisi bo'laman* (hozirgi zamon). *Sen shu zavod ishchilarning eng birinchisi bo'lasan* (kelasi zamon). *sanaladi*, *hisoblanadi* so'zlari ham bog'lama vazifasini bajarib, songa kesimlik kategoriyasini moslaydi.

Asosiy adabiyotlar

1. Mengliyev B.R. Hozirgi o'zbek tili. Morfemika. Derivatsiya. Morfologiya. II qism. Qarshi-2005.
2. Abuzalova M.Q. Hozirgi o'zbek tili. Morfologiya, 1-qism. Mustaqil so'z turkumlari. (Ma'ruza matnlari). Buxoro-2003.
3. Nurmonov A., Shahobiddinova Sh., Iskandarova Sh. va boshqalar. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. Morfologiya.-T.: Yangi asr avlodi. 2001.- 182 b.
4. O'zbek tili grammatikasi. I tom. Morfologiya. Max.muh. G'.A.Abdurahmonov va boshq. T.: Fan, 1972.-610 b.
5. Zamonaviy o'zbek tili: Morfologiya\ Mualliflar jamoasi. Max. muh. H.G'.Ne'matov va boshqalar. T. Mumtoz so'z, 2008.
6. Sayfullaeva R.R., Mehliyev B.R. va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. O'qv qo'llanma.-T., Fan va texnologiya,2009. -416.
7. Ne'matov H., Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. -T.: O'qituvchi. 1995.-127 b.
8. Musulmanova N.R. Grammatik shakllarda kategorial, yuondosh va hamroh ma'no (zamon va mayl kategoriyalari misolida) Filol.fan.nomz....diss. -Toshkent, 2007.-116 b.

Yordamchi adabiyotlar

1. Mengliyev B.R. Morfologik vositalarning ma'noviy xususiyatlari va sintaktik imkoniyatlari: Filol. fan. nomz ... diss. Buxoro. 1995, - 144 b.
2. Nigmatov X.G. Funktsionalnaya morfologiya tyurkoyazchnx pamyatnikov XI-XII vv. -T.: Izd. Fan, 1989.-191 s.
3. Nigmatov X.G. Vvlyuchennoe tret'ye v morfologicheskoy sisteme tyurkskix yazkov// Sov.tyurkologiya. 1976. - №3. -S. 31-36.
4. Shahobiddinova Sh. Grammatik ma'no talqini haqida: Filol.fan.nomz... .diss. -Samarqand, 1993.-152 b.
5. Bahriddinova B.M. Fe'l lug'aviy shakllari tizimi (tur kategoriyasi) Filol.fan.nomz...diss. -Samarqand, 2002.-146 b.
7. Shukurov O. Harakat tarzi shakllari paradigmasi. Filol. fan. nomz ... diss. Avt. Qarshi. 2005, - 22 b.

MAVZUNI MUSTAHKAMLASH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Fe'llarda kesimlik kategoriyasi shakllari haqida gapiring.
2. Otlarda kesimlik kategoriyasi shakllari qaysilar? Misollar keltiring.
3. Sifatlarda kesimlik kategoriyasi shakllari qaysilar? Misollar keltiring.
4. Sonlarda kesimlik kategoriyasi shakllari qaysilar? Misollar keltiring.

14-MAVZU: YORDAMCHI SO'ZLAR

Reja:

1. Leksemalarning ma'noviy tasnifidagi "ma'noviy nomustaqillik" belgisi tushunchasi.
2. Yordamchi so'zlarning "oralik uchunchi" tabiatiga egaligi.
3. Yordamchi so'zlarning shakliy xususiyatlariga ko'ra turlari.
4. Ko'makchi.
5. Bog'lovchi.
6. Yuklama.

***Mavzu bo'yicha tayanch tushunchalar:** bog'lovchi, ko'makchi, yuklama, ko'makchi-bog'lovchi, yuklama-bog'lovchi, sof ko'makchi, yarim ko'makchi.*

Leksemalarning ma'noviy tasnifidagi "ma'noviy nomustaqillik" tushunchasi. Barchaga ma'lumki, leksik sath birliklari ikki katta guruhga bo'linadi: mustaqil so'zlar va yordamchi so'zlar. Bular orasidagi zidlanishni ma'noviy va vazifaviy nomustaqillik tashkil etadi. Bu ziddiyat belgisiga ko'ra yordamchi so'zlar belgisi, mustaqil so'zlar esa belgisiz a'zo mavqei egallaydi. Yordamchi so'zlar hech qachon mustaqil qo'llanmaydi, bog'liq qurshovlaridagina kela oladi. Mustaqil so'zlar esa mustaqil qo'llanilish va ma'no ifodalash qobiliyatiga egadir.

Leksemalarning ma'noviy tasnifida ilk bosqich belgisi "ma'noviy mustaqillik" emas, "ma'noviy nomustaqillik" bo'lishining sababi mustaqil leksemalarning bu belgiga nisbatan betarafligidir. Chunonchi, katta guruhni tashkil etuvchi atoqli otlar (Temir, Anor, Gavhar) guruhida, mavhum otlarda mustaqil ma'noning mavjudligi kishini shubhaga soladi. Mustaqil so'zlarda "ma'noviy mustaqillik" belgisi shartlidir. Assimilyatsiya tilshunoslikda boshqacha, biologiyada esa tamoman o'zgacha talqin etiladi. Loy adabiy tilda boshqacha, otarchilar nutqida esa boshqacha izohlanadi. Shunga o'xshash hodisalarni sifat, fe'l, ravishlar ichida ham ko'plab uchratish mumkin. Bularning barchasi "ma'noviy mustaqillik" belgisi mustaqil leksemalarda nisbiy tushuncha, nisbiy belgi ekanligini ko'rsatadi. Mana shuning uchun leksemalarning ma'noviy tasnifida ilk bosqichning belgisi "ma'noviy mustaqillik" emas, balki "ma'noviy nomustaqillik" bo'la oladi. Ushbu belgi asosidagi ziddiyatda ko'makchi, bog'lovchi, yuklamalar kuchli (belgisi) a'zoni tashkil etadi. Sof ko'makchi, sof bog'lovchi, sof yuklamalar hech qachon mustaqil ma'noli so'zlar xususiyatiga ega bo'la olmaganligi tufayli ularning guruhiga o'ta olmaydi.

Yordamchi so'zlarning "oralik uchunchi" tabiatiga egaligi. Tilshunoslikda yordamchi so'zlarning leksemalar va qo'shimchalar orasida "oralik uchunchi" bo'lib, ham leksemalar, ham grammatik morfemalar xususiyatini o'zida mujassamlash-tirishi aniqlangan. Ular shaklan leksema, mazmunan qo'shimchadir (qiyos: *Kitobni akamga/akam uchun oldim.*) Shu tufayli bo'lsa kerak, til tizimida yordamchi so'zlarning o'rni turlicha baholanadi – ayrim olimlar ularni qo'shimchalarga, ayrimlari nutq bo'lakchalariga, ba'zilarini yordamchi so'zlarga nisbat beradilar. Yordamchi so'zlarning so'zmi, qo'shimchami yoki mustaqil so'zlarning yordamchi so'zlar bilan bog'lanishi so'z birikmasimi ekanligi hanuzgacha munozara mavzui bo'lib qolmoqda. Chunki yordamchi so'zlar guruhi ichida shunday birliklar borki, ular ham "ma'noviy mustaqillik", ham "ma'noviy nomustaqillik" xususiyatiga ega (ot+ko'makchilar, yordamchi va ko'makchi fe'llar). Chunonchi, "tortib" mustaqil so'z sifatida ravishdosh kabi qo'llaniladi: *Baliq qarmoqni bir tortib, qochib ketdi.* Shu so'z Farhod tog'idan *tortib Shirin yayloviga qadar Sirdaryo bo'ylab tizilib ketgan etmish ming xalq bu sovuqlarni pisand qilmaydi* (Oyd.) gapida yordamchi so'z vazifasida kelgan. *Tortib* mustaqil va yordamchi ma'nolarga ega bo'lishiga qaramay, mustaqil leksemalar tipiga kiradi. *Uchun, sayin, uzra, kabi*, va ga o'xshagan yordamchi so'zlar aniq bir tushunchani ifodalay olmaydi, ammo turli munosabatlarni yuzaga chiqarib va ular yordamchi so'zlar guruhidan joy oladi. Yuqoridagilardan anglashiladiki, "alohida qo'llanila olish yordamchi leksemalarni mustaqil leksemalar bilan yaqinlashtirsa, turli-tuman munosabatlarni ifodalash kabi umum-lashgan ma'no ularni morfemalarga, qo'shimchalarga yaqin-lashtiradi va leksemalar va morfemalar ziddiyatida "oralik uchunchi" vazifasida keladi.

Yordamchilarni so'zlarga quyidagilar yaqinlashtiradi: a) shaklan alohida ajralib turish; b) lug'aviy ma'noning mavjudligi (sifat ko'makchilar, ot ko'makchilar, fe'l ko'makchilarda...); v) ko'pincha ularning mustaqil so'zlarga yaqinlashishi, ulardan kelib chiqishi. Yordamchi so'zlarning grammatik morfemalarga o'xshash tomoni ularning morfemalar kabi mustaqil nominativ funksiya bajarmasligi (ammo, va, sayin, kabi), qo'shimchasimon shaklda bo'lishi

(-u, -yu, -da; -ki (-kim); -dek (-day), -cha) va boshqalar. Biroq yordamchi soʻzlarning grammatik morfemalardan farqli tomoni shundaki:

1) ular gap boʻlagi, soʻz birikmasi, gap sathida sintaktik xarakterdagi vazifa bajaradi. Bu xususiyat koʻmakchilar uchun xos. Chunonchi, 1. *Yaxshi bilan yursang etarsan murodga, YOmon bilan yursang qolarsan uyatga* (Maq.) 2. *Toʻlqinlarning kuchli naʼrasi, Yulduzlarga qadar etardi.* (Uygʻ.)

2) gap boʻlaklari yoki gaplarni oʻzaro bogʻlaydi. Bunday funksiyada, asosan, bogʻlovchilar va yuklamalar keladi: 1. *Xonaga baland boʻyli, biroq oriqqina yigit salom berib kirdi.* (S.A) 2. *Saida bu gapni aytdi-yu, chiqib ketdi.* (S.Ahm.)

3) soʻroq, inkor va sh.k. gap maʼnolarini ifodalashga xizmat qiladi (yuklamalar).

Yordamchi soʻzlar mustaqil soʻzlar va soʻz-gaplar oraligʻida «oraliq uchinchi» maqomini oladi. Oʻz navbatida, yordamchi soʻzlar ham oʻz ichida umumiy belgilariga koʻra oraliq uchinchini ajratib chiqaradi. Yaʼni bogʻlovchilarda bogʻlash, yuklamalarda gap mundarijasiga taʼsir qilish mohiyatni belgilash darajasida boʻlsa, koʻmakchilarda sanalgan har ikki belgi mushtarakdir. Bu ularning «oraliq uchinchi»lik mavqeini koʻrsatadi.

Yordamchi soʻzlarning shakliyl xususiyatlariga koʻra turlari. Yordamchi soʻzlar shakliyl xususiyatlariga koʻra:

a) qoʻshimchasimon yordamchi soʻzlar;

b) sof yordamchi soʻzlar;

v) nisbiyl yordamchi soʻzlar.

Qoʻshimchasimon yordamchi soʻzlar har uchala yordamchi soʻzlar tarkibida uchraydi. Koʻmakchilar orasida -dek/-day,-cha, bogʻlovchilar orasida -ki/-kim; -u, -yu,-da affikssimon yuklama - bogʻlovchilar, yuklamalar orasida -mi, -chi, -a, -ya, -ku,-o q (-yo q), -da, -gina kabi qoʻshimchaga oʻxshash yordamchi soʻzlarni uchratish mumkin. Qoʻshimchasimon yordamchi soʻzlar shaklan qoʻshimchaga oʻxshaydi, ammo yordamchi soʻzlarning vazifasini bajaradi. Chunonchi, 1. *Poʻlatdek (kabi) dadil bir yigit bu ishdan hayiqsa, uyat boʻladi.* (O.Mux.) 2. *Shu payt oʻgʻilchasi eshikdan yugurib keldi-da (va), dadasining quchogʻiga otildi.* (Oyb.) 3. *Bazmga Gulnoragina (faqat) kelmadi.* (S.Ahm)

Sof koʻmakchilar sirasiga avvaldan maʼlum uchun, bilan, sari, qadar, kabi, singari, sayin, orqali soʻzlari; sof bogʻlovchilar sirasiga va, hamda, ammo, lekin, biroq, balki, yo, yoxud, goʻyo, agar, basharti kabilar; sof yuklamalar qatoriga xuddi, faqat, axir, hatto, naq, atigi soʻzlari kiradi.

Nisbiyl yordamchi soʻzlar atamasi ostida boshqa turkumga mansub boʻlgan soʻzning yordamchi vazifasida qoʻllanilishi (*old, orqa, avval, boʻylab, boshlab...*) yoki tabiatida “shakldoshlik” mavjud boʻlgan birliklar tushuniladi. Masalan, “yolgʻiz” sifat turkumiga oid soʻz yuklama oʻrnida (*YOlgʻiz senga suyanaman*) ishlatiladi. Yoki *Vaqtida yomgʻir yogʻadi, vaqtida qor gapida vaqtida* soʻzining vazifasi bogʻlovchilarga yaqindir. Bunga oʻxshash misollar nutqimizda koʻp uchraydi. Yordamchi soʻzlarning shakliyl xususiyatlariga koʻra turlarini quyidagi jadvalda umumlashtirish mumkin:

6-jadval

Yordamchi soʻz turi	Sof yordamchi soʻz	oʻshimchasimon yordamchi soʻz	Yarim yordamchi soʻz
Koʻmakchi	kabi, singari, sari, sayin, dovur, uchun, orqali	-dek, -day, dayin, -cha	old, oldin, orqa, qarshi, avval, boʻylab, koʻra, qarab, tomon
Bogʻlovchi	va, hamda, ammo, lekin, biroq, chunki, shuning uchun, agar, goʻyo, toki, basharti, garchi, xoh, dam, yoki, yoxud, yo	-ki, (-kim), -u, -yu, -da	vaqtida, bir, baʼzan, gohida
Yuklama	axir, xatto, faqat, ham, naq, goʻyo, goʻyoki, atigi	-mi, -ku, -gina, -u, -yu, -da, -a, -oq, (-yoq), -dir	yolgʻiz, baʼzan, bir

Jadvaldan koʻrinib turganidek, yordamchi soʻzlar salmogʻi mustaqil soʻzlar hisobidan ortib boradi. Yordamchi soʻzlarning boyishida yana bir yoʻl ularning ichki tomondan bir turdan ikkinchi turga oʻtishidir, aniqr-ogʻi, “oraliq hodisa” xususiyatiga ega boʻlgan koʻmakchi-bogʻlovchi, bogʻlovchi-yuklamalarning mavjudligi. Masalan, *bilan, deb, deya* kabilar koʻmakchi-bogʻlovchilardir. Ushbu koʻmakchilarning bogʻlovchi vazifasida kelishi ancha keng tarqalgan hodisadir. Ammo *lekin bu ishni paysalga solish yaramaydi* gapida bogʻlovchi-yuklama qoʻllanilgan, yaʼni ammo bogʻlovchisi kuchaytiruv yuklamasi vazifasida kelgan.

Bugungi kunda yordamchi soʻzlarni har tomonlama oʻrganish, ularni lisoniy tahlil qilish ishlari tilshunosligimizda davom etmoqda.

Koʻmakchilar yordamchi soʻzlarning bir koʻrinishi sifatida. Turkiyl tillarda (jumladan, oʻzbek tilida ham) koʻmakchilar koʻp yillardan buyon tilshunoslarning tekshirish manbai boʻlib kelmoqda. Oʻzbek tilidagi koʻmakchilarga birinchi boʻlib mukammal taʼrifni A.N.Kononov bergan: “Koʻmakchilar shunday bir gruppaga soʻzlarki, ular ot bilan yoki obʼekt bilan predikat orasidagi qurol – vosita, maqsad, sabab, payt, masofa, yoʻnalish, oʻxshatish kabi munosabatlarning yaratilishida xizmat qiladi”. Sh.Shoaabdurahmonov ham oʻzining “Yordamchi soʻzlar” asarida koʻmakchilarga xuddi shunday taʼrif bergan: “Koʻmak-chilar obʼektning obʼektga yoki obʼektning predikatga boʻlgan turli grammatik

munosabatlarini ko'rsatuvchi yordamchi so'zlardir". Darhaqiqat, ko'makchilar orasidagi tobe munosabatni ifodalash va kelishik ma'nolarini aniqlash, to'ldirish uchun xizmat qiladi. Shu xususiyati bilan ko'makchi bog'lovchi va yuklamalardan farq qiladi. Ko'makchilar ma'no va vazifa jihatidan kelishik qo'shimchalariga yaqin turadi. Shuning uchun ba'zan kelishik shakllaridan anglashilgan ma'no ko'makchi bilan ham ifodalanadi (*Mashinada keldim - mashina bilan keldim. Ukamga oldim- ukam uchun oldim* kabi). Lekin bular kelishik affiksilariga qaraganda ma'noni aniq, konkret ifodalaydi.

Ko'makchilarning shakliy xususiyatiga ko'ra turlari. Ko'makchilar shakliy va bajaradigan vazifasi jihatidan quyidagi turlarga bo'linadi:

- a) sof ko'makchilar;
- b) yarim ko'makchilar;
- d) qo'shimchasimon ko'makchilar.

Nutqimizda tez-tez ishlatiladigan *uchun, bilan, sari, qadar, kabi, singari, sayin, or- qali* so'zlari **sof ko'makchilar** bo'lib, ular tobe so'zni hokim so'zga bog'lashga xizmat qiladi. Sof ko'makchilar boshqa so'zlarga birikkan holda turli munosabatlarni anglatadi. Jumladan, **bilan** ko'makchisi o'zbek tilida asosan ko'makchi, ba'zan bog'lovchi vazifasida ishlatiladi. Shuning uchun bu ko'makchi turi bugungi kunda yordamchi so'zlardan birining o'rnida ikkinchisi qo'llanilishi nuqtayi nazaridan *ko'makchi-bog'lovchi* atamasi ostida ham o'rganilmoqda. *Bilan* yordamchisining etimologiyasi haqida prof.A.N. Kononov, V.V.Radlov, J.Deni kabi qator turkiyshunoslarning fikrlarini e'tiborga olib, uning *birlan* so'zidan kelib chiqqanini aytgan. *Bilan* yor-damchisining *birla, birlan, bila, ila, -la* shakllari vazn, qofiya va uslub talabiga ko'ra ko'proq poeziyada uchraydi. Chunonchi, *Baxt ila to'lib-toshgan go'zal oy deraza tagida o'sgan daraxt barglarida mudrab yotadi.* (R.Tag.) Bu ko'makchi quyidagi ma'nolarni bildiradi:

1) biror harakatning bajarilishida shaxs, predmetlarning birgaligini bildiradi: *Ko'pchilik bilan odam o'zini kuchli sezadi.*

2) harakatni bajarishda vosita ma'nosini bildiradi: *Shu gapning ustiga Ismat bobo hassasi bilan eshikni ochib kirib keldi.* (P.Qod.)

3) payt ma'nosini ifodalaydi: *Qo'ng'iroq chalinishi bilan o'qituvchi sinfga kirdi.*

4) sabab ma'nosini bildiradi: *Ular: "Gulnor o'z ajali bilan o'ldi..."*, -deyishdi. (Oyb.)

5) harakatning bajarilishidagi holatni ifodalaydi: *Onamning mehr bilan boqib turgan ko'zlarini bir umr unuta olmasam kerak.* (Oyb.)

Bilan ko'makchisi keng tarqalgan yordamchi so'zdir. Uning bog'lovchilik, ko'makchilik tabiati olimlarimiz orasida tortishuvlarning bo'lishiga sabab bo'lgan. Shu boisdan "... va, bilan, hamda, shuningdek so'zlari hozirgi o'zbek adabiy tilida teng bog'lovchilarning biriktiruv bog'lovchilari turiga kiradi" degan fikr ham ilgari surilgan. Ammo bu o'rinda shuni qayd etish kerakki, bog'lovchi vazifasidagi *bilan* ning va, *ham* biriktiruv bog'lovchilaridan farqlanadigan o'ziga xos xususiyatlari bor:

- «birgalik» ma'nosi *bilan* yordamchisi uchun xos: *Chodir sahnasidan bir qiz bilan yigit chiqib o'yin qildi* (M.Ism.). Ushbu misoldagi bilan o'rnida va ni qo'llasak, yuqoridagi ma'no kelib chiqmaydi, balki qiz bilan yigitning alohida-alohida o'ynagani ma'nosi ifodalanadi.

- va, *ham* bog'lovchilari uyushib kelgan fe'l kesimlarni bog'laydi, ammo *bilan* da bu imkoniyat chegaralangan. Qiyoslang: *Lola ishlaydi va o'qiydi. Lola ishlaydi ham o'qiydi.* Ammo *Lola ishlaydi bilan o'qiydi* tarzidagi gap nutqda ishlatilmaydi. *Bilan* ning grammatik vazifasi bog'lovchi va ko'makchi vazifasida kela olishidir; shunga ko'ra, *bilan* boshqa ko'makchilardan farqlanadi. Shuning uchun *bilan* ko'makchisini *ko'makchi-bog'lovchi* termini bilan ataganimizda uning barcha xususiyatlari namoyon bo'ladi. Bu ko'makchi turi gapda vosita ma'nosini bildirganda to'ldiruvchi, sabab, payt, harakatning bajarilish tarzini bildirganda hol vazifalarida keladi.

Uchun ko'makchisi atalganlik (*Yo'lchi uchun keltirgan tugunchak yodiga tushdi* (Oyb.)), maqsad (*Hamma xalq ochdan o'lmaslik uchun bir amal-taqal qilib turibdi* (Oyb.)), sabab (*Kampirning ahmoqligi yo dushmaningizning ig'vosi uchun shundoq deyishga qandoq tilingiz bordi?* (A. Qah.)) evaz (*E'tiboringiz uchun rahmat*) kabi ma'nolarda qo'llanilib, to'ldiruvchi, maqsad, sabab holi vazifalarida keladi.

Kabi, singari yanglig' ko'makchilari bir narsani boshqa narsaga o'xshatish, chog'ishtirish ma'nosini anglatadi. Masalan, *Ukam men kabi bechora... g'am chekib yotgandir* (Oyb.). *Kabi, singari* ko'makchilari bilan *-dek, -day* qo'shimchalarining ma'nodoshlik xususiyati tilshunoslarimiz tomonidan qayd etilgan. Formal tilshunoslikda bu affiksalar ravish yasovchi qo'shimchalar sifatida berilgan. *-dek, -day* affikslari orqali yasalgan ravishlar harakat va holatning yasash asosida ifodalgan narsa yoki belgi-xususiyat bilan o'xshashligini, qiyoslashni bildiradi: *tog'-dek, ot-dek, lochin-day, qadimgi-day, ilgari-dek, avvalgi-dek, burungi-day, gul-day* kabi. *Qalandaroverlasiga kundagiday saharda idoraga chiqdi* (A.Qah.). *U go'yo tug'ilib o'sgan qishlog'ini ko'rmoqchiday boshini ko'tarib hayajon va sog'inch bilan uzoqlarga tikildi* (Oyb.) Bu o'rinda ham til hodisalarini izohlashda zo'rma-zo'rakilik yuzaga kelgan. Natijada nutqimizda tez-tez ishlatiladigan ushbu qo'shimchalar noto'g'ri talqin etilgan. Buni quyidagi oddiy qiyosda ko'rish mumkin:

-dek, -day (qo'shimchasimon ko'makchi)	kabi (singari, yangli g') (sof ko'makchi)
1.Oydek go'zal qiz. 2.Tog'dek yuksak. 3.Lochinday dadil. 4.Ilgarigidek qadrdon bo'lib ketishgan. 5.Gulday ochilib menga bir bor	Oy kabi go'zal qiz. Tog' kabi yuksak. Lochin singari dadil. Ilgarigi kabi qadrdon bo'lib ketishgan. Gul yanglig' ochilib bizga bir bor qaramaysiz.

<i>qaramaysiz.</i>	
--------------------	--

Oddiy mantiq **-dek, -day** qo'shimchasi *kabi* (*singari, yanglig', misol, misoli*) sof ko'makchisiga sinonim ekanligini, **-dek, -day** qo'shimchalarida so'z yasash xususiyati yo'qligini ko'rsatib turibdi.

-dek, -day qo'shimcha shaklidagi ko'makchilar hamisha o'zidan oldingi so'zga qo'shib yoziladi va urg'uli bo'ladi. **-dek, -day** ko'makchilari ko'p hollarda bir-birini almashtira oladi. Ular bitta ko'makchining ikki ko'rinishidir.

-dek, -day ko'makchi-qo'shimchasi o'zining eski adabiy o'zbek tilida keng qo'llangan **-dayin** ko'rinishiga ham egadir. Bu ko'rinish, asosan, hozir ko'tarinki uslubda, she'riyatda qo'llaniladi:

1. *Oydayin ruxsoringga zoru intizorman o'zim.* 2. *Zihi sarv ustida yuzung qamardayin, Qani bir shoxi gul sen siymbardayin.* («Muhabbatnoma»)

-day ko'makchisi *shunday, bunday, qanday, unday, allaqanday* kabi olmoshlar; *jinday, qittay, arziguday, aytganday, jo'jabirday, o'lguday, dovongirday* kabi ravishlar tarkibida yaxlitlanib, qotib, o'zakdan ajralmaydigan bo'lib qolgan.

Qadar, dovur ko'makchilari hokim bo'lakka tobelanish munosabatini yaratar ekan, bunda o'rin, payt ma'nolarini ifodalaydi. *Qadar* ko'makchisi **-ga** qo'shimchali ot va olmoshlar bilan qo'llanib, «chegara», «nihoya» ma'nolarini bildiradi: *Tantanali yig'ilish boshlangunga qadar askiya, o'yin-kulgi davom etdi.* (Oyb.) *Qadar* ga ma'nodosh qo'shimchasimon ko'makchi sifatida **-cha** qo'shimchasining to'g'ri kelishi ilmiy adabiyotlarda qayd etilgan: *Mehmonlar kechgga qadar o'tirishdi – Mehmonlar kechgacha o'tirishdi.*

Orqali ko'makchisi harakatning biror vosita bilan bajarilishini bildiradi: *Anvar o'z istiqbolini yolg'iz muhabbat orqali ko'rar edi.* (A.Qod.) *Bilan* va *orqali* ko'makchilari vosita ma'nosini anglatishlariga ko'ra ma'nodoshlik hosil qiladi. Ammo bu ma'nodoshlik ma'lum kontekstlardagina voqealanadi. O'rin ma'nosini ifodalagan otlar bilan birikkanda *bilan* va *orqali* ko'makchilari sinonim bo'ladi: *Katta yo'l orqali yurib borib chapga burildik – Katta yo'l bilan yurib borib chapga burildik.* Agar ko'makchi boshqarayotgan ot o'rin ma'nosini ifodalamasa, bu ko'makchilar ma'nodoshlik kasb etmaydi. Chunonchi, ... *Yigitga deraza orqali to'yib - to'yib qarashga zor bo'lsa - da, ...* (O.)

Sari ko'makchisi harakatning yo'naltirilgan o'rni, payti ma'nosini anglatadi: *Hirod sari yurdik.* (Oyb.) *Ko'krak og'rig'im borgan sari battar bo'lyapti.* (Oyb.) *Sari* ko'makchisi o'rin, tomon, payt ma'nosini bildirganda *sayin* ko'makchilari bilan ma'nodosh bo'ladi. Gapda payt holi, o'rin holi, to'ldiruvchi vazifalarida keladi.

Ma'lumki, sistem tahlil jarayonida har bir narsaning mohiyati shu narsaning o'ziga o'xshash, ayni vaqtda undan farqli va unga zid boshqa narsalar bilan bo'lgan munosabati orqali ochiladi. Jumladan, o'zbek tilining lug'aviy tizimi mustaqil va yordamchi leksemalarga bo'linadi. O'z navbatida mustaqil leksemalar atash/nomlash vazifasini bajaruvchi atovchi lekse-malarga va ishora ma'noli leksemalarga (olmoshlarga), yor-damchilar esa ko'makchi, bog'lovchi, yuklamalarga, bularning har biri, o'z navbatida, yana boshqa guruhlarga pog'onali ravishda bo'linib ketaveradi. Tilimizning yordamchi so'zlar, mustaqil so'zlar va morfemalar tizimi izchil pog'onaviy (ierarxik) tuzilishga ega bo'lib, nisbiy va quyi pog'onalar o'zaro gipo-giperonimik (tur-jins) munosabatlari bilan bog'lanadi – har bir yuqori bosqich quyi pog'ona uchun giperonim mavqeida, quyi bosqich yuqori bosqichga nisbatan giponim mavqeida bo'ladi. Demak, so'z yoki morfema ma'lum bir pog'onalardan o'tib lisoniy birlik darajasiga etadi va kishi ongida tayyor, majmui sifat sifatida yashaydi. Quyida ayrim yordamchi so'z (ko'makchi)larning ULM (umumlisoniy ma'no) sini berishga harakat qilamiz:

Bilan– leksik sath birligi–ma'noviy nomustaqil – umumlashgan grammatik ma'noli – shaklan morfologik o'zgar-mas–leksoid va affiksoid ko'rinishli–yakka qo'llanishli–sintaktik bog'lash vazifasida kela oladigan lisoniy birlik.

Kabi– leksik sath birligi–ma'noviy nomustaqil–umumlashgan grammatik ma'noli–shaklan morfologik o'zgar-mas–leksoid ko'rinishli–yakka qo'llanishli–sintaktik bog'lash vazifasida kela oladigan lisoniy birlik.

Boshqa ko'makchilarga ham ta'rif berish mumkin.

Nisbiy ko'makchilar haqida. Mustaqil so'zlarning “nomustaqillik” belgisiga nisbatan mo'tadilligi sababli mustaqil so'zlar ichidan nisbiy yordamchilar ajralib chiqadi. Nisbiy ko'makchilar bir xususiyati bilan “ma'noviy mustaqil”, ikkinchi xususiyati bilan “ma'noviy nomustaqil” leksemalarga o'xshab ketadi va “oraliq uchinchi” guruhini hosil qiladi. Leksemalar nomustaqil leksema sifatida voqelanganda leksema sememasi o'z muayyanligini kuchsizlantiradi va semema grammatik ma'no sifatida voqelanadi. Chunonchi, quyidagi gaplarda ifodalangan *ko'ra* leksemasining ma'nolarini qiyoslashga harakat qilamiz: 1. *Yaxshi-yomonni ko'ra-ko'ra odamning yaxshimi, yomon ekanini tez ajratib oladigan bo'lib qolgan.* (A.Qah.) 2. *Qalandarodan shikoyat boshlashdan ko'ra ko'proq bu noqulay ahvoldan chiqish uchun ...* (A.Qah.) 1-gapda qo'llanilgan *ko'ra* «ko'z bilan ko'r-moq, kuzatmoq» semasiga ega bo'lsa, 2-gapda «ko'rish» semasi kuchsizlangan va «chog'ishtirish, qiyoslash» grammatik ma'nolari-ni voqelantirgan. 1-gapda qo'llanilgan «ko'ra» ko'rmoq fe'lining ravishdosh shakli bo'lsa, 2-gapda fe'l ko'makchi sifatida tobelanish munosabatini hosil qilgan. Qolgan nisbiy ko'makchilar ham xuddi shunday xususiyatlarga egadir. *Old, oldin, or qa, ro'-para, qarshi, avval, keyin, so'ng, oxir, tomon, ost, ust, tag, tepa, yon, uch, ich, o'rta, ora* kabi o'rin va payt ma'noli otlar, *bosh, qosh, lab, og'iz, oyoq, qorin* kabi tana a'zolari nomlari, *qariyb, bo'ylab, boshlab, ko'ra, deya, deb, atab, o'xshab* kabi ravishdoshlar juda ko'p hollarda ko'makchi vazifasida keladi va ko'makchilar xazinasining boyishiga sabab bo'ladi. Bunday hollarda bu so'zlar nisbiy yoki yarim ko'makchi sanalib, o'zi birikib kelgan so'z bilan birgalikda bir gap bo'lagi, ko'pincha, hol bo'lib keladi. Ko'makchilardan *bilan, uchun, kabi, singari, yanglig', sayin, sari, sababli, orqali, tufayli, chog'li, bo'ylab, haqida, to'g'risida* kabi o'zlari birikib kelgan so'zlarga hech qanday qo'shimchasiz bog'lanadi; *tomon, qadar, qarshi, qaraganda, doir; binoan, qaramay* kabi ko'makchilar o'zlari birikib kelgan so'zdan **-ga** qo'shimchasini qabul qilishni talab qiladi: *qonunga binoan, ukasiga qaraganda, baxtga qarshi; so'ng, keyin, boshqa, tashqari, buyon, avval, ilgari, boshlab* ko'makchilari **-dan** qo'shimchali so'zlar bilan birikadi: *bundan avval, o'qishdan keyin, tanaffusdan so'ng* kabi. Ko'makchilarning grammatik munosabatni yaratib, kelishik qo'shimchalariga

o'xshash vazifani bajarishi haqida yuqorida qisman aytib o'tilgan edi. Darhaqiqat, ko'mak-chilar shu xususiyati bilan ham boshqa yordamchi so'zlardan farq qiladi. A.N.Kononov ta'biri bilan aytganda, ko'makchilar ko'p hollarda kelishiklarning dubleti sanaladi. Masalan: *Ukamga oldim – Ukam uchun oldim. Siyohda yozdi – Siyoh bilan yozdi. Telefonda gaplashdi – Telefon orqali gaplashdi. Akamni gapirdi – Akam haqida gapirdi.*

Bog'lovchi va uning shakliy ko'rinishlari. Bog'lovchilar ham ko'makchilar kabi sintaktik aloqa vositasi sanalib, ulardan tobe munosabatni ifodalashdan tashqari teng munosabatni ham hosil qilishi bilan ajralib turadi. Bog'lovchilar gap bo'laklari, qo'shma gapning sodda gapga teng qismlari orasidagi turlicha aloqalarni, grammatik munosabatini ko'rsatadi. Bog'lovchilarning mohiyati, o'zbek adabiy tilidagi bog'lovchilarning turlari, bu turlarga oid so'zlar tilshunosligimizda keng o'rganilgan. Mavjud adabiyotlarda bog'lovchilarning turlari va bu turlarga qaysi so'zlar mansubligi masalasida turlicha nuqtayi nazarlar bor, ya'ni bir ishda bog'lovchi deb berilgan birlik boshqa ishda yuklamalar qatoriga kiritiladi, ko'makchi deb berilgan birlik bog'lovchi deb tan olinadi. Bog'lovchilarga oid so'zlarning aniq belgilanmaslik sababi ularning lisoniy jihatdan o'rganilmagan-ligida bo'lsa kerak.

Bog'lovchilarni ham ko'makchilar singari shakliy jihatdan uch guruh (sof bog'lovchilar, nisbiy bog'lovchilar, qo'shimcha-simon bog'lovchilar) ga ajratib o'rganish lozim. Sof bog'lovchilar guruhiga faqat bog'lovchi vazifasida qo'llaniladigan *va, hamda, yo, yoxud, yoki, ammo, lekin, biroq, chunki, shuning uchun, agar, ya'ni* kabi yordamchi so'zlar xos. Qo'shimchasimon bog'lovchilar guruhiga *-ki (-kim)* va ham bog'lovchi, ham yuklama vazifasida kela oladigan *-u (-yu), -da, -mi* qo'shimchalari mansubdir. *-u (-yu), -da* qo'shimchalarining bog'lovchi vazifa-sini to'la-to'kis bajarishi qator manbalarda qayd etilgan, *-mi* qo'shimchasida ham bog'lovchilik xususiyati borligini *Yomg'ir yog'dimi, hamma joy nam bo'ladi, Karim keldimi, to'polon boshlanadi* tipidagi gaplar tasdiqlaydi. Ushbu gaplarda qo'llan-gan *-mi* qo'shimchasi ta'kid ma'nosini voqelantirgan holda sodda gaplarni bir-biriga bog'lash funksiyasini bajaryapti. Nisbiy bog'lovchilarga mustaqil so'z turkumlaridan o'sib chiqqan, "oraliq uchinchi" tabiatiga (ham mustaqil, ham yordamchi) ega bo'lgan *ba'zan, bir, vaqtida, hali goh, (goho)* kabi so'zlarning takroriy shakli misol bo'ladi. CHunonchi, 1.*Ba'zan* Qoratoyning ishxonasida, *ba'zan* choyxonada tunab yurdi. (Oyb.) 2.Ikki kundan beri *goh* savalab, *goh* shiddat bilan *yog'ayotgan yomg'ir* hammayoqni ivitib yubordi. (A.Qah.) 3. *Vaqtida* qor *yog'adi, vaqtida* *yomg'ir*. Bu gaplarda qo'llanilgan *ba'zan, goh (goho), vaqtida* so'zlarining vazifalari bog'lovchilarga juda yaqin.

Salima tez qaytdi. U yangi xabar olib keldi; Brigadada mehnat yaxshi uyushtirilmadi. Natijada hosil kam bo'ldi; Azimboy ko'p zulm o'tkazdi. Oqibatda xalqning sabr kosasi to'ldi gaplaridagi *u, natijada, oqibatda* so'zlari birinchi gapni ikkinchi gap bilan bog'lab kelmoqda. Demak, *u, natijada, oqibatda* so'zlari ham nisbiy bog'lovchilar sirasiga kiritilsa to'g'ri bo'ladi. Ikkinchi gapning mazmuni birinchi gapsiz aniq emas. Yordamchi so'zlar nafaqat so'zlarni, hatto gaplar va matn qismlarini ham bog'lashga xizmat qiladi.

Hozirgi o'zbek adabiy tilidan darslik va qo'llanmalarda bog'lovchilarning vazifa jihatidan turlari quyidagicha belgilan-gan:

I. Teng bog'lovchilar. 1. Biriktiruv bog'lovchilari: *va, -u (-yu), hamda*. 2. Ayiruv bog'lovchilari: *yo, yoki, yoxud, goho, dam... dam, bir... bir, ba'zan... ba'zan*. 3. Zidlov bog'lovchilari: *ammo, lekin, biroq*. II.ergashtiruvchi bog'lovchilar. 1. Aniqlov bog'lovchilari: *ya'ni, -ki (-kim)*. 2. Sabab bog'lovchilari: *chunki, shuning uchun, zeroki*. 3. Shart bog'lovchilari: *agar, agarda, agarchi*. 4. Chog'ishtiruv bog'lovchilari: *go'yo, go'yoki*. Teng bog'lovchilar,ergashtiruvchi bog'lovchilarning ma'no va vazifa tomoni, imlo xususiyatlari formal tilshunoslikdan darslik va qo'llanmalarda atroflicha bayon etilgan.

Bog'lovchi-yuklamalarning mohiyati. Ammo ayrim so'zlarning bog'lovchilik tabiatidan kelib chiqqan holda shuni aytish mumkinki, bog'lovchilarning miqdori, ularning mohiyati, turlari hanuzgacha aniq belgilanganicha yo'q. Masalan, chog'ishtirish bog'lovchilariga *go'yo, go'yoki* kiritiladi. Ammo bu so'z gap bo'laklari yoki gaplarni bog'lash uchun xizmat emas, balki o'xshatish, qiyoslash ma'noli konstruksiyalarda shu ma'noni ta'kidlash uchun xizmat qiladi, o'xshatish, qiyoslash ma'nosi esa boshqa vositalar bilan ifodalanadi: *Beda orasi juda issiq, go'yo quyoshning butun olovi beda ichiga yashiringanday.* (Oyb.) *Nay sadosining mayin to'lqinlari tip-tiniq havoda yoyilarkan, go'yo hammayoq jonlangan kabi tuyuldi.* (Oyb.) Ushbu misollarda o'xshatish, qiyoslash *-dek* qo'shimchasi va kabi so'zi bilan ifodalanyapti, *go'yo* esa shu ma'noni ta'kidlayapti. Demak, *go'yo* ta'kid yuklamasi hisoblanadi. *Balki* yordamchisi haqida ham shu fikrni aytish mumkin. *Balki* qo'llanishidagi *ba'zi* xususiyatlariga ko'ra, zidlov bog'lovchilari-ridan farq qiladi. Zidlov bog'lovchilari ko'pincha qo'shma gap qismlarini bog'laydi, *balki* yordamchisi bunday vazifani bajarmaydi: *Havo bulut bo'ldi, lekin (ammo, biroq) yomg'ir yog'madi.* Bu misolda zidlov bog'lovchisi o'rnida *balki* so'zini qo'llab bo'lmaydi. *Balki* so'zi gumon mazmunli gaplarda, zid mazmunli qismlarga ega gaplarda gumon, qarama-qarshilik ma'nolarini ta'kidlash uchun qo'llanadi:...*toping, balki tanishla-ringiz bordir.* (Oyb.) *Chunki biz Azizbek kabilardan xalqnigina emas, balki o'zimizni ham qiynatdirmog'damiz.* (A.Qod.) Bu gap menga yoqmas, balki battar jahlimni chiqarardi. O'z-o'zidan anglashiladiki, *balki* sof bog'lovchi bo'lolmaydi, bog'lovchi funksiyasini bajarayotgan yuklamalar sirasidan joy oladi. Qisqasi, bir turdan ikkinchi turga o'tish va bog'lovchi-yuklama, ko'makchi-bog'lovchi kabi oraliq hodisalar hosil qilish yordamchi so'zlar tabiatiga xos xususiyat bo'lib, ularning ichki manba asosida boyishining bir yo'li sanaladi. *Ham... ham* biriktiruv bog'lovchisi ta'kid qo'shimcha ma'no bo'yog'iga ega, *na...na* esa inkor ma'nosini ifodalaydi, *-mi* so'roq - taajjub yuklamasi esa gap tarkibida bog'lash funksiyasini bajaradi. Shuning uchun bular bog'lovchi-yuklamalar hisoblanadi. Chunonchi, 1.*Na so'zlarida ma'no bor, na ishlarida hayo.* (O.) 2.*Bir tovuqqa ham suv kerak, ham don kerak.* (Maq.) 3.*U bir gapni aytdimi, albatta, qiladi.*

Bog'lovchilarning formal-funksional talqini muam-molari. Yuqorida aytilgan fikrlardan shunday xulosaga kelish mumkinki, o'zbek tili bog'lovchilarining ma'no va xususiyatlari tamomila boshqacha, ularni turkona tahlil qilish, bog'lovchilar bilan bog'liq masalalarni to'g'ri va to'la hal etish bugungi kunda tilshunosligimiz oldida turgan bosh masalalardan biri sanaladi.

Yuklamalarning ma'no va vazifasi. Yordamchi so'zlarning funktsional belgisi "bog'lash"dir. Shu belgi asosida ko'makchi, bog'lovchi, yuklamalar so'z va gaplarni bir-biriga bog'lash uchun xizmat qiladi. Ammo bu vazifa bog'lovchi va ko'makchilar uchun o'zgaras, barqaror sanaladi. Yuklama-larning o'ziga xos xususiyati shundaki, ular so'zlarga yoki gaplarga so'roq, ta'kid, kuchaytiruv, ayirish-chegaralash, o'xsha-tish kabi qo'shimcha ma'nolarni beradi va funktsional "bog'lash" belgisiga nisbatan beqaror, o'zgaruvchan sanaladi, ya'ni "bog'-lash" belgisi bo'lishi ham, bo'lmasligi ham mumkin. Chunonchi, na-na yordamchisi teng bog'lovchilarning bir turi sifatida inkor bog'lovchisi sanalib kelgan. G'.Abdurahmonov esa uni inkor bog'lovchisi deb atash bilan birga, unda yuklamalik xususiyati ham borligini ko'rsatadi. Haqiqatan ham, bu yordamchi ham bog'lovchilik, ham yuklamalik vazifasini bajaradi. Bog'lovchi vazifasida kelganda ayrim teng huquqli bo'lak (komponent)larga inkor ma'nosini berib, ularni bog'laydi: *Na so'zlarida ma'no bor, na ishlarida hayo.* (Oyb.) Bu yordamchi so'z yuklama vazifasini bajarib, mazmunidan inkor anglashilgan gaplar tarkibida keladi va inkor ma'nosini ko'rsatadi: *Rainsingerkatoy o'g'li na o'qiydi, na biror joyda ishlaydi.*

Go'yo yordamchisi mazmunidan o'xshatish yoki chog'ishtirish ma'nolari anglashilgan sodda va qo'shma gaplar tarkibida ishtirok etadi. Sodda gaplardagi funksiyasiga ko'ra ko'proq yuklamalarga yaqin turadi: *Tursunoy go'yo qalbi bilan ashulaga jo'r bo'lar edi.* (A.Mux.) *Kampirning yuzida go'yo kulgiga o'xshagan bir narsa aks etdi.* (A.Qah.) *Go'yo yordamchisi qo'shma gaplarda sodda gap qismlarini birlashtiruvchi grammatik vositalarning biri sifatida xizmat qiladi, ya'ni qo'shma gapdagi vazifasiga ko'ra sodda gapdagi vazifasidan farqli o'laroq, u faqat yuklamagina emas, balki bog'lovchi-yuklama sanaladi: ertaga nikoh bo'ladi, go'yo men uning xotini.* (Oyb.) *Shunday baqirdiki, go'yo butun xona larzaga kelgandek bo'ldi.* (A.Qah.) *Aytdimi, qiladi, Qo'ydi-da, chiqdi* gaplarida ham *-mi, -da,* qo'shimcha-simon yuklamalarning bog'lovchilik xususiyatini kuzatish mumkin. Demak, yuklamalarning qo'shma gap tarkibiy qismlarini o'zaro bog'lash vazifasi keng uchraydigan hodisa ekan va bu tilshunosligimizda ma'lum darajada o'rganilgan.

Yuklamalarning tuzilish turlari. Ko'pgina leksoid yordamchi so'zlarning affiksoid ko'rinishlari mavjud, bu yuklamalarga ham tegishlidir: *ham, -am /-yam; uchun, -chun; -u, -yu; bilan, -ila, -la* shular jumlasidandir. Yuklamalar shakliyi jihatdan uch xil ko'rinishga ega:

1. Qo'shimchasimon yuklamalar (*-mi, -chi, -a, -ya...*).

2. Sof yuklamalar (*xuddi, faqat, axir...*).

3. Nisbiy yuklamalar (*yolg'iz, ba'zan, tanho, bir...*).

Ularning shakli va vazifaviy turlari. Yuklamalar vazifaviy jihatdan quyidagi ma'no turlariga bo'linadi:

1. So'roq yuklamalari: *-mi, -chi, -a, -ya, nahotki.* Bu yuklamalar turli so'z turkumlariga qo'shib, so'roq ma'nosini bildiradi. Ba'zan so'roq ma'nosidan tashqari taajjublanish, hayratlanish ma'nolarini ham ifodalaydi.

-mi affiks yuklamasi o'zidan oldingi so'zga qo'shib yoziladi, *-chi, -a, -ya* yuklamalari esa o'zidan oldingi so'zdan chiziqcha bilan ajratib yoziladi: 1. *Kiyganingiz ipakmida, kimxobmida, Sevganingiz bizlardan ham ortiqmida?* 2. *Opan-chi? Sen-chi? Men-a? Meni-ya?* 2. *Nahotki shu gaplarga ishongan bo'lsangiz.*

2. Ayirish-chegaralash yuklamalari: *faqat, faqatgina, -gina (-kina, -qina).*

Bu yuklamalar ayrim narsa va hodisalarni boshqalardan ajratish, harakatni chegaralash uchun qo'llaniladi. *-gina* affiks yuklamasi o'zidan oldingi so'zga qo'shib yoziladi: *To'yga Sheraligina kelmadi, xolos. O'ktam indamadi, faqat yuragida to'lqinlangan mehr bilan onasiga tikildi. Faqat* yuklamasining o'rnida *yolg'iz* so'zini ham qo'llash mumkin. Sifat so'z turkumiga oid bu so'z nisbiy yuklama hisoblanadi: *Sobir, yolg'iz senga suyandim (Sobir, faqat senga suyandim).*

3. Ta'kid yuklamalari: *-ku, -da, -u, -yu.* Gapda ifodalangan biror voqeani ta'kidlash uchun qo'llaniladi: *Sobir-ku keldi, Mahmud kelmadi-da!*

4. Kuchaytiruv yuklamalari: *axir, hatto, hattoki, -oq (-yoq).*

-oq, (-yoq) affiks yuklamasi o'zidan oldingi so'zga qo'shib yoziladi. Harakatning birin-ketin tezlik bilan davom qilishini, boshlanish paytini, ta'kidlashni ko'rsatadi: *Gullarni ko'riboq ko'ngli yorishdi. Axir, hatto, hattoki* yuklamalari ham fikrni kuchli ta'kidlash, avvalgi voqeani eslatishni ifodalaydi: *Axir do'stimsan-ku!*

5. O'xshatish-qiyoslash yuklamalari: *xuddi, naq, go'yo, go'yoki.* *Bahorda bu bog'lar go'yoki kelindek yasanadi. (CHirildoqlarning mayin musiqasi hamma yoqni to'ldirgan, go'yo kechaning o'zi kuylaydi* kabi gaplarda yuklama-bog'lovchi vazifasini bajaradi.)

6. Inkor yuklamasi: *na.* Takror holda ishlatilib inkor ma'nosini ifodalaydi:

Na ko'kning fonari o'chmasdan,

Na yulduz sayr etib ko'chmasdan. (U.)

Yordamchi so'zlar – ko'makchi, bog'lovchi va yuklamalar tilimizni, uning cheksiz imkoniyatlarini yana ham boyroq, ifodalarimizni yana ham aniqroq va go'zalroq qilishning vositalaridandir. Yordamchi so'z turkumlari yuzasidan olib borilgan izlanishlar quyidagi xulosalarga olib keldi:

1. Ko'makchi, bog'lovchi va yuklamalar nutqimizning cheksiz imkoniyatlarini yanada boyroq, ifodalarimizning yanada aniqroq va go'zalroq bo'lishini, jumalarning rang-barangligini ta'minlovchi muhim vositalardandir.

2. Yordamchi so'zlar til tizimida mohiyatan mustaqil so'zlar bilan qo'shimchalar oralig'ida turadi.

3. Yordamchi so'zlar nutq rang-barangligini ta'minlashini birgina misol yordamida ko'rish mumkin: 1) *senday qiz,* 2) *sendek qiz,* 3) *sendayin qiz,* 4) *sening kabi qiz,* 5) *sen singari qiz,* 6) *sening singari qiz,* 7) *senga o'xshash qiz,* 8) *senga o'xshagan qiz...* (Bu birikmalar o'xshash ma'noni ifodalagani bilan ularning har biri juda nozik farqlarga ega).

4. Bog'lovchi-yuklama, ko'makchi-bog'lovchi, ko'makchi-yuklama kabilar muosir, til tizimida ko'rsatilganidek, yordamchi so'z turkumlariga xos bo'lgan "oraliq uchinchi"lardir.

5. Tilimizda nisbiy ko'makchilar, nisbiy bog'lovchilar, nisbiy yuklamalar sirasi mustaqil so'zlarning yordamchilashishi evaziga boyib bormoqda.

6.O'z mohiyati bilan yuklamalar modal so'zlarga yaqin turadi. Shu tufayli bu ikkisi ko'pincha birgalikda tasvirlanadi. Ammo modal so'zlar bilan yuklamalarni tenglashtirib bo'lmaydi. Yuklamalar:

1) yuklamalar rang-barang ma'nolarni ifodalaydi, shulardan ba'zilarigina modal ma'noga yaqin keladi;

2) yuklamalar ko'pincha mustaqil ishlatilmaydi, biror so'zga tirkalib yuradi. Modal so'zlar esa:

1) gap tarkibida gap modalligini kengaytiruvchi, murak-kablashtiruvchi vosita sifatida ro'yobga chiqadi. Boshqacha qilib aytganda, [Wpm] gap qurilish qolipining [Rm] qismida mujas-samlangan va xilma-xil vositalar bilan ifodalanadigan tasdiq /inkor, taxmin, gumon, shubha, ishonch, shart, qat'iylik, istak, imkoniyat kabi modal ma'nolar gapning boshqa bo'laklari bilan tobe-hokimlik munosabatiga kirishmaydigan modal so'zlar, tasdiq/inkor so'zlar vositasida kengaytiriladi: *Kanizak, aftidan, shuni aytmoqchi edi...* (A.Qah.)

2) mustaqil ravishda yakka o'zi bitta gap bo'lib kela oladi va modal so'z-gaplar deb yuritiladi. Bunday so'z-gaplarning barchasida kesimlik kategoriyasi ma'nosi so'zning lug'aviy ma'nosida mujassamlangan bo'ladi: *Kelasizmi? - Albatta.*

3) yuklamalar morfologiyada yordamchi so'zlar guruhida, modal so'zlar so'z-gaplar doirasida o'rganiladi;

4) boshqa so'z guruhlari kabi modal so'zlar ham, yuklamalar ham o'ziga xos morfologik, sintaktik, ma'noviy belgilarga ega. Modal so'zlar bilan yuklamalarning o'zgarishligi ularning morfologik belgisiga kiradi. Sintaktik jihatdan esa modal so'zlar ajraluvchilik (ya'ni kirish so'z vazifasida kela oladi), yuklama esa muchalanmaslik (gap bo'lagi bo'la olmaslik) belgisiga ega. Semantik jihatdan modal so'zlar fikrning voqelikka munosabatini ifodalaydi va butun gapga taalluqli bo'ladi. Yuklamalar esa ta'kid, o'xshatish, kuchaytirish kabi qo'shimcha ma'no ifodalaydi. Yuklama ifodalagan ma'no butun gapga bevosita taalluqli bo'lmay, avvalo o'zi tirkalib kelgan bo'lakning ma'nosini bo'rttirishga xizmat qiladi va shu bo'lak orqali butun gapga taalluqli bo'ladi.

Asosiy adabiyotlar

1. Mengliyev B.R. Hozirgi o'zbek tili. Morfemika. Derivatsiya. Morfologiya. II qism. Qarshi-2005.

2. Abuzalova M.Q. Hozirgi o'zbek tili. Morfologiya, 1-qism. Mustaqil so'z turkumlari. (Ma'ruza matnlari). Buxoro-2003.

3. Nurmonov A., Shahobiddinova Sh., Iskandarova Sh. va boshqalar. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. Morfologiya.-T.: Yangi asr avlodi. 2001.- 182 b.

4. O'zbek tili grammatikasi. I tom. Morfologiya. Max.muh. G'.A.Abdurahmonov va boshq. T.: Fan, 1972.-610 b.

5. Zamonaviy o'zbek tili: Morfologiya\ Mualliflar jamoasi. Max. muh. H.G'.Ne'matov va boshqalar. T. Mumtoz so'z, 2008.

6. Sayfullaeva R.R., Mehliyev B.R. va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. O'qv qo'llanma.-T., Fan va texnologiya,2009. -416.

7. Ne'matov H., Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. -T.: O'qituvchi. 1995.-127 b.

8. Musulmanova N.R. Grammatik shakllarda kategorial, yuondosh va hamroh ma'no (zamon va mayl kategoriyalari misolida) Filol.fan.nomz...diss. -Toshkent, 2007.-116 b.

Yordamchi adabiyotlar

1. Mengliyev B.R. Morfologik vositalarning ma'noviy xususiyatlari va sintaktik imkoniyatlari: Filol. fan. nomz ... diss. Buxoro. 1995, - 144 b.

2. Nigmatov X.G. Funktsionalnaya morfologiya tyurkoyazchnx pamyatnikov XI-XII vv. -T.: Izd. Fan, 1989.-191 s.

3. Nigmatov X.G. Vkluychennoe tretye v morfologicheskoy sisteme tyurkskix yazkov// Sov.tyurkologiya. 1976. - №3. -S. 31-36.

4. Shahobiddinova Sh. Grammatik ma'no talqini haqida: Filol.fan.nomz... .diss. -Samarqand, 1993.-152 b.

5. Bahridinova B.M. Fe'l lug'aviy shakllari tizimi (tur kategoriyasi) Filol.fan.nomz...diss. -Samarqand, 2002.-146 b.

7. Shukurov O. Harakat tarzi shakllari paradigmasi. Filol. fan. nomz ... diss. Avt. Qarshi. 2005, - 22 b.

MAVZUNI MUSTAHKAMLASH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Leksemalarning ma'noviy tasnifidagi "ma'noviy nomustaqillik" belgisi tushunchasini izohlang.

2. Tilshunoslikda oraliq uchinchi atamasini nimani anglatadi?

3. Yordamchi so'zlar oraliq uchinchi?

4. Ko'makchilarning grammatik ma'nolari misollar asosida aniqlang.

5. Bog'lovchilarning grammatik ma'nolari misollar asosida aniqlang.

6. Yuklamalarning grammatik ma'nolari misollar asosida aniqlang.

15-MAVZU: SO'Z-GAPLAR

Reja:

1. So'z-gaplar to'plamini ajratish tamoyillari.

2. So'z-gaplar tasnifi.

3. So'z-gaplarning sintaktik xususiyatlari.

Mavzu bo'yicha tayanch tushunchalar: modal, undov, tasdiq-inkor, taklif so'zlar, so'z-gaplar.

So'z-gaplar to'plamini ajratish tamoyillari. O'zbek formal tilshunosligida so'z-gaplarning mohiyati, turlari, ularning leksik materiali tavsifi, qo'llanish xususiyatlari empirik asosda etarlicha o'rganilgan. Shakl-vazifaviy tilshunoslikda gapning eng kichik qurilish qolipi [Wpm] sifatida talqin qilingach, ziddiyatli, izohtalab nuqtalarga ega

bo'lgan so'z-gaplarga ham lison/nutq ixtilofi nuqtayi nazaridan yondashish zarurligi ayon bo'lib qoldi va har bir gapning til bosqichida o'z qolipi mavjud bo'lgani kabi, so'z-gaplarning ham o'ziga xos muayyan bir lisoniy qurilish qolipi bo'lishi shart va zarurligi e'tirof etildi.

Bo'laklarga ajratilmaydigan gaplar yoki *so'z-gaplar* umumiy atamasi ostida birlashtiriladigan gaplarning alohida belgilari mavjudki, ular shu belgilari bilan mustaqil so'zlardan, yordamchi so'zlardan, sodda yoxud qo'shma gaplardan farq qiladi. Bular quyidagilar:

- 1) mustaqil holda gap bo'la olish belgisi;
- 2) gap tarkibida shu gapning biror bo'lagi bilan sintaktik aloqaga kirisha olmaslik belgisi;
- 3) o'ziga xos g'ayrioddiy ma'noga ega bo'lish belgisi;
- 4) bog'lamlar bilan birika olmasligi va shuning uchun mayl, zamon, shaxs/son shakllariga ega emaslik belgisi.

So'z-gaplar deganda shu to'rt asosiy belgi bilan bir majmuaga birlashtiruvchi hodisalar tushuniladi.

1. Mustaqil holda alohida gap bo'la olish belgisi. Bu belgi 4-belgi bilan chambarchas bog'langan. O'zbek lisoniy tizimi gapda ma'lum bir axborotni tashuvchi tasdiq/inkor, mayl/zamon va shaxs/son ma'no va munosabatlarini ifodalovchi tarkibiy qismlar zarur bo'lishini talab qiladi. So'z-gaplarda bunday tarkibiy qismlarni alohida-alohida ajratish mumkin emas. Lekin ular ham gap bo'la oladi, chunki kesimlik shakllari ma'no va munosabatlari so'z-gaplarning o'zida mujassamlangan va ularning ichki mohiya-tini tashkil qiladi. Bunday gaplarda kesimlik kategoriyasi ma'nolari va kesimlik — gap markazi vazifasida kelish — fikrni shakllantirish, uni ifodalash bor. Ularda gap sifatida voqelanuvchi so'zning leksik ma'nosida mujassamlashgan. Shu sababdan bunday gaplarda kesimlik mavjud, ammo kesimlik shakli ifodalanmagan.

2. Demak, so'z-gaplar mustaqil gap bo'la olish qobiliyatiga ega bo'lganligi uchun bu so'zlarga nisbatan *semantik funksional shakllangan so'z-gaplar* atamasi qo'llaniladi. Bu atamadagi "semantik" tarkibiy qismi hodisaning lug'aviy (ma'noviy) tomoniga ishora qilib turadi. Bunda gap markazi mavqaida kelgan leksemalarning ikki tabiiy xususiyati namoyon bo'ladi, ya'ni bunda leksik birlik ham so'z, ham gapdir. Bu atamaning funksional tarkibiy qismi esa so'z-gaplarning sintaktik vazifa bajarishi f a q a t g a p m a r k a z i v a z i f a s i d a k e l a o l i s h i bilan chegaralanganligini ifodalaydi. Demak, semantik-funksional shakllangan gaplar grammatik shakllangan gaplar ([Wpm])dan farq qiladi va kesimlik ma'nolari so'z-gaplarda leksik birlikning yoki atov birligi [W]ning o'zida mujassamlanganligi tufayli so'z-gaplarning lisoniy qurilish qolipi [W^] sifatida berilgan.

3. So'z-gaplarning o'ziga xos g'ayrioddiy lug'aviy ma'noga egaligi. Bu xususiyat quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- a) ma'no imkoniyatlari chegaralangan;
- b) o'zida grammatik shakllarni talab etmaydi;
- v) boshqa so'zlar bilan birikish qobiliyatlaridan mahrum;
- g) gapda bajara oladigan vazifasi cheklangan;
- d) ma'noli qismlarga ajralmaydi.

Shuning uchun ham bu leksemalar boshqa leksemalarga nisbatan g'ayrioddiy, biroq ma'no va vazifa jihatidan alohida barqaror til birligi hisoblanadi. Aytib o'tilgan fikrlardan shunday xulosaga kelish mumkinki, ot, sifat, son, olmosh, fe'l, ravish, taqlid kabi so'z turkumlari gapning istagan bir bo'lagi vazifasida kela olsa, so'z-gaplar gap (yoki uning markazi) vazifasida kela olishga xoslangan, bog'lovchi, ko'makchi, yuklamalar esa sintaktik aloqani ifodalash uchun xizmat qiladi.

So'z-gaplar tasnifi. So'z-gaplar o'z ichida bir necha ma'noviy guruhga ajraladi: 1. Modallar. 2. Undovlar. 3. Tasdiq /inkor so'zlar. 4. Taklif/ishora so'zlar.

So'zlovchining bayon etilayotgan fikrga munosabati — qat'iy ishonch, gumon, taxmin kabi ma'nolarni ifodalab keladigan so'zlar **modal so'zlardir**. Ularga *xullas, demak, chamasi, tabiiy, ehtimol, shubhasiz, shekilli* kabi so'zlar misol bo'ladi va bular formal tilshunosligimizda batafsil o'rganilgan.

Kishilarning his-tuyg'ularini, haydash, to'xtatish kabi xitoblarni, buyruqlarni ifodalaydigan so'z-gaplarning ko'rinishi **undov so'zlardir**. **His-tuyg'u undovlariga** *oh, voy, eh, barakalla, rah mat, ofarin* kabi so'zlar, **buyruq - xitob undovlariga** *pisht, beh-beh, pish-pish, chuh* kabi xitob so'zlar kiradi.

So'z-gaplarning uchinchi ma'noviy guruhi bo'lgan **tasdiq /inkor so'zlar** ko'pincha modallar tarkibida o'rganilgan. *Ha, mayli, xo'sh, xo'p* so'zlari tasdiqni, *yo'q, mutlaqo, aslo, sira* so'zlari inkorni ifodalovchi so'z-gaplardir.

Taklif/ishora so'zlarga qo'llanishi tana a'zolarining maxsus harakatlari bilan uzviy bog'liq bo'lgan *ma, mang, qani, marhamat* so'zlari kiritilgan. Ular tinglovchiga qaratilgan bo'lib, uni biror ish-harakatni bajarishga undaydi.

So'z-gaplar shunday hodisalar guruhiki, ularning juda ko'pchiligi boshqa so'z turkumlaridan tarixiy taraqqiyot jarayonida o'ziga xos nutqiy qo'llanish natijasida shakllangan va rivojlangan. Chunonchi, *so'zsiz, tabiiy* so'zlari sifatdan, *albatta* ravishdan o'sib chiqqan bo'lsa, *har qalay, har holda* modal so'zlari so'z birikmalaridan, *nasib bo'lsa, xudo xohlasa* kabilar gaplardan kelib chiqqan.

Sof so'z-gaplarga *albatta, alhamdulillah; eh, h oy, oh, o'h; ha, yo'q, mutlaqo; ma, mang* kabi modal, undov, tasdiq /inkor, taklif/ishora so'zlari mansubdir. O'zbek sistem tilshunosli-gida so'z-gaplar [W^]-lashgan (modallashgan, undovlashgan tasdiq/inkorlashgan, taklif/ishoralashgan) so'zlar, [W^]-lashayot-gan (modallashayotgan, undovlashayotgan, tasdiq /inkorlasha-yotgan, taklif/ishoralashayotgan so'zlar, [W^]-simon (modalsimon, undovsimon, tasdiq/inkorsimon) so'zlar va ular nutqiy voqelanish-lari mufassal o'rganilgan.

[W^]-lashgan (so'z-gaplashgan) so'zlar o'z semantik-funk-sional xususiyatlari bilan har xil guruhning markaziy leksemalariga juda yaqin turadi, lekin o'z aloqasini boshqa so'z turkumlaridan to'la-to'kis u z m a g a n b o' l a d i. Chunonchi, modallashgan so'zlarga *chamasi, chog'i, ehtimol*; undovlashgan so'zlarga *ura,*

olg'a, dod, voydod; tasdiq /inkorlashgan so'zlarga *bo'pti, ma'qul, aksincha, mutlaqo*; taklif/ishoralashgan so'zlarga *qani* kabi leksemalar misol bo'ladi.

[W[^]]-lashayotgan (so'z-gaplashayotgan) so'zlar so'z-gaplarga to'la-to'kis o'tgan bo'lmaydi va so'z-gaplarga «o'tish yo'lida» turgan so'zlardir. A.M.Peshkovskiy «ayrim sifatlar sifatlardan uzilib to'la-to'kis otlarga o'tib ketgan bo'lsa, ayrim sifatlar otlarga o'tishning yarim yo'lida turibdi» deb ruscha *morojenoe* va *bolnoy* so'zlarini misol keltiradi. Bu o'rinda modallashayotganlarga *balki, hatto, aftidan*; undovlashayotganlarga *yashang, voy o'lay*; tasdiq /inkorlashayotganlarga *durust, to'g'ri, rost, aslo, hargiz*; taklif/ishoralashayotganlarga *mana mundoq* kabi so'zlarni misol keltirish mumkin. Chunonchi, 1. **Balki**, siz aytarsiz nima bo'lganini? (P.Tur.) 2. *Nafsi uchun emas, balki qadri uchun yig'laydi-da.* (O'.Usm.) 3. *-Qaerga borish, kimga uchrashishni u yaxshi biladi.* – **To'ppa-to'g'ri.** (CH.Ayt.) 4. *Hilola gapning to'g'risini aytdi* (O'.Usm.) gaplarida [W[^]-lashayotgan] so'zlar (1-3-gapda) qo'llanilgan.

[W[^]]-simon (so'z-gapsimon) lar deganda mohiyatan so'z-gaplar bo'lmagan lug'aviy birliklarning so'z-gap vazifasida kelishi tushuniladi. Jumladan, modalsimonlarga *shunday qilib, baxtga qarshi, tavba, xudo saqlasin*; undovsimonlarga *asolim, oppog'im* va undalma ma'noli *ey, do'stlar* kabi; tasdiq/inkorsimonlarga *xuddi shunday, hech qachon, noto'g'ri* kabi; taklif/ishorasimonlarga *boshlang* ko'rinishli so'zlar misol bo'ladi. Qisqasi, so'z-gaplarning leksik-semantik turlari bo'lmish sof so'z-gaplar o'zlari tarixan kelib chiqadigan so'z turkumlaridan batamom uzilgan bo'lib, ularning ko'pchiligi ravish, sifat, ot sifa-tida mutlaqo qo'llanilmaydi. So'z-gaplashgan unsurlar esa o'zlari tarixan kelib chiqqan so'zlar bilan omonimik munosabat hosil qiladi va o'z aloqasini boshqa turkumlardan to'la uzmagani bo'ladi. So'z-gaplashayotgan unsurlarga o'zi boshqa so'z turkumi (ravish, sifat, olmosh, son, fe'l)ga tegishli, lekin so'z-gaplarga xos ma'no va vazifalarda qo'llanila oladigan birliklar kiradi va bularning so'z-gapsimonlardan farqi shundaki, ushbu qatlamga oid so'zlar tarixiy taraqqiyot natijasida batamom so'z-gaplarga o'tib ketishi mumkin. So'z-gapsimonlar esa o'z turkumi doirasida qoladi.

So'z-gaplarning sintaktik xususiyatlari. So'z-gaplarning sintaktik xususiyati yuqorida ta'kidlaganimizdek, ularning kesimlik qo'shimchalarini qabul qilmasligi, bog'lama bilan birika olmasligidadir. So'z-gaplar ham undalmalar, soddaga gaplar kabi kengaygan yoyiq holatlarda bo'lishi mumkin: 1. *CHO'lni o'zlashtirgan mardlarga ofarin.* (A.Qah.) 2. *Falakning dastidan dod!* (Hamza.) 3. *Barakalla sizga!* Misollardan ko'rinish turganidek, so'z-gaplar faqat bitta so'zdan iborat bo'lmay, nutqda kengayish qobiliyatiga ham ega. So'z-gaplarning yana bir sintaktik xususiyati shundaki, [Wpm] qurilishli gaplarda kesimlik kategoriyasi va ma'nosi [W]ga [Rm] orqali kiritiladi, [m]ning esa o'zbek tilida juda ko'p ko'rsatkichlari mavjud. Shaklning o'zgarishi bilan kesimlik kategoriyasining ma'no turlari ham o'zgaradi. Masalan, *Bo'ladi. Bo'lmaydi. Bo'lsa. Bo'ldi* va h.k. Ammo so'z-gaplarda bunday emas. Har bir so'z-gap shu gapga xos bo'lgan ma'nolarni ifodalashga xoslangan bo'ladi. Chunonchi, *Ha* so'zi tasdiqni fodalaydi. Uning bo'lishsizligi *Ha emas* bilan emas, balki alohida so'z *yo'q* bilan ifodalanadi. *Albatta* yoki *shubhasiz* modal so'zi qat'iy ishonch va tasdiqni ifodalaydi, inkor ma'nosi *mutlaqo, aslo* so'z-gaplari bilan beriladi.

So'z-gaplarda zamon va shaxs ma'nolari [0] ko'rsatkichli bo'lib, matnda muayyanlashadi. O'zbek tilida gap (kesimlik) zamon va shaxs ma'nolaridan xoli bo'la olmaydi. Zero, so'z-gaplarda zamon va shaxs-son ma'nolarining kontekstual aniqlanish xususiyati bu so'zlarning asosiy sintaktik xususiyati – kesimlik qo'shimchalarini qabul qilmay gap bo'lib kela olishi bilan sharhlanadi. So'z-gaplarning yana bir sintaktik xususiyati – ularning gap tarkibida alohida pozitsiyada turishi, ya'ni boshqa gap bo'laklari bilan bog'lanmasligidir va o'zi gap sifatida “yashay olishi”, hamisha lisoniy alohidalikni saqlab qolishi bilan belgilanadi. Chunonchi, 1. *Ertaga kelasizmi?* – *Albatta.* (O'.Usm.) 2. *Engil tortdingmi, qizim?* – *Shukur.* (A.Qah.)

Ko'rinadiki, so'z-gaplarning umumiy sintaktik xususiyati ular kesimlik qo'shimchalarini qabul qilmagan holda gap va uning markazini tuza olishidadir. To'rt leksik-semantik turida (modallar, undovlar, tasdiq/inkor, taklif/ishora so'zlar) kesimlik kategoriyasini tashkil etuvchi ma'nolardan har biri alohida bo'rttirilgan “yalang'och” holda yuzaga chiqadi: modallar so'zlovchining munosabatini ([Rm]dagi maylni), taklif/ishoralar shaxsga qaratilganlik ma'nosini ([Rm]dagi shaxs-sonni), tasdiq/inkorlar tasdiq va inkorni ([Rm]dagi bo'lishli/bo'lishsizlikni) va undovlar bo'lg'usi harakatni ([Rm]dagi zamonni) ifodalashga xizmat qiladi.

Asosiy adabiyotlar

1. Mengliyev B.R. Hozirgi o'zbek tili. Morfemika. Derivatsiya. Morfologiya. II qism. Qarshi-2005.
2. Abuzalova M.Q. Hozirgi o'zbek tili. Morfologiya, 1-qism. Mustaqil so'z turkumlari. (Ma'ruza matnlari). Buxoro-2003.
3. Nurmonov A., Shahobiddinova Sh., Iskandarova Sh. va boshqalar. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. Morfologiya.-T.: Yangi asr avlodi. 2001.- 182 b.
4. O'zbek tili grammatikasi. I tom. Morfologiya. Max.muh. G'.A.Abdurahmonov va boshq. T.: Fan, 1972.-610 b.
5. Bahridinova B.M. Hozirgi o'zbek adabiy tilidan mashqlar to'plami. II qism (Morfemika. Derivatsiya. Morfologiya), Qarshi, Nasaf n. 2005, 85 bet

Asosiy adabiyotlar

1. Mengliyev B.R. Hozirgi o'zbek tili. Morfemika. Derivatsiya. Morfologiya. II qism. Qarshi-2005.
2. Abuzalova M.Q. Hozirgi o'zbek tili. Morfologiya, 1-qism. Mustaqil so'z turkumlari. (Ma'ruza matnlari). Buxoro-2003.
3. Nurmonov A., Shahobiddinova Sh., Iskandarova Sh. va boshqalar. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. Morfologiya.-T.: Yangi asr avlodi. 2001.- 182 b.
4. O'zbek tili grammatikasi. I tom. Morfologiya. Max.muh. G'.A.Abdurahmonov va boshq. T.: Fan, 1972.-610 b.
5. Zamonaviy o'zbek tili: Morfologiya\ Mualliflar jamoasi. Max. muh. H.G'.Ne'matov va boshqalar. T. Mumtoz so'z, 2008.

6. Sayfullaeva R.R., Mehgliyev B.R. va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. O'quv qo'llanma.-T., Fan va texnologiya, 2009. -416.
7. Ne'matov H., Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. -T.: O'qituvchi. 1995.-127 b.
8. Musulmanova N.R. Grammatik shakllarda kategorial, yuondosh va hamroh ma'no (zamon va mayl kategoriyalari misolida) Filol.fan.nomz...diss. -Toshkent, 2007.-116 b.

Yordamchi adabiyotlar

1. Mengliyev B.R. Morfologik vositalarning ma'noviy xususiyatlari va sintaktik imkoniyatlari: Filol. fan. nomz ... diss. Buxoro. 1995, - 144 b.
2. Nigmatov X.G. Funktsionalnaya morfologiya tyurkoyazchnx pamyatnikov XI-XII vv. -T.: Izd. Fan, 1989.-191 s.
3. Nigmatov X.G. Vvlyuchennoe tretye v morfologicheskoy sisteme tyurkskix yazkov// Sov.tyurkologiya. 1976. - №3. -S. 31-36.
4. Shahobiddinova Sh. Grammatik ma'no talqini haqida: Filol.fan.nomz... .diss. -Samarqand, 1993.-152 b.
5. Bahriddinova B.M. Fe'l lug'aviy shakllari tizimi (tur kategoriyasi) Filol.fan.nomz...diss. -Samarqand, 2002.-146 b.
6. Shukurov O. Harakat tarzi shakllari paradigmasi. Filol. fan. nomz ... diss. Avt. Qarshi. 2005, - 22 b.
7. Sultonsaidova S. Fe'l leksemalarda o'timli-o'timsizlik va boshqaruv. -T.:,
8. Umumiy o'rta ta'limning Davlat ta'lim standartlari va o'quv dasturi. Ona tili. Adabiyot. «Ta'lim taraqqiyoti». 1-maxsus son. -T.: Sharq, 1999. -B.55-145. - 304
9. Shahobiddinova Sh. O'zbek tili morfologiyasi umumiylik-xususiylik dialektikasi talqinida. I qism. -Andijon. 1994. 39 b.
10. Shahobiddinova Sh. O'zbek tili morfologiyasi umumiylik-xususiylik dialektikasi talqinida. II qism. Andijon. 1994. 34 b.
11. Shahobiddinova Sh. Grammatik ma'no talqini haqida: Filol.fan.nomz... .diss. -Samarqand, 1993.-152 b.
12. Bahriddinova B.M. Fe'l lug'aviy shakllari tizimi (tur kategoriyasi) Filol.fan.nomz...diss. -Samarqand, 2002.-146 b.
13. Bahriddinova B.M. Hozirgi zamon o'zbek tili (Qo'shimchlar tasnifi yuzasidan materiallar) Qarshi, Nasaf n. 2004, 92 b.
14. Bahriddinova B.M. Lug'aviy shakl va so'z shakli tushunchalarining mohiyati. Til va adabiyot ta'limi, 2001, 5-son
15. Bahriddinova B.M. Harakat tarzi lug'aviy shakllari xususida. Til va adabiyot ta'limi, 2002, 1-son
16. Bahriddinova B.M. Istiqolol va ona tili ta'limi tizimida morfologik ko'rsatkichlar masalasi QDUning 10 yilligiga bag'ishlangan ilmiy-nazariy konf.mat.,1-jild, Qarshi, 2002
17. Bahriddinova B.M. Lisoniy qolip xosilalarida leksikalizatsiya Oybek tavalludining 100 yilligiga bag'ishlab O'tkazilgan anjuman materiallari. Termiz, 2005.
18. Shukurov O. Harakat tarzi shakllari paradigmasi. Filol. fan. nomz ... diss. Avt. Qarshi. 2005, - 22 b.

MAVZUNI MUSTAHKAMLASH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. So'z-gaplar to'plamini ajratish tamoyillari nimalardan iborat?
2. So'z-gaplarni tasniflang.
3. So'z-gaplarning sintaktik xususiyatlari haqida gapiring.
4. Bo'laklarga ajratilmaydigan gaplar deganda nimani tushunasiz?